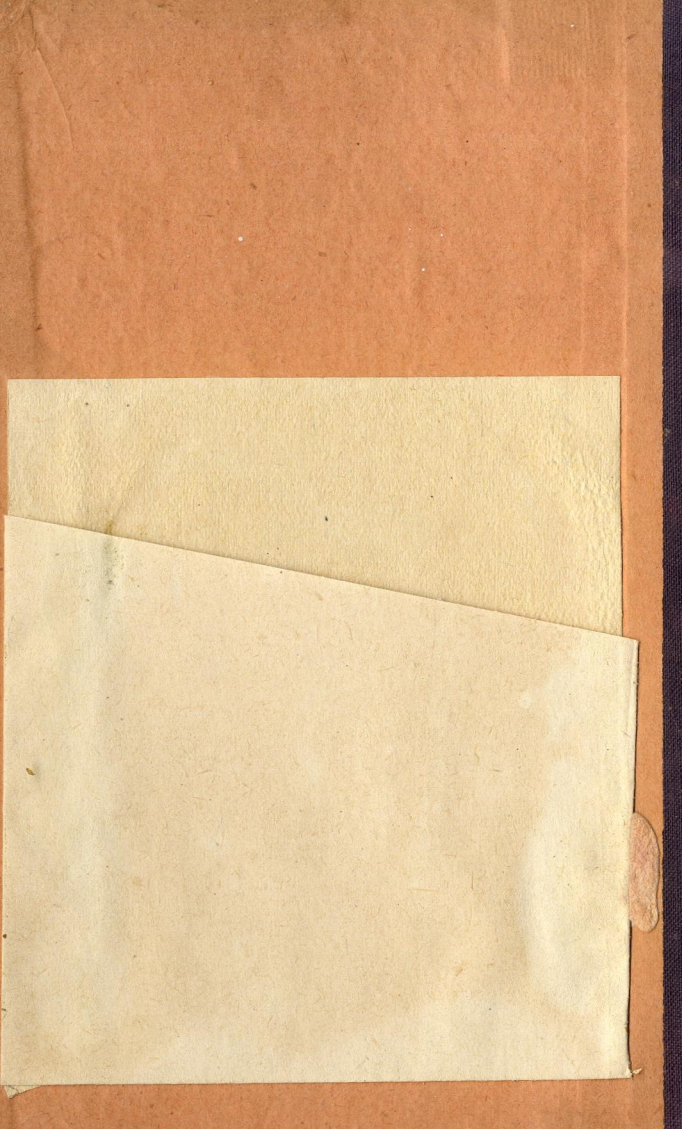

Φ-836

10253

36000/5

№ 38978.
ФУНДАМЕНТАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА
Київського Інституту
Народної Господарства

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

V

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ІВАН ФРАНКО

280-00

ТВОРИ

Т. V

До друку виготовив
ІВАН ЛИЗАНІВСЬКИЙ

За загальною редакцією ~~С. П. ВИТКА~~

2

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1926

96 23357/5

ІВАН ФРАНКО

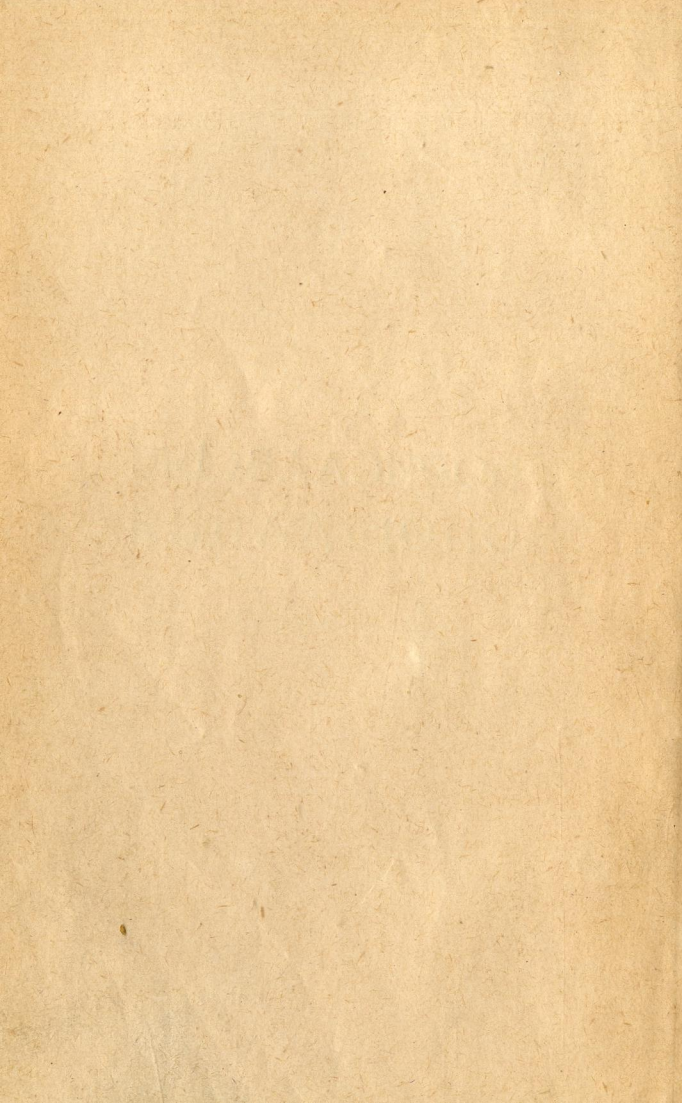
~~Ф-8367~~

ОПОВІДАННЯ

Кн. 5

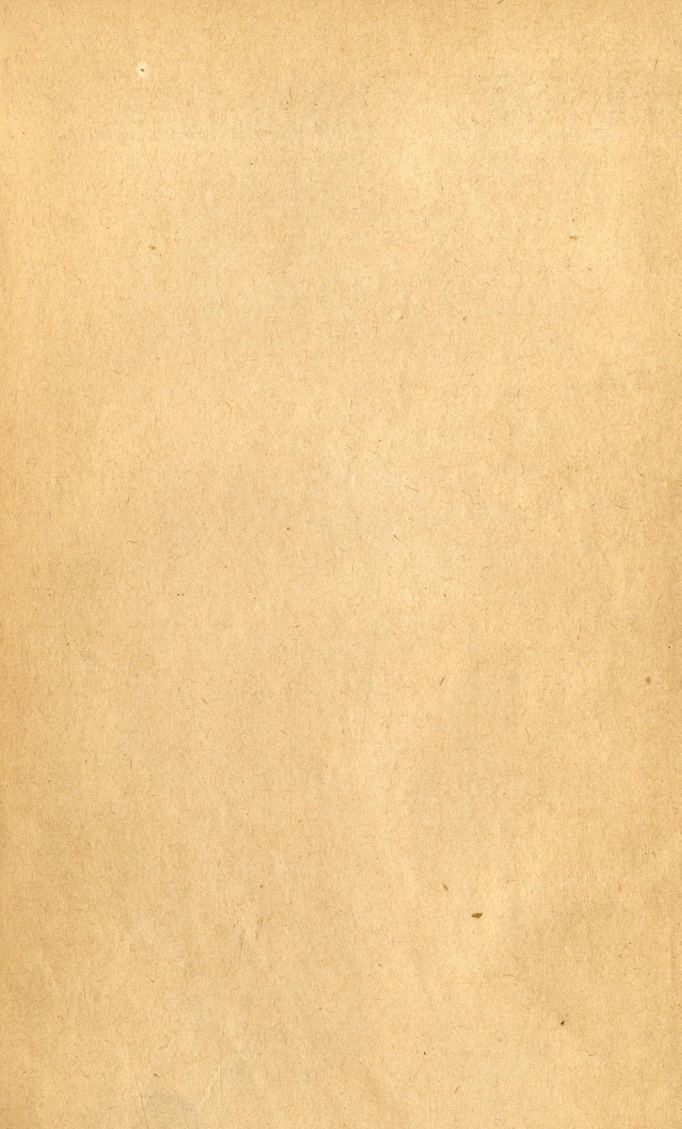
~~10255~~

З М І С Т

	Стор.
На роботі.	1
Ріпник.	27
Навернений грішник	89
Яць Зелепуга	191
За-для пражника	255
Полуйка	271
Вівчар.	300
Уваги	309

НА РОБОТІ.

I.

П р и к о р б і.

Угу, що то такого? Тількій час до Борислава ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лише корбою крупи, глину тягай, або віпер в яму млинкуй! Та й що мені за заплава за таке діло! Вісім шісток¹⁾ денно! І жий-же з того, або здихай, або що хоч роби,—панові ані дуду!

А вно²⁾ он Матії у ямі робить,—у шпольні... Ну, правда,—каже,—сопух там, задуха, таке... Ба, бабин синок! А скільки він бере! Півтора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я-ж то що таке? Хіба не хлопець? Що мені хибує? Боятися не бою, хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень³⁾ випримаю. А не мож буде, біс бери, то і вилізу. А стрібувати⁴⁾ все треба. Бо і щож-би то було? Вісім неділь до Борислава ходив,—а в яму і раз не лазив!

1) Шістка—приблизно 10 копійок.

2) Вно—воно.

3) Чень—може.

4) Стрібувати—попробувати.

О, лиш дивіть, як тота корба погано крутиться. І скрипить біда, і ховзається по туди, по сюди. А кібель глини заким випягнеш зі споду на п'ятдесят сажень на верх, то аж тобі очі з голови лізуть! Крути та й крути. Дух у тобі запирає, руки мліють, гей-би піти їх ножами повідсікав; ні, не пусти,—крути далі! Отже чорта з'їси, що буду крупити! Коби борзо¹⁾ до завтра. Завтра неділя. Бігме, що наймуся до ями, до шпольні! Та що, хіба до віку робити тут за таку капанину нужденну? А те, що там собі Федорова Марина поплаче, як дізнається,—угу,—мара бери! Що мене те обходить? До дому й так грошей треба, та й тут чоловік якось потребує жити в кумпанії,—а за тих вісім шістаків який біс видихає.

Ну, богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук не чую! Такий собака, Іван, тяжкий. Христос-би його побив. І то, заким біду з ями випягнеш, то на здох чоловікові приходить! Ех, чень то вже останній раз я того колодюка²⁾ тяг!

А во³⁾. Панівство собі тепер проходжується. Біс-би вам голови поскручував! Руки, песі сини, позакладали на черева, повбиралися та й походжують собі поміж ямами, дивляться, як мир християнський мучиться та мордує, на них роблячи! Ех, правдо, правдо, де ти на світочку діваєшся? Чи ти припадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?...

¹⁾ Борзо—скоріше.

²⁾ Колодюк—колодник, каторжник.

³⁾ А во—а ось.

П о з г о д і.

— Здоров був, Матію!—Ага, Матію і не повернеться! Яка маночка¹⁾ горда! О, вже гадає, що по п'ятнацять шісток денно піщипь, то вже й пан! Те-те! П'ятнацять, не п'ятнацять,—дванацять і я дістану!

Ге, ге! Пани то, пся-юхи, мудрі голови. Вони-би, бачу, потрафили чоловіка до нитки обібрапи,—а він-би і не постерігся! Ну, а мое-ж нині яке? Хіба не те саме? Та що,—пропало,—згодився за дванацять, спірібую за дванацять робити. Лиш те мене лютиць, що ось, цей головою по п'ятнацять, а я лиш по дванацять. Та й чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робить? Бодай так!

Але-ж бо-о! Приходжу до пана. „Чого хочеш, Гриню?“—„А нічо“—кажу. „Ну, а чого-ж ти прийшов?“ „Так і так“,—кажу, —„хотів-бим робити в ямі“. „Ну добре!“—каже,—„роби“—каже,—„в ямі“.—„А по чому дасте?“—питаю.—„Ну по тому, по чому й другим, по дванацять шісток“. —„Ігій на вас“,—кажу я,—по яких дванацять? А одже-ж по п'ятнацять, виджу, роблять!“—Хто роблять? Де роблять?—питає пан. „А он Матій“,—кажу,—„мій краян“,—кажу,—по п'ятнацять бере“.—„Який Матій? Що за Матій?“—питає пан.—„Ну, та Матій, —кажу,—із нашого села, он тут п'ята яма від вашої крайньої. Казав, по п'ятнацять, каже, беру.—

1) Манок—багацтво; маночка—багач, багатир.

„Я не знаю ніякого Мадія!—каже пан.—
„Він, мабуть, брехав! Усі по дванацять
роблять, не по п'ятнацять. Воно, мусить,
Мадій хвалився перед тобою“.

Ну, і дій-же-ж з ним, що хочеш! Як
затявся, ані руш від дванацяти шісток.
Та що-ж було робити? „Ну,—каже пан,—як
не хочеш по дванацять, то не йди! Я тебе
не пружу! Крути корбою, по вісім плачу!“.

Крути корбою по вісім, або по двана-
цять у яму лізь! Лишенько моє! А корбою
мені спрах як не хочеться крутити!
За тих вісім неділь, що я нею крутив,
то вже мені видиться, що мені день і ніч
голова крутиться, і світ крутиться,
і все. Та де-ж бо, нічо лиш крути та крути,
обертай та обертай.

Та що,—гадаю собі.—Робити треба, чи
сюди, чи туди. Ось я й пристав і на два-
нацять шісток. Най тебе тягар тяжкий
укрие! Давися тими трьома шітками.

А він таки,—що то пан собака!—збрехав!
Усі беруть по п'ятнацять шісток. Оду-
рив мене, нехрист, дур-би йому голови
ймився! А я аж з полудня розпитав. Тепер
уже ніколи й другого місця шукати,—по-
замикані канцелярії! Ну, але то останній
і послідній раз ти так мене ймив!...

III.

По х а п а т н і.

Чорт бери того брехуна! Отто мені
дурника найшов! Ха! ха! ха!

„Не лізь,—каже,—Гриню, у яму, там
задуха, не вилізеш живий“. А як-же ти
живий вилазиш?—питаю його.—„Е, я що

іншого! Я привик"—каже Матій.—Ну, а заким ти ще привик, то що? „Та що,—каже він до мене,—ти питай, не питай, будеш видіти! А ще крім того! Погди¹⁾, як тобі спрашно буде самому під землею, у такій глибині! Ех, то буде тобі, небоженьку, рідна бабуня привиджуватися!“.

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Нібито,—каже,—ось нікого нема над мене! Що я випримаю, то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитує, як хлопчика якого! „А чи вмієш ти шпольню копати? А чи вмієш ти платовці²⁾ класати? А чи вмієш ти це? А чи вмієш ти те? Цураха на тебе! Як-би я вже й світа ніколи не видав! А я дома сам і шопу ставив і комірку пересипав,—майсприв не раз та й не десять! А воно гадає, погане, що вже крім нього ніхто більше нічого не впне!

Еге-ге! Та бо тут напrawdę дивні звичаї у тих ріпників! А дивіть, з якою парадом вони мене нині принимали між себе! Хто-би гадав, що вни, чорти, таку комедію вміють спроїти?... Ха, ха, ха.

Як дізналися, що я вже в ямі роблю, так зараз мене обступили, що твое гайвороння. „А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка прийняти! Гей, до Кирницького!“.

Прийшли ми,—мусів я кликати п'ять квартал горівки для всієї кумпанії. Що було робити? Випили. „Ну, тепер,—кажуть,—треба тебе охрестити, небоже!“—

1) Погди—підожди.

2) Платовка—куски дерева, що ним обкладають яму, щоб земля не обвалилася.

Як охрестити?—питаю я.—„Е, ти надто цікавий, посивієш, як усе пізнаєш! Давайте хустки, шмапи якої!“ Подали. „Сюда ходи!“—каже Матій. Я підійшов, а він якоюсь шматою зав'язав мені очі. Фу, душно, ледве дихаю, та що врадиш? „Клякай на коліна!“ Я прикляк. „Що ти за один?“—кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув мені: „Говори: ріпник!“—Ріпник!—кажу я.—„Що ти за один?“—Ріпник! „Брешеш, дурню!“—гукнуло з десяти їх.—„Де-ж ти на ріпника подобаєш? Осб, тепер аженб, то вже яко-тако!“ Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимось густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А вони всі в сміх та в регіт. Я вже лютий, хустку зриваю, ба, ба, ба,—а тут кип'ячка геть долі мною тече. І сорочка біла, і руки, і волосся,—все, все, мов з комина вийняв.

— А ви пошаліли, чи поцапіли?—кричу я олючений. А вони регочуться ще дужче.

— Ну, тепер ти вже достопоту ріпник! Вже охрещений, як преба. Геї, пане Кирницький, горівки, пива сюда! Обмиги нового товариша! Ха, ха, ха!

IV.

Дивний сон.

Погди-но! Погди-но! Що то такого мені плелось цієї ночі? А знаю, що щось дуже страшного. Тьфу, оптак мені на пам'яті мелеться, а пригадати ані руш. Чи на вікна подивився, встаючи? Ні... Ага, ага, нагадав, бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямою, та й дивлюся геть у долину, у глибінь. А глибінь-же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно. А туп мене вже оперізують ливною і по-під пахи і в поясі, я спаю в кібель... Ну,—кличе якийсь голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишень гур-гур-гур! Дивлюся, а це я лечу на спід, у глибінь, та так поволеньки, лиш прохи колишуся у повітря.

А надомною і передомною, круг мене усюди, і підомною все ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свобідно. І сопуху нафтового й капінки ¹⁾ не чути. Нічо. Дивлюся, а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запахні цвіти круг мене і права висока, мопилі ліпають, бджоли жужжать по цвітах і сверщкі цвірінь-кочуть і жовтогрудки колишуться на вершечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонечко гріє з погідного неба. Я так-би рад іти кудись, далеко, швидко, та не можу. Подивлюсь на себе, а на мені топа-ж сама воском і кип'ячкою замурзана лива, що мене нею опутали, коли я спускався в яму. Я так силююсь скинути її з себе, так силююся, так мучуся, ні, не мож.

Аж туп десь-відкись узялася при мені якась жінка. Така вона здорова, розкішна, лиш чогось не весела.

— Ну, що,—повідає до мене,—як тобі подобалася наша сторона?

— А як,—кажу,—ладна сторона, лука хороша, права буйна, ладна.

¹⁾ Капінка—крапилиночка, трошки.

— А видиш,—каже вона,—а тобі туп добре?

— Та добре-би було,—кажу,—кобим лиш міг рушатися. А то ось, дивіть, що му-чуся, мучуюся, ані руш мопузів поганих із себе зверечи ¹⁾).

— А знаєш ти,—питає,—що то таке на тобі, ті шнури?

— Ну,—кажу,—шнури, линви! Або хіба що?

— Дурний ти,—каже,—та й не знаєш! Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже, панські руки, панська хитрість, що тебе облупала. От дивися, туп тепер пусто скрізь, а перше туп людей багато бувало. А знаєш, де вони тепер?

— Ні,—кажу,—не знаю.

— Ну, то ходи за мною,—я тобі вкажу.

Я пішов за нею. Уже якось і своїх пуп не чую. Іду. Дивлюся, а мені перед самими ногами яма; така глибока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілім тілі. А з тої ями таким сопухом б'є, що господи, і витримати годі.

— Туп вони,—сказала жінка до мене, та вже тепер якось гнівно. Я ще пуще ²⁾ перепудився.

— А знаєш ти, хто їх туп спаку-вав?—питає вона.

— Ні, не знаю.

— Я.

— Ви? А хто-ж ви?—Спитав я.

— То ти мене не знаєш? Ну, то знай-же. Я Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в тому западню?

¹⁾ Зверечи—зняти.

²⁾ Пуще—гірше.

— Ні, — кажу я, — не знаю. — А тупі сам дріжу, як осиновий листок.

— Ти підеш! — крикнула вона і пхнула мене з цілої сили в яму.

— Боже! — крикнув я, падучи, і збудився. Пек тобі маро, осина тобі! І Христос його знає, що воно таке значить той сон?...

V.

У г л и б і н ь.

Ну, зав'язуй-же потпу линву борше! А мощно, небоже, бо як урвуся та впаду, то безголов'я твое!

Ну, чого-ж смієшся, ти тумане якийсь? Волів-бись посмоприти, чи млинок у порядку, чи добре дує? А дротяна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глибині? (А й справді, — глибінь, що господи! Волосся їжитьься, як погляну в спід! Бррру! А як темно! А який сопух відтам б'є!.. Пречиста матінко, поможи! Коби йно раз, потім чоловік привикне!).

Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай-же мені в кібель добре стати, не квапся! Подай сюда дзюбак! А риль ось, добре! Сокиру і долото треба буде в руки взяти! Ну, тепер! А по волі розкручуй, чуєш? Поволі! А як задзвоню, то щобиш випягав живо! (Хто знає, що з чоловіком може статися? Скоро що, зараз буду дзвонити! Чорт бери потпу линву! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як увірветься

до пів ями? Ех, таже Іван тяжчий, а під ним не вривалася!). Ну, з богом! Розкручуй!

У-у-у! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мною? Темно мені в очах, цибриння ями чого воно круїтьсѣ доврола, пощо так прудко до гори лепить?... А там що на горі? Чи корба зап'яла, чи що, що мене не спускають у долину?... Чому це пуп віпер з ями віє, а на верха його не чути?... Господи, як темно, як спрашно! А де те дно? Нічого... нічого! Лиш піп'яма і сопух! А який сопух густий! Як тяжко дихати!... І чому вони не млинкують віпер сюда?... У, який віпер з долу, який віпер, як усе круїтьсѣ, лепить... Правду казав Матій, спрашно!... Де я? Вже так довго лечу, а дна ще нема! Та й уже й та ліхтарня свіпйтьсѣ. Де дно? Боже мій, вони брехали, це неправда, що яма лиш на п'ятдесять сажень глибока. Та-же я вже за той час ізо-чверть милі улетів!... Ох, як серце у груді товчетьсѣ! Що зо мною станетьсѣ? Та-же як зачну дуситисѣ, то заким мене витягнуть, десять разів духа дам!... Матінко пречиста, рятуї мене! Святий отче Николаю, не дай загибати!... Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мені запирає!... Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цімбрини та й цімбрини! А що як-би віск напер на них з боків, попрошив і звалив мені з гори на голову?... Адже вже не одному так спалося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згиб. На камуз його роздавило... Боже святий, не дай грішній душі загибати!

А це що зо мною? Лечу ще? Бачу, ні вже... Посвітити... Ні, я на дні! Ах, слава тобі господи! Ось і воно, дно, дно!

Йой, яка височінь надомною! Мороз по мені проходить!... А то що? Там ніч уже? Якесь небо темне... Ба, чи то свічки, чи напrawdę звізди на небі видно?... А воно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видаати? А може то так мені привиджується?... Пек тобі, маро!...

VI.

У ш т о л ь н і.

Як туп тісно! Як туп темно, душно, лячно!...

Моя дропянка, немов привалена пітьмою, ледве-ледве блимає. А це що за темні челюсти, ніби вхід у лисову яму?... Чи це топа штольня?... А як туп в неї влізти, а робити в ній?... Господи, та туп прийдеться чоловікові згорбатіти ще заким мені сопух дух запре!...

Е ні! В середині вона ширша прохи. А во, якось починаю привикати до тої пітьми. Бігме, у чоловіка гейби копячі очі відростають. О, туп ще, видно, Іван позавчора копав. Туп-би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, чи прудко то віск добудеться?...

Гм, при роботі воно не буде так лячно. Треба пильно робити, хоть, бігме, для такого собаки пана не варто-би й раз оскарбом дзюбнути. Хай знає, як бідному робітникові уривати платню! Але воно, бачу, таки для мене ліпше буде рушатися. Лиш тяжко дуже, душно, ох, дуже

душно!... Та й чому вони там, тумани, ліпше з гори не млинкують?...

Який той Матій дурний—а хвалько!... Чи вмію платовці в'язати? Ех, ти дураку якийсь! Цікавий я, чиї ліпше звязані, чи ось поті мої, чи твої? Ану, покажи мені таку силу, щоби те в'язання розірвала!..

А як він мене спрашив! Хтось-би гадав, що ось-ось напуджуся! А я тут ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!... Гм! І мороз чогось часами поза плечі подирає. Але то байки!).

Ану, ти дзюбаку! У тебе дзюб гострий, у тебе зуб залізний, як у тої Яги-баби... (Чому вони ліпше не млинкують, мені щораз тяжче!...). Ану небоже, покажи свою штуку! Раз-два-три! Бумм!... А це що так загуділо?... Та-же перше як я дзюбав, то як у подушку. Глухо було! А тепер загуділо мов із порожньої бочки. Ану щераз. Гудить, ще дужче гудить. Що це таке?... (Угу, це, бачу, мені в ухах чогось шумить! Це нічо. Причулося. Але чого то серце мов молотом у груди ковть-ковть-ковть?... А кров, сам чую, як мені до голови жбухає...).

Ні, то нічо. Ось тут треба ще прокопати на локоть, відтак буду ладити другий вінець платівок. Як дивно та сокира блищить до моєї лямпи! Гей ¹⁾ жива, нужда, ніби всміхається, против мене наставляє свій залізний зуб. Тьфу, маро, щезай!...

А тій деліні що? Чи й вона дуднить? Чи вона спогне мов конаючий?... Як тут

¹⁾ Гей—нечаче.

дивно у тій шполвні!.. Саме так виглядала та яма, що мене в неї нині крізь сон пручала пота Задуха. Задуха!... А що? Може це й напrawdę така, що дусить ріпників? А може я докопуюся до її підземного царства, та тому так спіна дуднить?...

Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив мене за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!...

— Хто тут?... Ох, це ти? Чого хочеш від мене?... Задухо, чого хочеш... від мене?..

Дзінб-дзінб-дзінб! Рятуйте! Рятуйте! Дзінб-дзінб-дзінб!... Рятуйте!

VII.

Задуха і її царство.

Цілий тиждень! Боже святий, а мені бачилося, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік-би цілий розповідав, а все-го-би не проповів! І що це: чи снилось мені, чи й напrawdę я літав тамтуди,—того вже не скажу! Мені доконче здається, що воно напrawdę. Бо ось, так я мере¹⁾ все видів, як оп вас тут виджу. Ну, а ви говорите, що мене вицягли зімлілого, неживого, по-по... А відтак, кажете, як мене відтерли, то я цілий тиждень у гарящі лежав? Угу, диво дивне, та й годі. Мамію, чому ти не сядеш? Сідай ось тут, а ти Марунько ближче, тут, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

¹⁾ Мере—майже.

Ви знаєте, як я спустився в яму. Ну, страшно було з початку, трохи по-тяжко, але то байки. Я зачав копати, пластовці поклав, коплю. Мені все тяжче, все щось ніби на груди налягає, але я й сам не знаю, що воно таке. Звиваюся, роблю, а мені пригадуються всілякі мари, байки, що я наслухався з малу, далі набилася на гадку й Задуха, ніби така жінка, чи що... Вона мені снилася саме тої ночі. Ледве я про неї нагадав, аж туп чую, о, мере чую: мене щось лап за шию, та такою холодною рукою, такою холодною, що ¹⁾ крига. Я одеревів увесь. Чую, що силуюся обернутись, а неможу. Якось, якось я повернув головою. Господи ласкавий, вона сама, Задуха стоїть передо мною. І така самісінька, яку я видів у сні. Повідає до мене, та так якось гнівно, уривисто:

— Чого тобі туп треба?

Я злякався до смерти. Ні слова не можу сказати.

— Чи тобі мало того, що я тобі показувала цеї ночі? Тямиш? Я тобі ще дарувала поді, але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружалася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що туп коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув я також, що силуюся кричати: рятуйте! Але голос замер мені в горлі. Щось давило мене в груди, ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

¹⁾ Що—як.

— Ні, небоже,—каже Задуха,—ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пущу ніколи! Ходи за мною.

Вона взяла мене на руки і понесла.

Мені стало якось ніби легше. Я оглянувся свободніше довкола.

— Що за диво,—гадаю собі!—Тут, де я ось недавно йно два-три рази дзюбаком дзюбнув, тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь неї пройде.

А вона простісенько несе мене в поту яму. Темно, холодно... Лепимо, лепимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на смілість і питаю:

— Куди ви мене несете?

Вона нічо. Знов мовчимо. Далі питає:

— А багато тобі літ?

— Двацять і три,—кажу.

— А є в тебе отець-мати?

— Є—кажу.

— А багаті вони, маючі?

— Ні,—кажу.—Та-же-ж я-б не пішов був у те пекло, коли-б не нужда, та не потріб. А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь воно, як будь, топо життя ну-жденне!

— Ага,—каже вона.—То тобі жити хочеться?

— А кому-ж-би не хотілося? Хочеться.

— І дуже тобі жаль за життям?

— Як-же-ж не жаль?—кажу я.—У біди виріс, з біди й сюда пішов, коли-ж я мав нажитися. А так, гадав, прироблю деякий крейцарище, та чень де оженюся, ну, може, ласка божя, чоловік не буде вже так бідити.

— Ага,—повідає вона.—Так, так.

Знов замовкла.

— Ну—каже згоді,—пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я тобі покажу своє царство.

І понесла мене на воздухах, та так прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся, аж ось передомною лука цвіписпа, широка. Топта сама, що я у сні бачив. Пагірки невеличкі, поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в груди відживає.

— Чи це ваше царство?—питаю.

— Ні,—каже вона,—то моєї старшої сестри царство. Його оглянем опісля. Моє царство ось тут.

Ми надлетіли над глибоченну, темну яму, саму таку, як я в сні бачив. Сопух густим, чорним сповпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше, з тої ями чути було такий крик, плач і завід¹⁾, немов там у муках конають тисячі людей.

— Що там такого?—питаю, здригнувши.

— Лізь, побачиш!—каже вона.—Це моє царство!

І понесла мене в темну, відразливу глибіню.

VIII.

Доля ріпників.

Я очутився, треба вам знати, у такій якійсь спрашенній западні, що не то, щоби я зроду коли бачив, але й у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма-

¹⁾ Завід—зойк.

п'яменна дококола. Лиш крики якісь і писк і виск, аж мороз по тілі пробирає. Далі провиджую прохи. Призираюся... Що такого? Ніби то шпольня така темна, тісна, а далека, ніби щось такого. А людей повно, а все ріпники. І всі вони такі чорні на лицях і такі нужденні і такі аж страшні з виду. Той з рискалем блудить, той з мопикою, тамтой з оскарбом. Усі снуються, повзають, ніби чогось шукають.

— Чого вони шукають? — спитав я Задухи, що стояла побіч мене.

— Дивися, будеш знати, — сказала вона.

Аж ось туп недалеко мене крик розлягся. Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлююся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього попрощені на камуз. Кров обстила, кістки подрухотані спирчають. А він шпильгує та все кричить: „Віддай мені моє здоровля, окаяннику, пане! Возьми собі поту прокляту заробленину! Возьми собі мої гроші кроваві, все возьми! Лиш віддай мені моє здоровля! В мене діти дрібні! Без руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!“

Я окаменів, прислухуючися тому зойкові.

— Що йому такого? — спитав я.

— Нічо, — сказала Задуха. — Робив два місяці в ямі, а перед виплатою пан, ніби не навмисно, пустив на нього делину з гори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав її бесіди. Другий голос обізвався біля мене. Це дитина повзло

по землі. Ледве я доглянув. Повзе, бідне, а все пищить: „Ма-ма! ма-ма!... папи! папи!...“

Я здрігнув.

— А топо біднятко? Що з ним? — питаю. Задуха озирнулася.

— Про дитину питаєш? Е, та їх туп в мене тисячі! Або що? Голод і холод і недуги і всілякі способи дають їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що туп людей у тій пропасти! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких, мами божя! А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Туп лице страшно змарніле від недуги й голоду, там обпухле тіло, мов у попельника (і немало їх туп поне! — замітила вона. — Бачиш, ями, копра пуста, така спойть опвором, води наплине, ну а впаси чи сяк чи так, що за штука?), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. (Ну, — каже Задуха, — і вогонь мені нераз багато послужив, чому ні! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!).

І страшно і жаль стало мені тих людей.

— Так це — кажу, — всі ті люди в ямах погинули.

— А як же.

— І багато-ж їх туп?

— А сам бачиш, що не мало. Та й то ще не всі, ходи далше!

Ми полинули тою шпольнею. Шпольня ширшала перед нами, а все-ж таки духота була спрашенна. Нараз ми остановилися. Знов я придивляюся. А це що

такого? На землі, скільки оком засягнеш, усюди люди лежать, а найбільше парубки, молоді, спатні, мов явори розкішні. Лежать за покопом, густо, коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені.

— Що з ними?—питаю я.

— А що-ж? Це ті, що подушилися в ямах. Правда, їх багатенько? Чи як ти гадаєш?...

Вона всміхнулась, та так якось страшно, що я весь здригнув.

— А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моїм царстві. А знаєш, туп між ними ось уже й тобі місце готове було. Але я ласкава на тебе, небоже. Не одного з осб-тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосердя. Ще тебе той раз пуцу. Але як скоро-б ти поважився другий раз, то все пропало.

В мене аж зуби зо страху задзеленбкотіли.

— А одже-ж,—кажу,—Матії день-у-день у ямі, а йому нічого.

— На нього он-туп готове місце. Не забавиться, небоже, прийде й він.

Я одebelів, просити зачав, бігме, Матію, аж плакав, так просив... ні та й ні.

— Дай,—каже,—спокій! Не я туп маю до розказу. Є вищі від мене, їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що це вже ти бачив ціле моє царство, то я тобі покажу більше.

— То це ще не ціле?—скрикнув я в розпуці. Оглянувся назад... Боже моцний! Далеко, далеко тягнеться проклята штолбня. Покалічені страшища, попоплені, голодом, стужою, вогнем, хипростю

і всякими штуками поморені ріпники наповняли її. І це ще не всі! Мені затьмилося в голові. Я неначе в обморок попав.

ІХ.

Життя ріпників.

— Ну, дивися й знай!—заговорила мені Задуха грімко над ухом. Я схопився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюся, а це я вже наверху, в Бориславі. Так, то Борислав!

— Ну що?—питає вона.—Видиш? Пізнаєш, де ми?

— Пізнаю,—кажу.—Ми вже наверху, не в ямі.

— А видиш! І туп моя власність велика. Ходи, я тобі покажу.

Ми увійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діраві стіни тягло холодом. Земля сира, мокровапа під ногами. На землі одно при другім тьматьменна людей. Не одного я видав давніше чи то при корбі або при млинку, чи то при вибиранню воску або при магазині, чи де-будь. Їх правдиві ріпники, що в яму лаять, не поважають ні крихти, дивляться на них згори і величають „капцанами“. Було туп не мало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і дідів, усякі люди були. Вони спали в суміш. Часом де-копче крикне крізь сон, то знов друге довго закашляється.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

— Видиш, скільки їх? Вони всі мої!

— Боже мій—крикнув я.—Всім їм тут загинати!

— Не скоріше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов, то вже й до хати треба. Це мої сіни. Але хіба-ж вони дурно роблять, не заробляють нічого, чи що? Ось, бачу, цей старенький дуже щось стогне і крушняється, та бач, поприлягали йому руки: не може встати. Він лишень до завтра тут забавить. Але що він. І других не мало... Не поподовжать тут. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хіба дурно роблять? Я тобі кажу, що ще гірше ніж дурно! Не спільки здоровля і сили вони тут пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що й її пророблять немало, от хочби й при корбі),—скільки спраплять саме за свою заробленину.

— А то як? Чому так?—почав я допитувати.

— Ну, хіба не видиш, як вони тут сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш, довго тут чоловік здоров буде?

— Що їй казати на таке? Не то чоловік, а їй худобина в такій норі швидко на ні-на-що зведеться.

— Слухай, як дишуть!—сказала вона.—Половина їх уже має сухоти, ніякий лікар не вирве їх мені! А ще-ж, сам здоров знаєш, за цей нічліг вони мусять гарненько платити із своєї заробленини! Ось розрахуй. Ті, що віск вибирають і ті, що при магазинах, беруть денно по шістдесят, а ті, що при корбі, по вісімдесят крайцарів. Так, чи ні?

— А так,—кажу я.

— Ну, виплата тижднева. На тиждень винесе заробленина в одних три ринські і шістдесят крайцарів, других чопирі і вісімдесят. Так чи ні.

— Та вже-ж не як,—відказав я.

— А видиш! Ну, а за їду скільки-ж платять тижднево? Що найменше по трицять крайцарів денно, за сім день винесе два ринські і шістка. Нічліг, хоть і от який нужденний (а ліпшого, сам здоров знаєш, туп не допитати), по шістці від ночі, на тиждень сімдесят крайцарів. Так?

— Та так.

— Ну, відрахуй-же те все, чи много лишиться?

— Та я,—кажу,—знаю добре той рахунок. Нераз мені він дався у знаки. У магазинників лишиться вісім шісток, а у корбових два ринські.

— Ну, як гадаєш, чи то не дарма робота, тиждень мучитися у такім пеклі за вісім шісток.

Ті слова були якісь такі і погрізні і жалісні, що я став і не знав уже, що й казати.

— Ба, погди—почала вона знов.—Я числила 30 крайцарів денно на їду. А яка то їда? Сам бачиш, хліб туп дорогий, дорожчий як де. Пани бачать, що миру багато, то й тягнуть. За 20 крайцарів на день ніщо одному хліба. Ну, а схоти він у вечір після тяженької утоми випити порцію горілки, схоти бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого, та й уже по грошак. Звісно, самим хлібом, а ще таким, який туп продають, не продихаєш. Ну що-ж, видиш тепер, за що

ті люди роблять? За одно прохарчування, та й то за нужденне! Та й ще за ось які нічліги! Чи то заробок? Чи то життя?

— Ба,—сказав я по хвилі,—то магазинники так, а все-ж корбові таки можуть щось де-щось зложити. Адже їм що тиждень лишається чистого зарібку два ринські.

— Погди, небоже! — сказала вона. — А одже й ти робив при корбі вісім неділь. Ну, скажи, багато ти наскладав. А ти прецінь повинен до тепер мапи вже 16 ринських. Де вони?

Мені, богом а правдою сказавши, спидно стало.

— Ба,—кажу,—оп чоловік то сяк то так, то й якось пропустив. Нема. З початку пан давав по прошки денно, скільки було треба. Ну, дасть там на день п'ять шісток, а дасть і вісім, все минеться. Знаєте, то це чоловікові до сподоби припаде, то те, ну купи. А відтак пана десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата, пішли усі гроші за довг, ще й не стало. І так, видите, якось годі прийти до крайцара.

— А, видиш,—сказала вона,—куди воно йде! І ти гадаєш, що то лиш тобі одному так? Ні, небоженьку! Нікотрий не має складаного крайцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер! Пізналися пани на тім, що як ріпники позапомагаються їх зарібком, загосподарують дома гарненько, то нікому буде туп робити на них. Вони волять, щоби ви оставались в бідності, бо тоді в робітниках не буде недостачі, тоді їм ще й друга користь:

більше робітників, вони менш платять! Написнеться люду багато, ну вони платню знижують. Нанімайся по спільки, більше не дам. А не хочеш, як хочеш. Людей багато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди те саме. Ну, і приходять тобі хоч голіруч, о голоді вертапи, хоч нанімаються за спільки, скільки дають. Видиш, головна річ те, що всі з собою у змові. „Насамперед, —повідають, — так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідності!“ Ось вони позаводили шинків без ліку, спали ошукувати вас усілякими способами, виплачувати по прошки, давати на довг, а відтак більше брати ніж ви надовжили. Що більше! Хліба стали менше довозити, його ціна підскочила. За нічліг казали платити по 10 крайцарів (а перше платили по 5), і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють щораз то дужче, бо й там орендарі та другі п'явки не сплять. Робітників плине у Борислав щораз то більше. От вони й плату зменшують. А все те їм у кишеню, як сам бачиш!

— Господи небесний!—аж скрикнув я, почувши те.—А в нас ніхто й не погадає, що воно так може бути! Нужда щораз то більша, ну, кажуть, карає нас господь милосердний за гріхи наші. А воно ось куди йде.

— Туди воно йде, туди! Ви дурні, гадаєте: от піду, зароблю в Бориславі, допоможуся! Ех, голови недогадливі! Як коли-б

панські руки вас могли допомогти! Ні, не поміч, а загибель жде тут на вас! Бо зваж іще й те! Всі робучі руки з сел ідуть сюда. Ну, конечно, і поле нікому гаразд обробити і газдівства допантрувати. Значить, ти тут трапиш здоровля пусто та дурно, а дома за той час уже йде ніворотом.

— І це правда, і це правда! Господи милосердний! Пропаша година! — сказав я. — Ну, а нема-ж ніякої ради на це? Нема способу, щоби вимотатися з тої сіти поганої?

Вона замовкла і мовчала довгу хвилю.

Х.

Три способи.

— Є способи, — сказала вкінці. — Є три способи, небоже. А я неможу тобі їх сказати. Не моя власть. Думай сам, гадай, може й догадаєшся. Я тобі ще лиш одне скажу. Не надійся, що „дасть бог, ліпше буде!“ От видиш, перше ті, що в ямах робили, брали по п'ятнацять шісток. Тепер і їх намножилося. Не питають на смерть, на небезпеченство. Лізуть. От пани вже й їм пласту знизили, три шістки урвали.

— Хіба не лиш мені одному — спитав я.

— Тобі першому, тепер уже всім. У них така змова. Що один, те й усі! Утікай-же відси, небоже, утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

— Ну, але де-ж мені обернутися?

— Куда хочеш. Іди на службу, працєю. Мало й там добра, та все-ж принаймі для свого чоловіка робиш. Не допомагаєш ворога. А тепер мені час іти. Бувай здоров!

Вона щезла, я пробудився, і як бачите, очутився між вами...

— Ну, як-же вам здається? Правда, диво дивне. Але, бачишся, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам плапні урвали! Що-ж будем починати? Ні, ти Матію не смійся! Гарячка чи не гарячка, а все-ж мені видиться, та Задуха, чи хто там вона була, і слова не збрехала. Я тебе не держу, роби, як твоя воля, але я-би вже не поліз у яму, щоби ти мені не знапи що давав. Волю поправді де в службу йти, а туп не лишуся!

Лиш одне мені з диву не сходить. Що то за способи вона думала! Три, каже, способи! Гадай, може догадаєшся! Та що, коли-бо чоловікові у голові, ніби довбнею забив! Гадай! Силуйся, скільки хочеш, нічо на гадку не йде! Доки вона до мене говорила, то мені все так виділося ясно та розумно, а самому погадати ані руш! Ех, бідність наша, бідність! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусів громадську череду пассти, щоби голодом не мліти!

— Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой, як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обое відси! Хай западеться та погань! Волимо й як бідувати, як маємо туп за ні-за-що здоровля дороге тратити! А ви, товариші, що на те? Задалися над тими прбома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень бог допоможе стрясти з себе ту недолю тяжку,—ті панські пупа!

Р І П Н И К.

I.

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!

— Чого хочеш?

— Та бо ти такий тепер госприй, непривітний якийсь...

— Говори, чого потребуєш?

Осінній віпер шумів і свистів по вузьких вуличках Борислава і розміпував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, доки шуп буду чекапи на твою бесіду? Говори, чого викликала мене сюди на вулицю в такий віпер?

— Я хопіла поговорити з побою так... як давніше бувало... знаєш, у селі.

— Оппо! Знайшла час і місце! Говори швидче, чого тобі треба! Не бачиш, я весь продрог ¹⁾!

— Бачу, бачу!— Її голос дрожав і вся вона продрогла далеко гірше від Івана.— Іване, ти, бачу, вже не любиш мене... бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чім так міркуєш?

— А та Ганка круглолиця... Ти з нею що вечір водишся...

¹⁾ Продрог—промерз.

— Цу на тебе! Я з нею!... Сама за мною бігає. Хіба-ж їй забороню, коли сама п'ягаєтьс'я за мною?

— А мені по що забороняєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі преба? Хибує тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі помочі в нужді.

Дівчина зітхнула.

— В нужді! Боже, як-би ти бачив мою нужду!... Та що пам... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.

— Адже ось бачиш мене.

— Та що з того! Коли серце п'воче до мене не горнесться! Коли ти забув мене, не любиш мене! З побою я-б ніякої нужди не боялася. Для тебе-б усяке лихо перенесла...

— Еп, дурна ти,—перервав їй Іван,— дурна та й годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка й не в голові.

Попім зблизившись до неї і пригорпаючи її до себе, він додав м'якшим, пихішим голосом:

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі, пам, під липою! Пан-біг це чув і він мені свідок. Ще прохи поперпімо обоє... Хіба-ж я не знаю, що тобі важко? Але-ж бо й мені не легко. Ще пару тижнів... Але тепер заспокійся. Час до хапи. Ти вся прусишся, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.

— Та бо я...

— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць запряг її до шинку, в копрім було повно народа, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полопнянок, голосного реготу і запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обое сіли коло стола, близько печі, а Фрузя цікаво поводила очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найп'яжчого ворога, її супірниці в Івановім серці. Ганки не було і вона відіпхнула свобідніше. Випивши чарку вишнівки і обігрівшись, вона говорила весело, згадувала село і знайомих, а вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

— А в мене новина.

— Яка новина?

— Надіюся гостя.

— Гостя? Якого?

— Ану, вгадай.

— Я? Відки я маю знапи, хто до тебе в гості наладився?

— Повинен знапи.

— Повинен? Тьфу, а це що за гість такий?

— Ах ти недогадливий!

І вона попоргала його за вухо, всміхаючись.

— Це-ж дипина! Твоя дипина, Іване!

Вона силкувалася вимовити ті слова свобідно, весело, але її не спало духу, ані голосу. Серце забилося, застріпалося в грудях. Вона знала, що від того, як прийме Іван цю звістку, залежить дуже багато, може навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе мапір'ю, найдужче

боялася цієї хвили, коли їй доведеться сказати про це Іванові. Що то скаже він? А тепер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось спрашного присуду.

А Іванові немов зовсім, зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихеньку свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш ще порційку?

— Ні, не хочу,—відповіла дівчина ледве чушно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого. Вона сиділа, мов нежива. „Все пропало! Все пропало!“ — вертілося в її голові.—„Він не любить мене! Ось туп покине в тім пеклі, в тій баяорі!“

В шинку гуділо і клекопіло. Їй зробилося душно, немов щось стискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її підождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрупилися слізи в очах, але вона силоміць проковтнула їх.

— Добраніч тобі.

— Добраніч.

На вулиці вітер ухопив її в свої холодні обійми, торгав поли її кафтану, сипав їй у лице грудками глини, але вона не чула нічого. В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславським закоулку.

На самім кінці Борислава, на пустій голопечі спояв великий магазин, де складували земний віск, видобутий із ям, власність хазяїна Лінденбаума. Це будинок великий, деревляний. Довкола нього повно ям, а по-під спінами навалено купи „лепу“—сірого илу, видобутого з ям. Тільки вузькі спежки, попропирані пачками, снуються з усіх боків поміж тими горбами до брами магазину.

Позаду, напропив брами магазину жив спорож у двох добудованих цюпках ¹⁾. Ця добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так, що сонце рідко коли їй заглядало крізь вузькі віконця до середини. Спорож був удовець, діти, які мав, пороздавав людям на виховок, а бажаючи заробити де-що більше по-над те, що плашив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдовольнявся одною—і пак він мало що їй спав у ночі, мусів варпувати, бо поліції в Бориславі тоді ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і душна цюпка наповнена робітницями. Спіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім купі папчан збитий з прьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький сполічок на прьох високих ногах—бо вікно високо. Осб і все, що можна було добачити

¹⁾ Цюпа, цюпка — маленька, темна кімната, конура.

в хаті. Ані печі, ані кухонної посуду, ані поспелі, ані скрині. На папчані не було нікого, та за те на помості набито мов селедців у бочці якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в супінку, який спойть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Це нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, напомивши через день груди і руки при корбі або при вибиранню лепу з киби-лів та воску з поміж глини, тепер лежать покопом на холодній, деревляній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз за-для недостачі місця, а по-друге—так буде тепліше.

Їх лиця пожовклі з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж, то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на пілі. Старі, недугами та грижою поорані лиця, лежать обік молодих, що ще не спрадили слідів краси, хоча цвіт їх уже звялила передчасна тяжка праця і нужда і розпуса. В хаті тихо, пільки десь-колись котра сонна скрикне і розмахне руками, инша пробур-коче якесь прокляття, або крізь сон обійме сусідку—їй певно сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спить ота спара бабуса—колись чільна госпо-диня в селі, а нині мало що відмінна від жебрачки. За дня з неї роботи небагато, сили в старих костях нема й за дитину, от хіба сидить у куті кошари та пере-бирає леп, видобутий із ями. За те їй платять три шістки денно, вона й за це

богу дякує. Але за те в ночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче свої дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі курмання, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралами; то знов поцмокує губами—смакує гріпу з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, спогнання і знов відривки пісень—і так цілу ніч. Нераз її сусідка збудиться від тих її снів, заклине і штовхне спару в бік, щоби спала тихо, але це не допомагає нічого. Спара пробудившись нічогісінько не пам'ятає, що їй снилося, а тихо спати не може.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовтого, нечищеного земного воску. Михтить її світло і блимає нерівно, кидаючи непевні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина—одинокa людина в цілiм будинку, котрої не береється сон. Її сумне, пухливе око слiдить за би-стрими рухами іглиць. Вона шиє сорочину—малесеньку-малесеньку,—шиє пильно по ночах, бо в день інша робота.

— Мовив, що Ганка йому не в голові—снує вона невеселі думки.—Може це й правда. Ба, але-ж того не мовив, чи любить мене, чи ні. Та й пощо мовити? Хіба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами й згадає її.

Що слова? Віпер та й годі. А пан-біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і певно в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що за-для нього покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула за-для нього! А тепер, коли вже нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!

І в її очах знов закрупилися сліози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх і вони полилися рясними капками на її шипво.

— Боже, боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене?—простогнало її змучене серце.

Ігла зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався поверх полум'я і спояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова. На дворі свистав віпер, віяв крізь шпари до хати і обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася і їй зробилося легше.

— Ні, він любить мене. Я-би вмерла, як-би він перестав мене любити. І що-ж я йому зробила такого, щоби мав забути мене? Та й що я зробила-би без нього з маленькою дитиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непростим госпем, перед котрим не можна замкнути дверей?

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиється дитина. Адже-ж бачила, як він сквасився і відвернувся, почувши, що вона надіється дитини. Знала, що грошей у нього нема, що він день-у-день на роботі і для неї

самої не лишається ніщо, крім шпигалю, Вона бачила це все ясно ще перед годиною. коли скулившись і цокочучи зубами, йшла з шинку до цієї хати. Але тепер вона не думала про це. Їй було страшно думати про це і як той, що попопає, хапається за пружик, за стебелину, так вона вхопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого нестрашно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба-би бога над ними не було! Адже-ж вона не даром покинула за-для нього батька й матір, не даром набідувалася так багато! Адже-ж він не даром обіцявав їй, що ще прохи побіднують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумає зробити? Вона не могла догадатися, але чула, що їй на серці робиться весело, легко, мов тій правці, що на весну зпід снігу виколується на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось догоряла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билось живо-живо. Їй здавалося, що ігла в її руках ліпає швидко—корба крушиться легко, скоро. Втоми, холоду ані сліду. Музика грає, блищить щось, мов довгий, соняшний шлях посеред зеленого життя. Лоскоче щось, мов допик м'яких, любих рук... Її голова похилилася на спіл і вона заснула.

А далеко, від Борислава доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали і співали

ріпники, вийшовши з шинку. А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,
Положу тя на ліжечко, як дитину.

III.

Вранці Фрузя прокинулася швидко від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дріж, мліло всередині, але вона й не думала про це. Умившись швидко, вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання—горнятко гарячого молока і кусник хліба. Але їда не йшла їй у горло. Насилу випивши молока, вона взяла хліб за пазуху і побігла. Куди? Вона й сама не знала гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він ночував цими днями, цього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи вполювати і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав оживлюватися. Із темних нор, із запхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившись і не хрестившись тяглися до шинків, а відси, випивши по келішкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, прохи ковбаси або головку часнику, йшли на роботу. В кошарах де-де теленькали дзвоники, кричали касієри, скрипіли корби.

Серединою вулиці п'яглися вози з дровами, з мішками бульби, з хлібом і іншою поживою. А по-над усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на схилах Діла.

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігала очима по всіх закупинах, заглядала в отворені двері шинків, у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостинниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона здибалася Ганку. Це була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з випріщеними очима і грубими губами вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав червак ніякої внутрішньої гризоти. Це була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають власливо біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сотворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж тоді, коли не стане їх, звичайно залізного, здоров'я.

Фрузя ще давна не любила Ганки, а тепер, коли бачила, як Іван при ній робиться веселим, жарпуге, танцює з нею,

вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама п'ягається за ним, мов окріп заклекотили в її серці.

— Слухай ти, Ганко,—сказала вона, не вітаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

— А так, уже четвертий день.

— А був там мій Іван учора?

— Твій Іван? Який твій Іван?—з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який!—мовила Фрузя, душачи в собі злість.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице!—крикнула Фрузя.—Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видеру.

— Дерися по стінах ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій!—кричала Фрузя, ледведишучи.—Не смій мені баламутити його!

— Отже-ж посмію і що мені зробиш? І вчора я була з ним і сьогодні буду і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч прісни зо злості, то мені байдуже.

Фрузя, не п'ямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ця лиш раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купую стояли на вулиці і слухали цієї голосної розмови двох супірниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така гаряча!—кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбивати? — піддрамовували другі.

Фрузя сама себе не пам'яла зо вспиду і з пересердя. Вона була вся мокра і пряслася з холоду, але проте пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і вхопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вдарила Фрузю в груди так сильно, що ця відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га, га, га!—реготалися ріпники.—Оп дівка, як жовняр! Оп так її!

— Іване,—кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку.—А ходи-но сюди! Побачиш комедію.

— Та що там?—мовив Іван.

— Ходи, туп дві дівчині із-за тебе мало собі віку не вкоротять. Ходи, хоч подивися! Оп то щасливий парубок, що дівки за нього б'ються.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко,—мовив він грізно,—що ти робиш?

— Ади,—закричала Ганка.—Оце опудало чогось мене чіпається. На дорозі мене перейшла та й публіку з мене робить.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване,—промовила вона.

— А йди собі до дідька,—буркнув Іван.
— Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці публіку виробляєш? От іди та переберися, ади, ти вся мокра.

— Це я її хлюпнула, щоб їй залляти оту широку хавку,—насміхалася Ганка.— Нехай на другий раз знає, як мене зачіпапи.

І вхопивши коновки на коромисло, вона побігла геть. Так само Іван, плюнувши з пересердя, відвернувся і пішов разом з іншими ріпниками до своєї роботи. Фрузя лишилася сама. Вона вся премтіла, чула себе безсильною, нещасною, самою на всім світі. Пощо їй жити? Адже тепер їй усе ясно, тепер нема ніякого сумніву, ніякої надії. Не знаючи як і коли, вона зайшла до своєї квапири, скинула з себе мокру одіж, передяглася, але замість іти на роботу, лягла на своїм тапчані і лежала, злегка спогнучи. В будинку не було нікого. Вона чула спрашений біль голови, спрашенню втому в цілім тілі. Її палила спрага, вона ледве-не-ледве зволіклася з постелі, принесла собі води, напилася і обвила голову мокрим рушником. Лягла потім і заснула.

IV.

Вечером того дня Іван вступив до Кирницького на склянку пива. Ганка поставила перед ним замовлене пиво і пішла, не кажучи їй слова. Іван також не зважав на неї і, п'ючи пиво, звільна сидів і не то дрімав, не то думав щось. Ганка кілька разів проходила поуз нього, зиркала з-під

лоба, видно було, що хотіла-би зачіпити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

— Ну, а де-ж твоя топа?

— Яка топа?

— Ну, твоя наречена?

— Моя наречена? Не маю ніякої.

— Говори, бреш! А Фрузька що? Вона поводитьсь вже не як наречена, а як твоя жінка. „Не смій мені мойого Івана баламутити!“

— Ха, ха, ха!—засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на купні зуби.

— Скажи їй—говорила Ганка швидко і гнівно—нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її підвладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене!—мовив Іван.—Говори їй сама, що їй маєш сказати. Це між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла вапага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені снилосья.

— Що женишся з Фрузею і йдеш на її опцезію ¹⁾.

— Чи ви подуріли?

¹⁾ Опцезія — баньківське господарство; йти в опцезію—пристати в прийми.

— Та ти сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне бориславське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хлопці—скрикнув Іван, роздрапований цими словами, і гримнув склянкою до спола.—Гунцвот¹⁾, хто мені це говорить!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали ті дівки, що ночують з пвосою Фрузею. А їм вона говорила, буцім то все вже між вами умовлено.

— Чи спеклася дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілька разів товкла мені, щоб я покинув Борислав, а я, щоб спекатися її, сказав їй раз: та добре, добре, ще пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. Та й тільки всієї розмови було.

— Га, га, га!—реготалися ріпники.—Добре ти сказав їй! Пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. От так, то й але! А за пару тижнів буде те саме святе, що й тепер є.

— Ну, та певно. Адже пан-біг не прийде та не зробить чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєте, що у мене своїх статків-маєтків нема; що зароблю, те й маю.

— Ну, Іване, а було колись,—закинув хтось із купи, що ближче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одне то було та й з водою поплило!—мовив Іван, махнувши рукою.—Що мені з того, що батько був багач на все село? Я з того нині що маю?

¹⁾ Гунцвот—лайка, собачий син.

— Хіба оскомину! — крикнув хтось з гурту.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоминою ніхто ситий не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона то ніби говорить, що вона за-для мене покинула батька і прийшла сюди, але я те знаю ліпше. Покинула, бо мусіла, бо дома тісно, у батька ще дві дівки, треба їх заміж віддавати, а тут нема з-за чого. Всього маєтку два пруги ¹⁾ поля та й та хатчина. То ще з пругом поля дівку хто будь візьме, у кого є свого прохи, та й ще коли дівка здорова і добра до роботи. А вже як на прьох ділити, то на таке ніхто й не подивисься. А ще коли дівка така, як гусяче повітря, ні до охоти, ні до роботи, як ота Фрузя. Ну, що з неї за робітниця? Десь при багатстві, як-би тото вбрав, як-би на тото хухав, як на дитину, то може-би й було до людей подібне; а при бідності, на зарібні руки взяти та оженилися з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї, та в вир з берега.

— Та то правда, правда, — говорили ріпники, вже не жартуючи.

В тій хвилі з-за великої печі, що стояла в купі шинкової кімнати, висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кілька хвиль, всунувшись до шинку запилівними дверми з сіней і неспостережена ніким серед гамору і п'ятики. Це була Фрузя. Вона пряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім

¹⁾ Пруг — кусочок поля вузенький, як палик (прут — палик).

білі і потпіскані від гарячки. Непевним кроком вона, пропискаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившись перед Іваном, поклонила йому, досягаючи рукою землі. Всі застигли і ззиралися на неї

— Дякую тобі, Іване,—промовила вона,—дякую за те, що ти хоч раз сказав щиро і по правді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передомною дорога. Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі, як сам знаєш і нехай тобі бог помагає.

І вона ще раз поклонила йому. Іван сидів за столом, мов на терню.

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій ґрунт, будеш знов господарем, нехай це бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тільки те ти неправду сказав, що мій тато сам нагнав мене до Борислава. Це ти брешеш, не-боже. Тато навіть не знав, де я поділася. Ніхто не знав. Тільки я знала та й бог, що подав мені цю думку, певно за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати, тоді щось шибло мені в серце: „Адже-ж ми любилися обоє. Адже-ж то мій наречений перед богом, хоч не перед людьми“. І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, попребував на щось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти нині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі щераз. Бувай здоров!

І вона впресте поклонила ся йому і вийшла.

Ріпники мовчали хвилю після цієї несподіваної пригоди. Але швидко отряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарти.

— Ади, оса, як жалил!

— Та то холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не допоможе, а своїм язиком і своїми слівами серце злупчить.

— Ну, оженися з такою, то маєш готовий шпигальний дім.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

V.

Вийшовши від Кирницького Фрузя, не зупиняючися, почала пекти вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просто в очі, вулиця розмокла і розпалапана, була радше одною великою баюрою, ніж вулицею. Фрузя йшла, на силу випягаючи чоботи з липкого болопа, на силу переводячи дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз ані в голові думок. Тільки неясне та непереможне почуття: геть відси! тікати! сховатися!—гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що їй хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася Ганка. Відки вона взялася? Мабуть чувши Фрузину бесіду і бачучи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка

зібралася незамітно і незамітно вибігла їй наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ця, зирнувши в бік, аж злякалася, побачивши її, скрикнула і перехрестилася. Ганка засміялася спиха.

— Злякалася?—мовила вона.—Не бійся, це я, Ганка.

— Чого хочеш від мене?—ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хіба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога?

— І тобі ні. Адже до своєї квапири ти повинна була йти в пропилежний бік.

— Мені все одно,—мовила Фрузя.

— Ну, а мені шуди треба,—мовила Ганка. Хвилю обі йшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи, та чорний велетенський Діл шумів і спогнав під осінню негоду.

— А що, напштикав тобі під ніс твій Іван?—промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я це давно знала.

— Що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дуристь тебе і не думає женитися з тобою.

— Він сам тобі це говорив?

— Ну, а хто-ж-би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо-ж ти заскакуєш коло нього, чіпляєшся його, як ріп'ях кожуха?

— Ха, ха, ха! Ані мені снився. Він сам підлецується до мене, говорить мені всячину, але я розумію це все дуже добре.

— Обое розуміється, як лисі коні,— з погордою мовила Фрузя.

— Це й найліпше. Я знаю, що коли він підлещується до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до нього зуби сушу, то це не з великої любови, а також за-для якогось інтересу.

— Тьфу!—з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любови дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зломану голову, а я собі сита, здорова і вдоволена. І йому також не зле з тим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він веселий, розмовляє, жартує, співає, а з тобою все кваситьсся і серди́тьсся.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вмієш обходитися з парубками. Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиш стільки світа, що в вікні. Ха, ха, ха! Як-би ти знала, як інші живуть! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не діждав-би він цього! Нехай він сохне за мною!

— Коли-ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе нарікай, а не говори, що я вчарувала його. На що мені чарів? Він і без чарів цієї ночі буде ночувати в мене.

Фрузя при цих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захиталася і була-би впала на землю,

як-би Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що?—скрикнула вона в першій хвилі.—Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От тобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках мов сніпок соломі.—Чи зомліла, чи зовсім по ній?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може-би хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайшли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хапи, ні шинку, ні навіть кошар, тільки високі горби лепу по обох боках. Випріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Це було місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями; робота перенеслася в інший кут, а тут полишалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошками, інші так таки й полишені або наповнені водою.

— І який дідько почує мене тут при віпрі?—муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках.—Та й що я вдуріла, що-би тверезити її? Кину бідку ось тут на серед дороги, нехай сама тверезиться! Ади, яка прудка! „Помийнице!“—каже до мене. За коси чіпає! Ах, ти гусяче повітря! Я тобі покажу, з ким ти заходиш собі.

Скажена злість закипіла в Ганчинім серці. Вона ще раз озирнулася, надспавила вуха, а не бачучи нікого, нараз мов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася; обережно злізла вниз, у лійковату долинку копрої осередком була яма. Мацаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хтось відломив. Ганка налапала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно перегнилу дошку, прибиту до цямрини двома цвяхами, віддерла її, а потім уставившись добре ногами на краю цямрини, похилилася, спустила легенько зомлілу Фрузю зі своєї руки і коміть головою впустила її в темну пащу ями. Яма була майже до самого верху повна води, так, що Фрузя не дуже й бовтнулася і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI.

— І де ти, Ганко, волочишся стілький час?—гримала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, запалапана і бліда як труп прийшла до кухні.

— Та де волочуся? От ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла, та й перестала сердитися. Що їй там до того, куди волочиться Ганка! Вона знала, що сак чи так, а служниця в Бориславі не випримає, щоб не волочитися.

Було вже геть по півночі, коли ріпники, п'яні і веселі, виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив цього вечора, все сидів насовившись, ніби думав щось, а власливо туманів. У його серці піднімалося щось мов жаль за змарнованими молодими літами, за спраченою батьківщиною, копру він прогайнував, закоштувавши ледачого бориславського життя. Фрузіни слова премпіли в його серці важким докором і відобрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван спрашив смак сьогодні—жартували з нього товариші і відсторонилися від нього.

І тепер він сам, мов без тям, йшов позаду інших, коли нараз Ганка вхопила його за руку. Іван аж здригнувся, тим більше, що в п'янстві не міг розпізнати, хто це присікався до нього.

— А гій! А це хто?—скрикнув він.

— Це я, Іване!—прошептала Ганка.

— Ти? А тобі чого треба?

— Ти гніваєшся на мене?

— Я на тебе? За що?

— Бігме, я нічого не винна,—швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі своєї.— Та пощо-би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю—нерадо відповів Іван.

— Іваночку,—говорила далі Ганка скоро, задихавшись,—який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого-ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені?

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, пулячися до нього, мов боялася самоти і піпьми.

— Еп, що там балакати!—відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні, ні! Почекай! Куди йдеш?—мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бійся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів спояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не топилася, та все таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло перед ним, її очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обіймила його стан, тягла його, просила й благала, щоб ішов з нею.

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені це лиш сьогодні! Не знаю, що мені, але боюся, страшенно боюся бути сама!

Та ні, я не пущу тебе, не лишуся сама!
Ходи, ходи!

Вона премтіла мов у пропасниці при
самій згадці про самоту.

— Цу на тебе!—мовив Іван.—Та що ти
дипина чи що! Боїшся сама ночувати!
Отто.

— Ой, боюся! Ой, боюся! Ні за що
в світі цієї ночі не лишуся сама. Хоч бий
мене, хоч ріж мене, а я не лишуся тебе.
Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою,
там де ти ночуєш.

— Чи ти здуріла? Там купа хлопів.

— А що мене те обходить! Я їх не
боюся, тільки самоти боюся... пітьми
боюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... Твоїї... Як вона кланялася тобі!
Ти бачив її лице, коли виходила з
шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах
вразила Івана в саме серце, мов грубий
допик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї!—
мовив він і, піддаючися її намовам, пішов
з нею до її комірки. Ганка не то вела,
не то тягла його, не випускаючи з рук,
не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко?—мовив нарешті
Іван.—Чи ти промокла, чи простудилася?
Чи тебе зимниця б'є, чи ти й зовсім хо-
ра? Трясешся як риба, руки зимні як лід,
а голова гаряча, і говориш як сама не
своя.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи ли-
ше, ляжемо спати, проспимося, то все
мине.

Але воно не минулося, бодай не так швидко, як хотілося Ганці. Даремно вона пулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося страшно і вона будила його.

— Іваночку, не спи! Говори що до мене!—шептала вона зажмурюючи очі, щоб не дивитися на грізну пітьму.

— Чи ти сказалася?—лаявся Іван.— Я втомлений, хочу спати. Що я буду говорити тобі?

— Що будь! Що будь! Тільки не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь... не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Їй хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її і вона закусувала зуби, до крові гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над раном, коли на дворі почало сіріти, вона заснула.

VII.

Минуло кілька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка заспокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася спати сама і для того що-вечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоб запрягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер йшов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він злостився, коли вона пулилася до нього, кляв, коли вона починала дровичитися з ним або пеститися і з відразою відсувався

від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко пі нічліги ще гірше остогидли йому. Ганка засипляла швидко, але в ночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так спрашно, що Іван прокидався зо сну і починав почувати якусь глуху прівогу.

— Що їй таке сниться? Чого вона так кричить?— думав він, прислухуючися до її важкого віддиху після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучившись якої пів години, знов починав дрімати, над ухом у нього знов розлягався спрашний окрик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так спрашно кричиш?

— Я?— мовила, здрігаючись Ганка і закусувала зуби.— Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз пес у тебе ночує, не я,— бурчав він злісно.— Як крикнеш опак несвіцьким голосом, то зовсім виб'єш мене зі сну.

Ганка реготалася.

— Га, га, га! Несвіцьким голосом! Ну, ну, Івануню, ну скажи, як я кричу?

— Так як-би тебе зо шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібрати? Ричиш як худобина.

— Та то я так ізроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом находить таке на мене, а потім минає. Але ти не бійся, Іваночку, це мине.

— Нехай собі минає або не минає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване!—говорила Ганка, а вечером знов підлещувалася до нього, просила, купувала йому пива і горілки, доки сп'янілий Іван не згоджувався знов іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав твердше і не будився при її окриках. Оптимом то Ганка взяла собі звичай що ввечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала пляшку горілки і клала її Іванові під подушку: коли збудиться, нехай тільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван успавав блідий, майже зелений, з болем голови, але Ганці це було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але похнюпившись ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхотілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій,—говорили товариші.

— Та щось так,—нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хорий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то мабуть від горілки.

— Е ні, від самої горілки не буде боліти. А оп як ти пиво мішаєш з горілкою, то це зле. Від цього найборше¹⁾ біль голови береється.

— І справді, може воно й від того. Віднині не буду мішати.

¹⁾ Найборше—найскоріше.

Одного дня в полудне, коли Івана ви-
пягли з ями і він, ледве живий від сопу-
ху, лежав у кошарі на купі лепу, важко
дихав і час від часу пверезився чаркою
горілки, до кошари увійшла баба Орина,
та сама робітниця, що ночувала разом
з Фрузею і за дня немов дрімала, а ожив-
лювалася у ночі, у сні. Вона знала Фру-
зину історію і знала Івана і для того,
поздоровившись з робітниками, пішла про-
сто до нього.

— Слухай Іване,—мовила вона.—Ти не
знаєш, де обертається твоя Фрузя?

— Моя?—буркнув Іван.—Яка вона моя?

— Та вже, яка не яка. Певно більше
твоя, ніж моя. Але я хотіла запитати
тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який бо ти! Я тебе пипаю, як
доброго чоловіка... Та ти повинен бабі
гrecно відповісти, ще й горілкою бабу
попракпувати...

Іван, не мовлячи нічого, наляв чарку
і подав бабі. Вона випила, скривила
зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом
і присідаючи ближче до Івана, мовила
стиха.

— От за це, то спасибі! Аж у саму
душу пішло. Але що я хотіла сказати...
Ага, про Фрузю. Знаєш, уже два тижні,
як вона не ночує в нас. То я гадала, мо-
же ви вже спровадилися де разом, та й
хотіла переказати їй, щоб забрала своє
шмаття. Там у неї скринька зо шматтям,
замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого

не рушив, ховай боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів, мов приголомшений. Чи по нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови, чи те, що він почув від баби, досить, він наразі немов нерозумів і слухав бабиного балакання мов якоїсь сказки.

— Ага, ага!—буркнув він, хитаючи головою.—Та певно, нехай-би забрала собі. Але де-ж вона є?

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже два тиждні.

— І не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вчором... у Кирницького... ми трохи перемовилися... вона пішла на двір і я вже більше не бачив її.

— А котрего-ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі дня.

— Ну, коли ви перемовилися, то може вона вгнівалася і де-інде спала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. І де-інде ночує, щоб ти не знав, де вона. Але ти-би, небоже, таки пошукав її, бо там сторож, що ми в нього ночуємо, допминається плати за неї. А ми прецінь за неї платити не будемо. То щоб він не схотів зафантувати ¹⁾ її шмаття.

— Добре, добре, я буду питати... Навідаюся там до вас.

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманіючи. Потім узявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

¹⁾ Зафантувати—продати чи забрати за борг.

Вечером він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка видивилася на нього своїми вибалушеними очима, поблідла спрашенно і, немов давячися тим словом, промимрила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї даліше, допити в інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі. Ця згадка торкнула Івана. Справді того самого дня вечером він „перемовився“ з Фрузею в шинку. Він ще раз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварилася з Фрузею на вулиці, тямиш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечером того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи по-правді?

Ганка знов поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та бо бачиш, десь дівчинисько зezла від того вечора.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї! Але...

— Ну, зezла, то й слава богу! Не бійся, дідько її не вхопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та й пішла собі до-дому.

— Але всі свої речі полишала.

— Ну, та що! Скільки там тих річей! Усе варто півтора шістки.

— Е ні, там її убрання є.

— Ну, то певно зголоситьcя по своє.

Іван успокоївся трохи. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя розжалувана, того таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла до-дому. Він не допитував далше за нею, а в неділю пішов до спорожа, де була її квартира, і, заплативши, що йому належалося, взяв Фрузіні речі до себе. Він постановив собі на різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй ті речі. Він не то, щоб бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кілька день, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немов-би справді був у чомусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило цей хвиловий порив. Ані Ганка, ані ніхто инший не згадував ніколи про Фрузю і Іван також забув про неї. Але проте щось немов млоїло його. Він ходив якийсь сам не свій, спратив охоту до пиптя, до гулятик, до пісень і—нечувана річ у ріпника—почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину свого заробітку; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона мов якийсь хробак почала мулити та лоточити його уяву. Носячи ту п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати плани. Бориславське життя—правда, свободне воно, але хіба-ж це людське, господарське життя? Та й яке свободне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будний день ти робучий віл—ні, гірше! Ти повний невольник власнителя ями, або його касієра. Під землею ти кожної хвилі небезпечний свого життя, а верх землі кожної хвилі лайка, поштуркування,

понукування. І вічно той сморід, той бруд, та духота, та п'ятика, той одур! Невже таке мало-б бути його життя до смерті, до старости? У нього пробігала холодна дрож по-за плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвіapistі луги, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скрип журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на оце пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плугаширі, скриплять вози навантажені снопами, блискають коси на сіножаті і з легким шумом стелеться росиста права в перекося; сім'я засідає до вечері на святий вечір на пахучому сіні; чути стріляння, веселі голоси „Христос воскрес!“, церковні співи... „Пасха красная, Пасха господня“—це паски святять коло церкви, дітвора бавиться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з моздірів ¹⁾).

І безпосередньо від тих споминів душа його перескакувала до думки про Фрузю. Адже вона була також одною з принад і красот того його сільського життя. Коли скрип журавля над криницею так любо озивається тепер в його пам'яті, то це для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи

¹⁾ Моздір—в роді гармати з випаленої глини, яку набивають порохом й землею і стріляють підчас всяких свят.

па дrouchиcь, а потім тихо, або розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батькові полуденок, хіба-ж вона не вишукувала собі найдальшої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом: „Боже помагай!“, щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напиcься! А в часі коляди... а в часі великодніх свят... а поді... а поді... Невгамовна уява насувала йому сонні, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці щеміло щось, ворухився жалб, піднімалася пуга. Вона мала рацію. Я повинен як найскоріше покинути Борислав і вертати назад на село! Правда, він у нещаснім засліпленню змарнував свою батьківщину, розпренбкав свій пийхій рай, відіпхнув від себе Фрузю. Але-ж він молодий, сильний, здоровий і все ще може здобути назад. Осб тепер він за пийхденб оццадив п'ятку. Адже міг оццадити вісім ринських! Аце значить за рік цілі чотирі сотки. А за чотирі сотки можна купити чотирі морги ґрунту! І він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, а складати зароблене до купи, а там—якось то буде.

IX.

В часі різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі 50 ринських, зав'язаних у шматині, а в голові ґотовий план—відкупити хоч частб своєї батьківщини.

Зайшов просто до коршмаря, копрому продав був батьківську хату з огородом, садом і прбома моргами примежного поля. Коршмар закупив це добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шинок і при тім занятися лихвою і иншим ремеслом. Але якось йому це не вдалося. В селі були вже чотири шинки і на п'ятий годі було дістати концесії. З лихвою також ішло кепсько, бо було вже кілька инших п'явок, що „псували інтерес“. В додатку коршмаря обікрали, так що він замість запомогтися, зовсім скапцанів на тім обійстю. „Нещасливе місце!“ — говорив він і носився з думкою відпродати це місце і перенестися на якесь инше. То й не диво, що Іван зі своїм планом — відкупити батьківщину, був йому дуже милим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обістя, продане коршмареві за 300 ринських, заплатить 400 ринських протягом найдалі півтора року і доки не заплатить усього, коршмар буде сидіти на ґрунті. Іван другого дня поїхав з коршмаром до міста, зробили контракт у нотаря і Іван дав коршмареві зараз першу рату, 50 ринських, і аж поді відітхнув свободніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував якусь нову силу.

Про Фрузю він цими днями мало думав. Від коршмаря він довідався, що її в селі нема і не було і що її батько, довідавшись недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукала за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було

прикро, він не мав охоти спірчатися зі старим і, не вертаючи до свого села, він таки з міста просто рушив назад до Борислава, передавши старому Фрузине шмаття.

Х.

Ішли дні за днями, тиждні за тижднями. Жандарі розпитували про Фрузю—і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого і по кількох днях усе затихло. Не знавши, хто пустив поголоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті, інші чули, що вона десь у горах у якійсь швабській колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Стрия чи до Станіслава. На тім якось і заспокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому і він не міг дивитися на неї. Вона зразу і байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак попрафлю. Але по кількох тижднях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розщибала собою. Вкінці одного разу вона попросила бабу Орину, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб віділяла їй переспрах. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити це

і почала обережно випитувати Ганку, відколи у неї той перестрах, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від Покрови (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розтопила кавалок олова і вилляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не допоможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Олово розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що-ж то значить?

— Еп, що то говорити! Най ся преч каже ¹⁾, не годиться їй згадувати при хаті.

Ганка не допитувалася далше, а стара не йшла, а все придивлялася місці з водою і з розприсканим оловом, похитувала головою та рухала зів'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що стара розмовляє з якоюсь марою, що зазирає їй у душу своїми напів погаслими очима і читає там її страшну тайну. Вона вхопила зперед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з тобою, дівонько, недобре! — мовила вона. — То в тебе не перестрах, небого, ой ні.

¹⁾ Най ся преч каже — краще не говорити.

— А що-ж таке?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько. Ой, так, так. Я це знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєшся.

Ганка спалахнула.

— Що ви, бабо, говорите! До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю,— мовила баба, здвигаючи плечима.— Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратися до відходу. Ганка чула, що тепер, післяшої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона ні за що не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему кімнату з печею і тапчаном) і ночувала з нею разом. Спара почала дорожитися, але Ганка не попускалася їй і вкінці спара згодилась ще того самого дня перебраться до неї.

XI.

Не инакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з нього мови, ні розмови. Жие, як той медвідь у норі, до шинку не ходить, пити не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скупий такий! Сам собі жалує. Жие, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі заклепився, мов слимак у шкаралуці. Що був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не инакше, тільки чари якісь.

Так гупорили нераз між собою ріпники. Вже вони всіяко підступали до Івана, і щирістю і насліхами, і жартами і на правду, нічого не помагало.

— Ет, дайте мені спокій! Що ви знаєте! Вам своє в голові, а мені своє,— тільки й усеї було відповіди, яку чули вони від нього.

І відходили, здвигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу нечистому, а пепер кається, але Іванові це все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про це, але хтось із його сторін приніс цю вість до Борислава.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай-же ти! А перед нами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном „пожартували“: у нього в ночі вкрали гроші. Небагато там тих грошей було, щось із вісім ринських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Івануню, чую, що вас обікрали,— мовив до нього касієр.

— Ет,— буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати ґрунпець,— говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Хай вам бог помагає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші, то велика річ. Заробити їх тяжко, а пустити легко. А заробляти на те, щоб пускати на віпер, то дуже дурна

робота. То так, як-би хто своє життя, свою силу пускав на вітер. Пощо то? Адже потім прийде старість, прийде слабість, гроші все придадуться.

Розумно говорив касієр, щирий був чоловік, і Іван вкінці звірився йому зо своїх думок. Касієр хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Івануню. На що вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте в мене. Зладьте собі книжочку. При кожній виплаті я вам дам, скільки вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу в себе, а ви в себе, щоби не було обмилки, а коли вам треба буде платити за ґрунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван прохи надумувався. Хоч то касієр розумно говорить, але вірити йому не можна. Але з другого боку нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касієр. І Іван пристав.

Ховай боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося 50 ринських, він зараз узяв їх, ще й касієр нарадив йому післати гроші поштовим переказом на руки нота́ря, у котрого робили контра́кт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущіння, а він уже сплатив четверту часть ціни!

Він жив тепер думками майже виключно в своїм селі. Чи то крутячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або

В темній шпальні він у думці купався в яснім, соняшнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя, це було щось мов темні сіни, з коприх ось-ось вийдеться на широке ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвінуть яблінки, фівкають гусята і блеють ягнята.

XII.

На першій тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька?—з такими словами він обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю,—відповів він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, то я й знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас. А може де спала на службу?

— Ніде не спала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували ¹⁾ і до Стрия і до Станіславова. У Дрогобичі я давав випроблювати. Ніде нема її. Тепер прихожу до тебе: віддай мені мою дитину.

— Я її не сховав,—відповів спокійно Іван.

¹⁾ Таліграфувати—телеграфувати.

— Не сховав, але поховав, — грізно крикнув батько. — Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні, — мовив Іван, і поблід, як спіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене й вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу змяк, почав плакати і торгати на собі волосся. Посходилися ріпники, касіери, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то останній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі сидів у шинку. Касієр хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати инакше. Не штука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану-ж Фрузя розсерджена справді пішла десь у гори, спала на службу, не дає про себе чутки навмисно, бо вспидається? Все це може бути і самі жандарі говорили йому, щоб не трапив надії. Кидати на когось підозріння за вбійство, то не жарт. Інша річ, коли-би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбито. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав до-дому, здаючи цілу справу на бога.

Минули великодні свята. Попепліло. На долах цвіла і пахла і пишалася весна, хоча з Діла ще подихало холодом. Борислав виглядав як одна бездонна баяра розмоклої глини, розпалабованого болопа, змішаного з ропою, як озеро бруду і смороду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарного неба. По сухій, безлюдній полоці, що між Бориславом і Копівською Банею, ходили стежкою два касіери, в шабасових бекешах і куницьових штрамеле¹⁾ на головах і балакали.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові,—мовив один касієр.

— Із-за того го́я, що впав у яму?

— І це також. Дідько його поніс п'яного до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув до середини!

— Була комісія?

— Була.

— Ну, і що-ж?

— Назначили мені 20 ринських кари.

— За що, Хаїм, за що?

— За неосторожність. Я неосторожний! Я не допильнував го́я! Чи чував ти таке? Я мав пильнувати його, як малу дитину. Та ще щастя, що так спалося. Щастя, що інші гої присвідчили, що він сам поліз до ями і сам упав. Як-би не було свідків, готов-би був ад'юнкт²⁾ сказати, що то хтось навмисно кинув його до ями.

¹⁾ Штрамеле—єврейська шапка.

²⁾ Ад'юнкт—помічник судді.

— Гострий ад'юнкт?

— Там такий пурець гострий, що крий боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.

— Це той новий пурець?

— Новий. Я вже премпів, Мендель, так премпів! І богу молився, щоб відвернув від мене напасть!

— Ох, ох! Бог ласкав, Хаїм! За що мав би наводити таку напасть на невинного чоловіка?

— Ох, не кажи так, Мендель! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині, адже це 50 ринських що найменше! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хаїм!

— Ні, я не чув нічого. Що сталося?

— А фрас на його бебехи¹⁾, мого балабусти²⁾! Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими речами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт його бачив, що там на тій самій полиці стояла бупля з віпріолем³⁾. Знаєш, він до дестилярні попребує віпріолу... То більшу часть із буплі дав там, а решта була в магазині. Небагато його було, може дві квартаки, а може й по ні. Стоїть собі бупля заткана скляною затпичкою, дідько її бачив. Колись то преба було линви до ями. Я йду до магазину, беру линву з полиці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту буплю. Вона і перевернулася.

¹⁾ А фрас на його бебехи—щоб йому пірвало кишки.

²⁾ Балабуста—хазяїн, хазяйка.

³⁾ Віпріоль—сірчана кислота.

Ой, як я перелякався! Хопив буплю голою рукою—ади, два пальці попик! Але поки я поставив її, запичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може дві-три краплини, бризнули на линву. Підняв я запичку, затпав буплю і поставив у купі. Тут мене пальці печуть мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, завинув хусткою. Виношу линву на двір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою линву мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розламався на два кусні.

— Ай, ай!—скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому й не кажу нічого. Прийдеться самому заплапити за линву, та й по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаїмові своє співчуття. Коли зайшли до Борислава, він умисне пішов з Хаїмом до магазину, щоб оглянути перепалену віпріолем линву. Він довго придивлявся їй, цмокав і крупив головою, а коли Хаїм десь відвернувся, він у маленьку пляшечку взяв собі з буплі пару крапель віпріолу—не багато, от так за наперсток. Хаїм не бачив цього. Вони вийшли з магазину. Хаїм замкнув двері на колодку і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабасу, розійшлися.

XIV.

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив весь час мов у гарящі. З кожним днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла

під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб як найшвидше вирватися звідпіль. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити коршмареві всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. „Ні, я не випримаю!“—повторяв він нераз і числив дні й години. У нього було вже зложених нових двісті ринських; вони лежали у касієра і він думав на Іллі взяти їх і навідатися „до-дому“ та віддати їх коршмареві. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов попопаючий за колоду. „Сто ринських уже заплачено,—думав він.—Двісті заплачу тепер, і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату коршмареві як-будь зароблю, або визичу, а тут не буду довше!“ Ця думка, зразу далеко мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидає на різні боки: „Оженюся. Вже щоби з якою бідною, то сотку віна¹⁾ буде мати. А може ще й ґрунту де-що дістану“. Іншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку або наймитися в дворі, або йти до камерального²⁾ ліса рубати дерево. Де-будь і як-будь, аби тільки заробити гроші, сплатити решту коршмареві і стати господарем—хоч бідним, хоч останнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не звірювався

1) Віно—посаг, придане.

2) Камеральний—цісарський, удільний.

зі своїми думками. Тільки на тиждень перед Іллею він вечером мовив касієрові:

— Слухайте, Мендель, чи можете мені за тиждень виплатити всі мої гроші?

— Чому ні?—мовив Мендель.—А що, хочете вислати?

— Ні, хочу на Іллі піти сам.

— Чого вам ходити самому? Можна вислати.

— Якось тягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.

— Як то, хочете покинути нас?

— Хотів-би, та не знаю... Як-би там де прапився який заробок, щоби сплатити тампому коршмареві...

— Ну, як собі знаєте,—мовив Мендель, перериваючи цю розмову.—Я вам гроші виплачу в п'ятницю. Коли вашого Іллі?

— В неділю.

— Ну, то й добре. В суботу можете собі йти по роботі.

На тім і стало. Більше розмови між Іваном і Менделем про цю справу не було.

XV.

В п'ятницю вечером Іван мав робити нічну шахту. Це мала бути його остання гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусів попсувати його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закусуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона

йшла якось немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона ззаду простягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а то що!—спрепенувся Іван, що йшов у задумі і тепер прокинувся з неї мов зі сну. Озирнувшись, він побачив проти себе страшне, жовте, поморщене бабине лице, що якось холодно всміхалося до нього, широко розстягнувши сині вуста і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша, мимовільна думка була: „Це смерть заглядає мені в очі“. І його проняла холодна, забобонна прівога.

— О, ти хрестишся!—обрушилася баба і з її лица щез усміх, а напомісць на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз.—Що-ж то, я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на нього! Хреститься, мов від злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та вибачайте, бабо! Я не пізнав вас. Іду такий задуманий, а тут ви нараз... Та й щоби ви хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути, та вклонитися, та бабі порцію горілки купити, де тобі! Хай баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну, ну, та ще не здихаєте!—всміхнувшись, мовив Іван.—Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та й не діло, а так... Або я знаю, як тобі це сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, то може тобі буде найліпше знати це.

— З одного села з ким?

— Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки ночую. А тепер вона й зовсім розхорувалася, то вже й днюю й ночую коло неї.

— Розхорувалася? Що-ж їй таке?

— Або я знаю, синочку. Я гадала зразу, чи то не яка жіноча слабість, але-ж бо ні. То щось інше. Я й сама не знаю, що то таке, якесь покаяння.

— Що за покаяння? Кричить по ночах?

— Е, тепер уже кричить не тільки по ночах, але й у день. Скоро тільки прохи засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохапується. І зараз зривається з постелі, десь кудись біжить, упікає, аж по стінах дереться. Я вже гадала, що то нечистий, дух святий при нас, приступив до дівки.

— Ну, і не пробували ви де-чим лічити її?

— Ще-би не пробувала! Пробувала, синку! Все, що знаю, все я робила їй, коли бо нічого не помагає. Ну, та й не могло допомогти, бо у неї зовсім що інше на душі. Я те зараз з початку догадувалася, тільки, поправді кажучи, я в інший бік спріляла. Гадаю собі: дівка, в Бориславі найпростіша річ: мала дитину і страпила, а тепер їй дитяча душа на сон набиває, спокою не дає. Вона божилася, дух-тіло кляла, що ні. Ну, то я вже й не знала, що думати. Нераз я пробувала в ночі прислухуватися, що вона таке кричить, коли-ж бо годі розібрати. Отак одо-друге слово зрозумієш: „Он там у ямі! У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!“—а хто, де, відки, нічого не знати. Вже я допитувала її, затята душа! Не хоче нічого

сказати. Зсохла як скіпа, почорніла як головня, тільки пушка духу в ній, а яка дівка була ще в зимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось таке є на душі, що вона криється з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не потребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що-ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила твою Фрузю.

— Фрузю! Вона! Господи! Та коли? Як? За що?

— А говори, за що! Не що, лиш дідько до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно давно на неї нагострив зуби. Слухай-же, як то було.

Стара йшла обік Івана вулицею, але шукати уже не могла додержати йому кроку і вхопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій-же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Не багато впрашиш. Стань опуст, та й послухай.

— Коли-ж бо мені час до роботи! Адить, уже в кошарах дзвонять на нічну шахту.

— Наплюй на ту нічну шахту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Тут справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізній вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я скоро по роботі прийду і поміркуємо, що робити далі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї.

— Та що,—мовила баба,—вчорашньої ночі вона не могла заснути ані на волосок. Мучилася так, що не дай господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить як із хреста знята, тільки очі світятьсѣ.

— Ганко,—говорю їй, може тобі покликати попа?

Вона аж підкинулася, мов-би що вкусило її.

— Попа? Пощо?

— Та пощо, небого. Адже бачиш сама, що тобі не довго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу,—мовила вона.—Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ёй, дівонько, не жартуй з богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що не довго вже твого на світі. Піду покличу єгомостя.

— Ні, не треба,—відповіла вона.—Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну трохи.

Тільки що вона задрімала—як не заверещить, як не кинетьсѣ!

— Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Рятуйте! Бабо, рятуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина.

— Та дух святий з тобою!—кажу їй та й хрещу,—та хто там лізе? Хто тебе держить?

— Та вона, вона! Хіба не бачите? Адить, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить мов у кліщах!

— Бог з тобою, Ганко! Що тобі? Кого ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже запялася. Тремпить уся, тулитьсь до мене, але слова більше з неї не видобудеш. Якось я успокоїла її, положила на постіль, розговорюю, балакаю, а тут у мене в голові починають мов якісь нитки нав'язуватися, починає робитися ясно. Вже я їй і сюди й туди приговорюю. Зварила їй прохи м'яса, нагодувала. Лежить вона і не пускає мене від себе.

— Сидіть! Не покидайте мене! Говоріть, щоб я не заснула, бо боюся, що скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна?— питаю її.—Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабочко! Ой, голубочко! Як-би ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мені ледом спинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї.

— Значить, ти її маєш на душі, Ганко? Мовчить.

— Признайся, небого!—кажу гостро.—Видиш, ти гадала, що утаїш усе. І що тобі з того, що утаїла перед людьми, коли-ж бо бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині? Адже-ж хоч-би тебе були повісили на шибениці, то не було-би й десятої частини твої муки, що ти перетерпіла досі.

Вона слухала, слухала, і далі як не розплачеться! Як мала дитина ридала.

— Ой, бабонько, правда ваша! Ой, я окаянна! Ой, я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її безпам'ятну кинула в яму. Я думала, що ніхто не буде знати про це, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте, що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при цих бабиних словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розстання з Фрузею, ніч проведена з Ганкою в коморі, її подішній неспокій. Він пригадав собі навіть Ганчині слова, що вона „боїтсья її“, і тільки тепер йому зробилося ясно. Пригноблений важкими почуттями він зіпхав і шептав раз-по-разу: „Боже, боже!“.

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузю в яму, як потім щось гонило її на це місце затираати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із ріпників, як її Фрузя почала на сон набиватися, як ти, Іване, зробився їй милим і ненависним.

— Ну, і що-ж вона робить тепер?— перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавшись, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі це все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав мов остовпілий. У його нутрі переверталось щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі дорони, мов почуття якоїсь вини.

— Або я знаю, що робити,—промовив він глухо.—Треба-би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

— То може-би піти до війта?

— Підіть, підіть! — мовив Іван живо, хапаючися за бабині слова.

— Та може-би ти пішов зо мною? Я чогось боюся.

— А чого-ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинуть. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!

Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI.

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здибав касієра Менделя. Цей ішов кудись, розмовляючи з якимсь ріпником із чужої кошари.

— Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель. — Ідете до роботи?

— Іду, — мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.

— А завтра відходите?

— Відходжу.

— Ну, ну, як собі знаєте. Гроші маєте готові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з ріпником, що від завтра мав спати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре! — говорив Мендель. — Я не такий, щоб хотів чиеїсь кривди. Спитайте от цього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи 50 чи 100 ринських, а потім брав разом. Ади, він завтра

відходить. Знаєте, куди? На своє власне господарство!

— На своє власне?—дивувався ріпник.— Та де у нього господарство? Давно пропустив!

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рапу коршмареві, а завтра вертає до свого села, покидає нас на завсіди. А хто його нарадив на це? Спитайте його самого! Мендель, не хто інший!

В тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав захившись:

— Пане касієр! Пане касієр!

— Що там таке?—окликнувся Мендель.

— Ходіть до кошари! Борше! Борше!

— Та що там таке?—ледве промовив Мендель, і не чекаючи відповіді, почав бігти до кошари. Свіжо нанятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося?—не то шептом, не то захрипим голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя!

— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходіть до кошари, самі подивіться! Ой господи, душі в мені нема! Ще такого й не чував і не видав.

Не розпитуючи далі, всі три побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дропняна лямпа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка спояв над ямою і торгав ливу, що зовсім вільно звисала з валу.

— Ну, що таке спалося? Говори—промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так переспрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю! Дивіть самі!

Робітник, що спояв над ямою, знов попоргав за линву, замахав нею і вона мов батіг билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спустився на місце?

— Ну, та певно, що на місці, але неживий. Адіть, ледве десять метрів линви розкрупилося.

— Та як-же то було? Що? Куди? Говори за порядком!—говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що спалося.

— Ой, господи! Та хіба-ж я знаю і розумію, як це спалося? Іван прийшов, прив'язався і я почав пускати його в долину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую, оптак як-би в пальці пріс, і на корбі зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тільки гур-гур-гур! І один страшний крик, і тихо. Осб і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на 40 сажень.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвати на собі пейси і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ай вай! Ай вай! Оп клопіт! Оп нещастя! Оп цурес! Але ша! Може він ще живий! Слухайте, Митруню,—він обернувся до ново нанятого ріпника,—як гадаєте, може він ще живий?

— Та то може бути. Адже-ж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чупи-би було крик, спогнання, — закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушилися, — мовив Мипро.

— Лізьте, Мипруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може ще вирятуєте його.

— Та я-би поліз, — мовив Мипро, — але що-ж то за ливна у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за ливну, котрої кінець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його и почав оглядати при світлі лямпи. Це був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут він став мов теля перед новими воротами. Такої шпуки він ще не бачив! Він довго озирає ливну в тім місці, де вона перервалася, мацає пальцями, призирає їй до світла і все хитає головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель прівожними очима, весь блідий і з завмерлим серцем слідив за кожним його рухом.

— Не розумію! Ніяк не розумію, що сталося тій ливні. Як могла вона перерватися?

— Може проржавіла? — несміло мовив Мендель.

— Та на це воно мусить вийти, бо як-би навмисно була протята, то було-би видно, був-би гладкий перекрій. Мусіла проржавіти.

— Ай вай! Стара линва. Треба було перемінити, — сквапливо підхопив Мендель. — Ой, господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало: „Мендель, переміни цю линву!“ Та потім я подумав собі: „Ну, в п'япницю не буду переміняти. Прийде неділя, то перемінімо! А туп на тобі! Ну, хто-ж його знав, що вона не видержить!“

Але Митро все ще оглядав линву і хитав головою.

— Слухайте, Мендель! То не може бути! Вона якось не зпроста перержавіла. Дідько їй перержавіє. У мене в селі оборіг он уже п'ять літ на такій линві держиться. І дощ її мочить, і сніг на неї йде, і ржавіє не так, як туп, а про те держить досі. Та й то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митруню, але там вона стоїть собі спокійно, а туп день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дріп найборше тріскає.

— Та це правда, — мовив подумавши Митро. — Але була-би тріскала попрочи, один скрупець, другий, претій... А туп усі нараз. Не гладко, а так мов-би, прости господи, миш перегризла. Агій! Ще чоловік як жие, не видав такого.

Тимчасом Мендель приніс із магазина свіжу линву, її навинули на вал і Митро прилагодившись до спуску, пішов до ями. За якої пів години випягли обох — Митра і Івана. Іван мав поломані обі ноги і голову розбиту на цямрину. Він мабуть і не долетів живий на дно.

Другого дня досвіта бориславський війт—поді ще війтом був селянин—з присяжним і двома жандарями прийшли до тої комірки, де жила Ганка. Вона ще спала,—по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвацьким сном. Баба відчинила двері, всі увійшли, та зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну, ну, нехай спить, — мовив спиха війт. — Ми подождемо на дворі.

— Ну, їй не багато належитьься від людей, — мовив один жандар.

— Пан-біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її, — додав другий. Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо? — мовила вона.

— Тут, небого, тут.

— Чи мені снилося, чи тут був хтось?

— Та хто-би мав бути?

— Мені здавалося, що якісь хлопці... жандарі!...

— Та були, сирото.

— За мною? — мовила Ганка, піднімаючися.

— За тобою.

— Знають усе?

— Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

— Дякую вам, бабо, — мовила вона. — Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти і признатися до всього, та ніколи

не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволіклася з постелі. Баба допомгла їй убратися.

— Ну, а тепер покличете їх.

Увійшов війт з присяжним, увійшли жандарі.

— Ну, що ти, небого?—мовив війт.— Хвора?

— Хвора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події того вечора. Один жандар записував. Потім її повели на місце злочину. При помочі гаків випягли з ями по куснику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до прупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А жандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Їм донесли, що в недалекій кошарі урвалася линва під робітником, цей упав у яму і забився. Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається цей випадок,—мовив один жандар, молодий, до старшого, постенфірера.

— Хазяйська необережність. Линва перержавіла!

— Чи нема тут чогось гіршого? Це, що говорить Мипро про ті гроші...

— То що-ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що це навмисне хтось перервав линву?

— Дуже може бути. Ті гроші, це може бути причина. Касієр каже, що він узяв від нього гроші, а їх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканню.

Але в помешканню, поб - то в тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знав і не чув. З допитів дізналися жандарі, що раз давніше в Івана вкрадено гроші і відподі він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знав, де. З другого боку Мендлеві зізнання про те, що Іван посилав гроші за куплений ґрунт нотареві до Дрогобича, потвердив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що останніх 100 ринських Іван узяв ще день перед тим, потвердив Мипро на спільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: „Гроші маєте готові“ і Іван на це потакнув головою. Значить, узявши гроші, Іван мусів сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дибати на його життя?

На тім справу й закінчено, тільки Мендля за недогляд і уживання перержавілої линви покарано 20 гульденами грошевої кари.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

1877 р.

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК.

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів¹⁾ на весь Борислав. Поля в його було достатком, худоби і хліба і шмаття, ба й грошенят готових де-що трохи найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок,—тож і все йшло в його порядком і статком.

Було у Василя три сини,—парубки, що маків цвіт. Здорові, кріпкі, обичаєм та вдачею капля в каплю в батька вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не полінували. І коли-б життя людське могло обійтися без припадків, коли-б обставини навкруги нас не змінювалися, був-би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, внуків у запічку колишучи.

Та не так воно на світі йде. Те, що давніше не змінювалося й у сто літ, тепер через десять мов переродилось. Тепер не те, що в давнину. Життя прудко пече, зміни швидко настають. Треба пильно слідкувати, куди бистра несе,—треба й собі туди пробиратися.

¹⁾ Газда—господар, хазяїн.

А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди, що перша-ліпша хвиля наскочить, перша-ліпша зміна настане—звалиць тебе, зіб'є з ніг—і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя—боротьба вічна, безупинна. Ворог із усіх боків чигає. Не пристережи одного боку, з другого наскочить—і ти пропав.

Таке сталося й з Василем Півтораком. Було це саме в ту пору, як у Бориславі почали копати кип'ячку¹⁾. Охочі на поживу перлися в Борислав, мов мухи до меду. Роями цілими вони глопилися по селу, швендяли по полю, по хатах. До кожного газди приставали, мов реп'яхи до кожуха. „Продавай ґрунт, газдо, та продавай! Осб я тобі за частку спільки... а я спільки... а я ще більше!... Не треба нам усього—частки з нас буде!“. Виймають гроші, кладуть на руку, горілку ставлять і підмови не жалують. І не одного підмовили, не одного бідолаху заманули. Та не дався на підмову Василь Півторак. Він любив свою землю, що його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: „Та що? Гроші возьму, а вони круглі, розкояться. То на це, то на те, та й нема. А земляця свята останеться!“.

Ну,—скажете,—добре зробив Василь. Розумно гадкував.

Добре, та не найліпше! Розумно, та не зовсім!

Почали зайди робітників наймати, почали копати ями. Кип'ячка показується,

¹⁾ Кип'ячка—нафта нечищена, ропа.

гроші плинуть в зайдівські кишені. Дедалі, більше їх напливає, дедалі більша гроша-тісноста в Бориславі. Продають газди частку за часткою; день-у-день видимо бідніють. Далі якось раз у неділю стали раду радити. Що робити, що діяти? Каже Василь Півторак:

— А що, панове газди! Копають заїди, копаймо й ми! Тиснуть вони гроші за кип'ячку, будемо й ми тиснути!

Ну,—скажете,—хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші Бориславці рити-копати свої питомі ґрунти. Та не було в них готового гроша, щоб найняти робітників. Приходилося самим копати. Не скоро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати знов частку за часткою, щоб з голоду не згинуть—от що!

Сто їх взялося відразу до копання. Лиш пість-сім доробилося, до чогось. А другі? Другі опісля копали знов на своїх ґрунтах ями, видобували кип'ячку й віск—для зайдів.

Чому-ж воно так пішло? Чому щастило заїдам, а не щастило газдам? Вгадайте, коли мудрі.

II.

Василь Півторак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. „А що, думає, в мене при сини. Я четвертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо й ми копати. До одної

ями більше двох не треба: один копає, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнемо там два закопи ¹⁾ разом. Не буде в однім, то буде в другім!..

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабирали рискалі, цебра дваушні та вужища ²⁾, наладили корби, та й гайда копати. Ну, нічого. Копають день, копають і другий. Коло закопів горбки глини ростуть у гору, та й ростуть. Найменший син, Михайло, в однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середущий Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба й другий, ба й третій, і далі. Натрапив Сень на піскувану верству, почала вода показуватися. Ну, черпай воду цебром та й черпай, а води все більше та й більше.

— Тапу, — каже Сень, — покину я цей закіп: вода підходить.

— Ет, то що? — каже Василь, — прочерпай воду та й копай!

Мучиться Сень тиждень, мучиться й другий. Все воду вичірпує, нори забиває й далі копає. Та й копати-ж то нетяжко. Звичайно — пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямою наробив спрашеного крику. Прибіг батько, позбігалися й де-які сторонні: „Що таке? Що таке?“...

— Пісок засунувся, привалив Сеня!..

¹⁾ Закіп — яма, шахта.

²⁾ Вужища — шнури.

Василь Півторак стояв, мов громом прибитий, почувши ті страшні слова.

— Зараз в яму, хлопці, пробирати пісок!—крикнув не своїм голосом.

Метнулися, пробрали пісок, та не духом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що та бідна мати не назаводила, не навбивалася! І плаче, й батька проклинає, що, мовляв, погубив її дитину. А батько бідний споїть, мов осуджений, блідий-блідий, не заплаче, ні слівця не промовить ні до кого.

Похорон надійшов. Треба було справляти „як бог приказав“. А пан-отець сказали: „У вас, Василю, ще й поля й діпочок зарібних і стапку, що бог післав, дасте двацять золотих за погріб. Це діло богу миле, не пожалуйте за упокій душеньки усопшого!“ Що було робити? Відмовити — годі. Торгуватися, як за худобину, коли сум тяженький на серце наліг—ще гірше годі. А гроша готового біг має. Продавай частку, а то півчастки,—опу половину, на котрій той закіп нещасливий. Купець швидко найшовся, гроші швидко виплатив, мир християнський немало наохкався й нагостився на похороні, а пан-отець сумно та жалібно приспівували з дяком: „господи помилуй“ та „слава тобі, господи“.

Розійшлися добрі люди, минулися гроші. Василь остався без Сеня, як без правої руки. Стара гризеться, плаче; сини ходять, як попрошені. Та не час бідному хліборобові довго в смуток-тугу вбиватися. Робота жде,—десять робіт

жде на нього. За роботою й туга забувається, й горе з серця щезає.

Поволі, невесело сходили жнива; літо пройшло. Настала осінь,—урожай був плохенький. Ну, а все-ж що було, то було,—і коло того треба походити, помогтися. Звіз Василь із синами збіжжя на тік.

Ну, тепер пора прошки й спочити... При вільнішій годині й минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті в Василя. Стара мати ще не всі сльози проплакала за своїм синочком любим.

III.

Лиха доля не спить. Треба було Василю ходити повз той кусник луки, що продав під закопи? Ні, не треба! А таки пішов,—не знати, чи от-так собі, не маючи що ліпшого робити, чи може з цікавості, що то там купець робить? Досить, що пішов.

А купець не дармував через літо. Наняв двох робітників, таки бориславських парубків, що з бідності вже пустились на заробок,—та й ну копати. Та ще яку, собака, штуку видумав! Каже: „о, туп піскова верства: тамтого пісок засипав. А я от що: скажу вигородити кіш із хворосту, колики файні ¹⁾, обставлю тим плотом стінки, ніби цямриною, то чорта з'їсть пісок, що обсунеться!“ Ну, що? Розумно придумано? „Як-би в мене розум не дурний та грошей більшенько (а то ні за що купити хворосту

1) Файний—з німецьк. гарний.

й кілля!), я-б і собі спробував. Дивіться— воно безпечно, чого й хотіти! Не обсьу- неється! А тепер отой злодій піскову верстпу прорив, докопався до глинки, та й кип'ячку добув!

Так міркував Василь, стоячи над ямою. Зазрим оком придивлявся, неборак, до роботи.

— Ех, ех, господи ласкавий! Мій пито- мий ґрунпець, а тепер нехристові тисячі в кишеню вганяє! Он як, поганець, за- скакує, як радіє, як руки засукує з упіхи! Що то, маєток! Кибель за киблем тяг- нуть із ями, аж руки собі вривають, а все для нього! Як-би не такий припадок тяженький доля на мене спустила, хто знає, може-б і я був тепер грошики брав та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, при- дивлявся до роботи, глядів та завидував. Далі пішов і свій закіп дивипись. Від весни ніхто в нім не робив. Сповпки від корби спреміли над ним; корбу знято. Для безпечности казав Василь ще вліпку заложити яму дошками, щоб ніхто в неї не впав поночі. Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обстукав дошки, покладені на отвір ями.

— Хто знає,—гадкував собі,—може туп маєток жде на мене! Може-б як от сажник, другий покопав, то й нафта-б показалася! Хто знає! Господь карає, господь і милує!

— А хто знає,—шепотів йому другий якийсь голос,—може туп ще більше не- щастя жде на тебе! Може бог прогнівився

за тебе, що сам псуєш та ворушиш святу землю, та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої кари?...

День за днем збігав, пиждень за пиждень минав. Василь все ходив, все думав. Міркував бідолаха, гризся сам в собі, не знав, на яку ступити й що почати. Видимо марнів на лиці, а боявся чи вважався сказати, що йому в голові. „Оп, зараз і стара почне плакати, споминати небіжчика, відраджувати“,—думав собі. Але спокуса все стояла йому перед очима. „Оп пан-біг не зародив хлібця, нічим дихати. Сіно вигнило, нічим худібку прогодувати до весни. Що вдієш? Грошики-б здалися, і то так як умирати... І подапок не заплачений! А може воно лиш трошки прорити, та й зараз і кип'ячка жбухне? Хто знає!... Он той закіп не багато глибший! Ех, дійся божя воля, спробую... Ігій, най жінка й поплаче трохи! На те вона й жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре возмуся на розум: всю яму плотом обгороджу для безпеки!“

Так придумавши, Василь рішився нарешті приступити до діла. Насамперед обговорив, що треба, з синами. Михайло не відмовлявся від роботи в закові. „А що, — каже, — тату! Я й сам бачу, що нам цю зиму з самого господарства не перезимувати. Попробуємо! Чень дасть біг, нам тепер пощастить! А для безпеки зробім так, як ось кажете: городім коші!“

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не перечив батькам ні в чім! Дай йому, боже, талан-долю золоту й вік довгий!

Але тут-же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на інші потреби? Батько з синами рада в раду. „Нічого робити,—кажуть,—заставлю частку поля,—не продаваймо, заставмо до часу,—а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!“

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати батькові. Заплакала важенько. Її серце спислося, немов лихо якесь віщувало, коли заглянула в темну пашеку, в яку спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю,—сказала вона кілька днів опісля.— Пішов ти на непевну дорогу, шукаєш ти зисків по гробах. Гляди, небоже, щоб не закопав своє щастя й свою душу в опі ями!

— Ей, яка-ж бо ти дивна, стара!—сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було межі ними.

Тимчасом робота йшла нескоро. Хворосту годі було й докупитися. Що навезуть із сусідніх сіл, то духом розкупають. У двох взялися далі копати, а що викопують, то зараз і кошем обгородяють. Тягнеться робота тиждень, ба й два. Михайло вже докопався до твердої, піскуватої глинки. Поскорити годі було. Рискаль тут не придасться, треба дзюбака. Іван тимчасом то збіжжя в стодолі молотить, то коші городить, а мати пряде в хаті, сама-самісінька, й не раз тяженько сплаче, визираючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

Поволі йде робота в ямі. Що глибше Михайло прокопує, то якось йому невидніше, якось ніби душно в ямі. „Але це нічого“—думає він. А Василь жде та й жде: оп-оп покажеться кип'ячка, може нині, може завтра. Хоч корба руки уриває, хоч на дворі де-далі холодніше стає, хоч грошей за заставлену нивку що-день меншає—він не турбується нічим. Осбось кип'ячка наплине, всій біді кінець буде!

І дійсно наплила!...

Одного дня почув Василь з ями якийсь крик. Крик був дивний,—зразу веселий, далі прівожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зойком розпуки. Все привало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Морозом пройняло його наскрізь, він застремтів, як у пропасниці, від дождання й непевності. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайло, що там?—крикнув батько до ями.

Замість відповіді, Михайло зашарпав ливною, але дуже слабо.

Батько не знав, що спалося, чого треба Михайлові й чому не відповідає.

Шарпання почулося вдруге. Батько догадався, що може це син дає знак, щоб його вицягати.

— Але чому він зачих, чому не каже, що спалося?—думав собі батько, працюючи з усеї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі

знёмогли від довгої роботи, чи від непевного й прівожного дождання? Поволі підходить п'ягар до-гори, поволі виринає з непроглядної пітьми, що залягла в споду. Крутячи, Василь нахиливсь над яму... Господи! Це що? Густий, нафтовий сопух ударив його, мов обухом! „Дав бог! Дав бог!“—скрикнув Василь. Тієї хвилини почув паку радість, паку силу!... Його око поглянуло в глибіню... А це знов що?... У киблі сидить його Михайло, не оперезаний ливною, як звичайно, а лиш одною рукою за неї держиться. Друга звисла до-низу. Голова безсило спадає на груди, якісь корчі підкидають її до гори... Але корчі, що разу слабші, рідші... Ось уже голова зовсім до долу звисла... хвиля спрашної непевності... Друга рука пустила ливну, кибель похитнувся—й Михайло зі спрашним глухим зойком повалився в безодню й щез у густій пітьмі. Із глибини чути лиш, як бовтнув, мов колода, в кип'ячку. А там не чути нічого більше... І все це спалося так прудко, так несподівано, що Василь довгий час сповпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Спояв, мов у якомусь запомороченню, не випускаючи із рук держална корби. Нічого не думав, нічого не п'ямив, не чув, не бачив... Аж ось пропверезив його густий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі верпалася, а з нею й спрашна певність. „Пропав хлопець! Општо щастя!“—були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятався, напала його пропасниця. Бачилося йому, що якась

сильна, невидима рука пхає його вглибінь, що якийсь голос кричить йому над ухом: „Скачи й ти і гинь з ним разом! Яке пвое життя буде тепер? Скачи, скачи!“ І нещасний батько чув у собі скажену охоту скочити в ту темну, пекельну безодню й загинути враз із сином. Аж коли вже зовсім був нахилився над ямою, видіпхнула його від неї друга якась сила — рука природи, що раз-у-раз і всюди береже свого життя.

Нарешті нещасний батько надумався. „Що владжу сам?“ Це одне питання прояснило йому все. Мов божевільний кинувся городом до хапи, гукаючи що сили: „Рятуйте! Рятуйте!“

Збіглися на крик і свої, й сусіди. Ніхто не знав, що сталося, кого рятувати. Лиш материне серце прочуло зараз, що воно є. Нещасна мати заломила руки над головою, й ойкнула й впала без пам'яті там, де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещасного? Зпочатку ніхто не хотів лізти в яму. Боялися задухи. Лиш батько напирався: „Пустіть мене та й пустіть! Вирятую його, вирятую, а ні, то най-же й сам із ним пропаду!“ Ледві задержали бідного Василя.

— Тапу, тапунцю! — говорив Іван. — Де вам лізти? І йому не допоможе, й самі задушитесь! Волю я. У мене голова міцніша, швидче випримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших пристало до корби. Івана оперезали добре ливною й спустили до-долу. Задуха в ямі була велика, але хлопці пильно справлялися, й незабаром Іван крикнув зі споду,

— Знак, що найшов брата. Вони тепер взялися ще швидче підтягати кибель у гору.

А поки це діялось, другі пверезили матір. Згодом-перегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій сину, мій Михайлику! Що з ним? Де він?—були перші її слова.

Бідна мами! Волиш не допитуватись! Лежить твій син спрашний-спрашний, весь облипий відразливим густим плином, мов смолою. А те лице, що перед хвилиною таке хороше та привітне й любе, тепер посиніло й надулося в спрашних смертельних муках! Бідна мами! Тікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не порятуєш,—лиш серцю жалю завдаси!...

V.

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті батьківській. Лежить бідний парубок, — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приятне личко, синє-синє мов буз, свідчить про спрашну муку, яку терпів умираючи.

А де-ж ненька-старенька? Чому не заводить, не голосить по покійнику, слізеньками обмиваючи поморщене добре лице своє? Чи вона-ж його менше ніж других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше від других любила вона свого Михайлика, — й жаль її, лиш бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька

в коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Останнє нещастя добило її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, яким його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як білина підкошена. А Василь Півторак, гляючи на неї, як лежала, мов нежива, коло неживого Михайлика, вишептав лиш оці слова: „От щастя! Ще доведеться два похорони враз ісправляти!“

Відтерли Василиху й занесли до комори. Лежить нещасна мати, як дерева колода,—худа, нужденна, безсила. Пожовкле й поморщене лице без усякого виразу; очі мутні й запалі, мов каганець, що догорає, світяться; сині вуста легко ворухаються... „Михайлику мій!“—шепоче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більш нічого...

А її Михайлик лежить у світлиці—спокійний, незатурбований. Байдуже йому тяжка гризота батька, яку той, мов змію, в серці криє; байдуже йому й неміч та розпука матеріна; дарма сумні шепти й молитви людей, що повплятяться в сінях, головами похитують, руками помахують та словами стиха перемовляються: „Ну, й хто-б того був сподівався! Добре то той казав: грім щастя об хату, та й хата розпадеться! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!“

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до пан-отця.

— Слава Ісусу, пан-отчику!

— Слава на віки! А що там, Василю? Чув я, що нафту добув?

— Та так, єгомостуню!.. Але нещастя... Сина мені задушило...

— Ага, так-так! Ну, бачиш, який ти небережний... Чому-ж ти млинка де не роздобув, та свіжого повітря не намлинкував до ями? Бачиш!

— А бачу, пан-опче, бачу на своє лихо!

— Ну, й що-ж в тебе чувати?

— Та нічого єгомостуню... Я прийшов, щоби грішне тіло земленьці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок, слухняна дитина була... Знаю, знаю! Ну, Василю, але ти тепер багач!..

— Та який, єгомость?

— А, який? Оп кип'ячка добулася... бачиш, господь благословив.

— Ой, єгомость, не говоріть, благословив! Волів-би мене був так ніколи не благословити! Що мені з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертеньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церковці божій чимось допомогти. Бо ті гроші однак тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, пан-опчику.

— А бачиш, небоже! А мені за похорон п'ятдесят золотих. Ну, га, що? Це тобі тепер ніщо!

— Ей, єгомость, то за багато! Бійтеся бога, в мене тепер така гризота, де мені ще торгуватися?

— То байка, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!

— А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледві, ледві. Хто знає, чи ще тиждень продихає. Знов видашок, а готового, пан-опчику, нема!

— Га, то згодимся за обидва похорони разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!

— А пек-за-пек, егомость! А ви що говорите!—скрикнув бідолаха Василь, вражений до глибини серця такою бесідою. —Щоби я для живого християнина наперед похорон торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім здавило його в горлі, й він схилився й підняв капелюх, що лежав на підлозі.

— Ну, ну, то я жартував,—сказав усміхаючись пан-отець.—Нема в тім нічого злого. Ну, ну, йди, небоже, а я вже там завтра надійду. Бач, треба з честію тіло поховати, треба ще з Попелів пан-отця запросити. Уваж-же й ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так ніби в пальці тріснути, небоже!

— В ласці божій оставайтесь здорові!—ледві промовив Василь, виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм, ая!..

VI.

— Куме Василю! Бог дав, бог і взяв, його воля свята!

— Свята воля божа, кумцю солодкий, на що в пугу вбиватися?

— Ніби то щось pomoже! Сталося, то вже не відстанеться!

— Журбою поля не перейдеш, говорили мої татунько небіжчик!

— Дай, боже, душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам грішним прожиток щасливий.

— Не сумуйте, куме Василю! Оп дивіть, ваша стара небога також уже

догорає! Що буде з газдівства, з усього? Змагайтеся на силу! На ваше здоров'я!

Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака, сидячи за столом при горілці. Василь нічого не говорив, лиш сидів, підперши важку від гризоти голову руками.

— Ей, кумцю солодкий! Дайте-бо спокій, не сумуйте! Таж нам усім пуди дорога, чи скоріше чи пізніше. От випийте з нами ще прохи, забудеться лихо. Адить, незадовго егомость надійдуть з парастасом ¹⁾. Годі-ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, потний боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як мав його взяти? На що тепер я на світі здався—промовив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішій! Най господь все зле відвертає! Най ось на тім спанеться! На що вовка з ліса викликапи? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить!—простогнав Василь.—І мені не давала спати. Все мені шепотіла: „А йди-ж, копай, а побачиш, що там буде!“ Я, дурний, послухав, пішов, та й от до якого припадочку докопався! Михайлику мій милий, синочку мій солодкий! Чи на те-ж я тебе ховав, годував, як сокола, щоб тебе нині до такого шлюбу виражати?...

Грубі слізи покопилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих, стрижених вусах. Сусіди, приятелі знов почали потішати його, приговорювати,

¹⁾ Парастас—заупокійне богослуження.

приохуваши... Василь поволі трохи розговорився в їх кружку, випив одну порційку ¹⁾ гріпої з медом горілки, далі й другу, третю... Кров непомітно живіше закружила в жилах, гадки непомітно плуталися, товпилися, одна другу випискала й морочила, а на серці якось тепло робилося, біль менше докучав, жаль швидче розпливався в слъозах, гризота розпавала від того тепла, мов сніг від весняного сонця.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював з написком, мов шпоптаючись, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою. Сльози де-далі, частіше капали на дубовий стіл. Сусіди розмовляли все спиха, повагом, а в ухах Василевих їх розмова де-далі, то невиразніше оддавалася, мов плескіт води на броді, мов шелест листя в осени. Його рука мимовільно наливала червоний, гарячий напій і виливала його з порції в горло, мов розжарене вугілля, що все дужче збурювало в нім кров, зворушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — лепетав він, мов у нестямі, впираючи слъози рукавом.

— Куме Василю, встаньте, перестаньте плакати! — загомоніли сусіди. — От глядіть, єгомість прийшли парастас правити! Ходіть до хапи!

— Вічний упокой його душенці! Ходім! Михайлику, синочку!.. — лепече Василь, шкандибаючи до хапи.

В хаті світло палає круг покійника, й миру повно й два попи парастас

¹⁾ Порційка — чарка.

правлять, і два дяки хриплять та бегечуть свячені пісні. А Василь став край одвірка та дивиться та прислухається, а якось не може розібрати, що воно це й до чого? Світло якось непевно мигтить йому поперед очі, посиніле лице покійника що хвилі мініться, скоро хоче до його батько придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов справді виражає сина до шлюбу, а не на „вічну дорогу“. Лиш чує добре, що слъози ще й досі не перестали капати, а люди сумно на нього ззираються та шепочуть: „Бідний батько! Серце йому крається! Де-ж бо то, двох синів, як соколів, до року поховати! Ще добре, що третій лишився, а то бідолаха-б зовсім пропав!“.

Василь чув оті слова, але сам знав, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи манівцями, де-далі, все рідше нагадують про Михайла. Але слъози сами пливли й пливли з його очей, хоч гадки не знав куди блукали.

Скінчився парастас і пан-отець велів принести домовину та зложити в неї мерця. Василь придивлявся зачудований до двох парубків, що придвигали тяжку труну, збиту з грубих дощок, і заметушилися коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли на бік, зняли полотно, котрим був накритий, а далі здвигнули тіло та вложили у деревище. Василь, що досі стояв тихо й неприпомно, почув тепер, що ніби його щось укололо глибоко в серце і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирвався так несподівано різко й серед загальної понурої тиші, що в одній хвилі цілий писк людей, жінок і чоловіків, скупчилося круг нього, потішаючи та розважаючи його смуток. Парубки тимчасом закрили віко труни, взяли свого повариша й понесли з хапи, вдаривши на обох порогах труною по три поклони. Труна глухо задудніла, немов говорила:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, най моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль життя! Бувайте здорові, щасливі, веселі!..

Аж на цвинтар тісна громада людей проводила Василя, потішаючи та розважаючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічого, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не пам'ятав. Лиш часом уста його ворушилися трошки, щось перелітало по його лиці, що одначе більше скидалося на сміх, як на жаль. А коли по похороні добрі люди назад привели його до-дому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зіпхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе. А коли дома сказали йому, що й його жінка віддала богу духа в тій самій хвилі, коли виносили з хапи її сердешного Михайлика, він стояв, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зіпхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе.

Сусідки й сусіди знов потішають, знов розмовляють, знов частуються. Василь сидить межи ними, — порція, кружачи,

не минає й його, — а що більше п'є, то помітніше оживає. Вже й говорить, і плаче, й очима навкруги поводить... Ніч настала. Василь, хлипаючи, впав на постіль і твердо заснув. На другий день прокинувся, мов поповчений і немало зачудувався, побачивши знов труну на лаві. А йому-ж мерещилося в голові, мов крізь сито, що вчора в нього був похорон. Навіть той білб гострий почув знов у серці, що пройняв його був учора, як брали трупа з лави. Чи то може сон був? Відки-ж цей мрець?..

VII.

І знов у Василевій хаті тиск народу, гомін та охкання й шепти кумочок. І знов до нього бідного тиснуться з усіх боків жадані й нежадані приятелі, попідшаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружляє й співи попів та дяків розлягаються в хаті, в сінях, на оборі; клуби диму сунуть із кадилиць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив мимо нього, а на другий день по похороні, коли прокинувся, й оглянувшись по хаті, побачив, що він сам один, мов серед вимерлої пустки, то подумав на хвилю, що це все був сон поганий. Аж згодом продрухавшись добре й оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої оказії, переконався, що це правда достопна, що він — сирота, круглий сирота на світі.

Сирота? А в нього-ж ще один син зостався, Іван. Де він, що з ним? Чому батько, своє сирітство згадуючи, не згадав про нього, про свою єдину тепер поміху?

Дивно нераз буває між людьми. От, лучитьсь, в батьків діпочок кілька—й добрі всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав-би, чого й бажати? Любов батьківська, як сонце, всім рівно світить. Та ні, не так воно. От поглянь, то побачиш. Батько найліпше полюбить найстаршого, мати найменшого, або як там, а середусе mezi ними живе й робить і все ані тато ні мама його не помічають, ні попестять, ні похвалять ні за що. І росте воно в хаті, мов чуже; привичне до самоти й мовчання, а батьки дивляться на нього, коли переходить мимо них, а їх гадки бачуть другу, більше люблену дитину перед собою.

Таке було й з Іваном. Отак коли-небудь спитати було Василя про Івана.—„Іван,—каже Василь,—мій Іван? А, він у мене дитина тиха. Але подивіться, що воно з того Михайлика за дужий парубійка! Золото не хлопець!“ А спитати було небіжки Василихи: „А що, Василихо, ваш Іван поробляє?“—„Та що-б вам поробляти? Десь певно щось у сподолі пипнає. А Михайлик он пішов до сина, та й не знаю, чи верне, біднятко, до обіду? Ей, то-то хлопець з нього зробився, як квітка! То моя поміха, то мій синочок!..“ І так усюди й все бувало. Чи батька, чи матір спитати про Івана—все на Михайлика звернуть. Іван був середущий mezi

їх дітьми, й хоч слухняний, тихий, батькам покірний,—все проходив мимо них майже непомічений. І брати хоч увесь вік у злагоді й приязні жили, та все-таки за прикладом батьків і собі почали мимоволі з гори дивитися на Йвана, вважати його за слугу дома, за щось нижче від себе. Іванові нераз гірко приходилося слухати наказів молодшого брата й нераз за-для того доходило в них і до маленьких передирок. Але ніколи не приходило й на думку бідному хлопцеві оглядатися за глибшою причиною того, ніколи він не брався розтрясати те, як і чому так із ним поводяться родичі.

Та втім не можна сказати, щоб вони його не любили! Хрань боже! Адже-ж Івась був їх дитина не менше других, адже-ж ніколи їм не сприкрився ні непослухом, ні прикрим словом. Але все-таки його любили не так, як найстаршого та наймолодшого. Ось, наприклад, раз везли вони сіно крупим переїздом по-над річку. Михайло воли поганяв, а Йван і батько віз придержували, щоб не звернувся. Десь, не треба, якась вибоїна попалась, віз перехитнувся на Іванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а блискавицею кинувся до його. І бачите, як-би був на волосинку пізніше вспиг, був-би віз доразу перевалився й бідолаха Йван був-би смерті пожив під вагою. А то вдвох причепилися до васага, а на Михайлика крикнули, щоб живо волів нагнав, і духом перемчали по-над западню в брід. А коли стали в броді волів поїти, й Іван зняв

сорочку й промивав закрівавлене плече, яке в тій страшній хвилі передер суковатий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три, й міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотів якомсь сердито: „Пек тобі, маро, щезай! Та вже чорт бери віз і сіно, а було-б мені хлопця збавило! Ігій!“

Ну що-ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не стало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що все пильно вештаючися по всіх усядах, буцім оживляла й наповняла хату, яким-же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по тяжких похоронах. А коли збудився, вже сонечко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки, щоб грошей роздобути та посплачувати за заставлену нивку й за похорони пан-опцеві. Іван, при звичаєній змалечку до невсипущої праці, не ждав такого наказу й не хотів перебивати йому сну. Сам полагодив із спекулянтами, що один перед другим перлися закуповувати у нього кип'ячку.

Торгу добили живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піти підписати контракт. Іван за той час, узявши завдаток на руку, як стій поспішив до „механіка“ (був це простий столяр із Дрогобича, що під тою шумною назвою думав тут доробитися грошей) й закупив млинок

до перевірювання закопу. Далі накупив
іще бочивок, в котрих, як умовлено було,
мав доставчати кип'ячку до свіжо збудованої
дестилярні (до „лютрунку“, як говорили
робітники) й принявся черпати й видобувати
з глибини земний скарб.

Живо йшла робота. Найняті робітники
балакали, жартували, а Іван все мовчки
робив. А за той час Василь ледві-ледві
звівся з постелі, став серед хати, й оглянувши
пустку та нелад кругом себе, важенько
заплакав, немов на погорілищу. Довго сидів
неборака під вікном на лаві, на тім самім
місці, де так часто видав свою небіжку,
чи з мотівилом, чи з якою-будь другою
роботою в руках.

Сумно, поволі, важко волікся час у
посиропілій хаті. Не було кому ложку
справи зварити. Василь неначе зовсім
спрашив голову, ходив по всіх закомарках,
мов загорілий, не робив нічого, не говорив
нічого,—все лиш у думках та в думках.
Іван знов уже при роботі,—все господарство
взяв на себе. Не мав бідний хлопець
серця, ні відваги закликати й батька до
якої-будь роботи, бо бачив його сум
тяжкий. Не знав він, що робота—то лік на
сердешний біль і пугу, й давав тому
болеві де-далі більше рости в серці в
старого батька. Але частенько, вертаючись
у вечері до хати, заставав Василя незвичайно
плачливим та говірким,—знак, що старий
сирота з нуди та пуги почав напиватися,
щоб залити „хробака в серці“. Не мав Іван
смілості вимовляти за те батькові, лиш
повечерявши що там було, лягав спати й
засипляв скоро твердим

сном, не слухаючи, як Василь нераз до півночі пендичив: то плакав, то знов говорив.

І сусідки та своячки частенько навідувалися до Василя, без уваги на його нехіть, надокучаючи йому розважанням та порадами, непокоячи його своїм теркопливим гамором, хоч иноді де-що й допомагали в хатній роботі. Але нераз не заспавали Василя в хаті й ішли шукапи його до комори. Тут стояла ще незаймана смертельна постіль його небіжки, в другім знов купі, в засіці, стояла звичайно баклажка з горілкою, що нею бідолаха Василь силкувався приглушувати свій біль та свою нудоту. І нераз сусідки чули, як ходив він по коморі тяжкими кроками, хлипав, мов дитина, або голосно говорив щось, обертаючись до купка, хоч слів його крізь стіни не можна було розібрати. І сусідки кивали головами та перешептувалися межи собою, що, мовляв, „це певно небіжка ходить“. І небаром, мов у дзвони вдарив, на весь Борислав стала чутка, що Василиха ночами навідується до свого чоловіка за кару, що сам самохіть згубив марно своїх двох синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався нічого, що про нього в селі говорили.

VIII.

Іван, роблячи контракт із спекулянтами, скільки мусить постачити до певного часу кип'ячки, помилився надто що до багатства ями. Немало спричинилися

до того й самі ті, що з ними він годився. Вони йому говорили, що яма багата, що кип'ячка буде раз-у-раз підпливати, так що за день ледві встигне вичерпати те, що за ніч підійде. А тимчасом не минуло й тижня, а кип'ячки не спало в ямі, а нова не хотіла підпливати. До контракту ще треба було немало, а тупі годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий й третій—кип'ячка не підпливала. Треба було або копати глибше, або що; а ні, то біда, бо спекулянти день-у-день налягають, чому не довозить решти. Бідному Іванові прийшлося круто, хоч гинь. Грошей батько взяв половину з того, за що згода була; поплатив довги,—ну й не лишилося при душі й стільки, щоб можна було копати далі. Знав Іван це добре, тому й не заходив із батьком ніколи в розмову про ті діла, а ждав нетерпеливо, поки кип'ячка таки підійде.

Але кип'ячки годі було дождатися. А тимчасом швидко надходив час, коли Іван мусив додержати контракт. Мало не до розпуки доведений тим, що надії вічно дурили його, зважився нарешті парубок таки поговорити з батьком про все. Одного вечора, коли на дворі віпер вив і сік у вічі дрібним холодним дощем, Іван, увійшовши з снідоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі й наладив миску бульби, щоб пекти її в грані на вечерю батькові й собі.

Василь, якому ноги від надмірного вживання горілки не спаткували, а лице горіло, сів на припічок, і не кажучи й слова, наставив руки до вогню.

— Тату,—почав Іван несміло,—оп знаєте, лихо з нами...

— Ой, чи не ще! Певно, що лихо, мати вмерла!—лепетав Василь, підносячи рукав до очей.

— Не те, татуню! Вмерли мама, ну, дай їм, господи, душеньці легко! Що вродить чоловік проти божої волі? Але шуп ще инша біда. Купці кип'ячки допоминаються, а шуп у ямі ні краплі.

— Дай їм! Дай їм усю, що є! І яму й все, най собі беруть! То кров мого Михайлика бідного!

— Ну, а що-ж нам робити? З чого будемо дихати?

— Що робити? Бога хвалити!—сказав Василь твердо й замовк. Дарма Іван пробував домоворитись з ним до чогось та порадитись. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хвилі хлипав, мов дитина, хоч сліз не було видно на його лиці.

На дворі почулося чалапкання, немов хто пробирався по глибокім, глинястім болоті; сінешні двері рипнули, й в хату ввійшов височенний, худий, каправоокий Шміло. Довга його бекеша, прогнила з долу в болоті, випорочилася сподом і висіла, як довге дрантя, та билась об худі, заталапані липки. Руде волосся ледві декуди виказувалося з під пом'ятого капелюха, а червона як жар борода сприміла долі, гостра, мов огненний клин.

— Дай боже!—сказав він коротко, входячи до хати й доторкаючись своєю сухою, заропленою рукою капелюха.

— Дай, боже, здоров'я!—відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся, побачивши Шміла; обернувши проти нього помарніле лице, блукаючи поглядом, він вдивлявся в нього з виразом якогось несвідомого, дитинячого переляку.

— Ну, що? — спитав той, підступаючи до Йвана.

— А що-ж-би? Лихо!

— Як лихо? Чому лихо?

— А не підпливає кип'ячка, та й годі. Що враджу? Я гадав копати далі, та оп грошей нема.

— Ну, а що-ж буде з нами? Ви знаєте, контракт позавтру виходить...

— Га, знаю, але що-ж я можу зробити? Оп хіба так... Ви дали татові половину грошей, то ніби за 500 киблів... так, чи ні?

— Ну, так, — сказав Шміло й кивнув головою, а його довга шия випянулась, мов у kota, що простягається вздовж, гопуючись упастися несподіваним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже 800 киблів, то ніби до контракту ще лиш двісті бракує. Знаєте що, заплатіть ви мені за тих триста киблів, я з тими грішми розпочну далі роботу й доставчу вам решту.

Шміло лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Йвануню, мудрі, дай вам боже здоровля! — сказав він і поклепав Івана по плечі. — Але воно так не піде! У нас не таке право. Позавтру ваші триста киблів пропало, бо ви не додержали згоди. А я ще з міста зведу панів і пошукаю собі на вас решти. Знаєте ви таке? Га?

— Жартуйте здорові! — сказав Іван, усміхаючись через силу, хоч справді ці слова вкололи його глибоко в серце, і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від допику гадюки.

— Я не жартую, бігме, що ні! Пощо мені жартувати? Мої гроші пропадають, мені не до жартів! — говорив Шміло, а бідний парубок вдивлювався тимчасом в його сухе, костисте й вижовкле лице, неначе не міг зрозуміти тих слів, або сподівався, що ось-ось лагідніше чуття заблісне на тім пожовклім виді, що так немилостиво всміхався.

Але вид Шміла не змінявся. Іван одвернувся від нього й поглянув на батька, що за час їх розмови сперся був чолом об комін, зложив руки на підігнутих колінах і задрімав.

— Тапу! — мовив Іван, торкаючи його злегка рукою за плече, — тапу!... Чи ви чуєте? Ось Шміло прийшов, допоминається кип'ячки. Що робити? Порадьте мене?

— Все йому віддай, все, най собі бере! — пробурмотів напів сонний Василь. — То проклята робота! Два сини мені згibli при ній, стара вмерла!.. Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла заясніло блідою іскрою радості.

— О, бачите, Івануню, що ваші тапуньо не такі дуже вперті, як ви! Знаєте що? На що вам клопіт на голову? Продайте мені закіп! Він вам і так тепер не несе пожитку, а стане копати, гроші підуть, а хто знає, чи що буде! А так ліпше.

Я вам ще доплачу сто ринських! Ну, що вам треба?

— Ні, того не буде,—промовив твердо Іван.—Роби, що хочеш, а продати частки, не продам.

— Ні, то я собі сам куплю, без вас... Гадаєте, що як панів зведу, то ваша правда буде? Побачите, що й кип'ячку страпите й закіп мій буде. А так волисте взяти сто ринських і позбутися клопоту. Ні?

Іван не знав, що робити. Він тямив добре, що Шміло не дуже то й багато перехваляється, говорячи про панів і про їх правду; він здавна, змалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед тими страшними людьми, що мають право (й біг знає, відки вони набрали того права!) кожного разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбиться, й проти того бідний селянин ніяк нічого не вдіє, хоч-би й яку кривду потерпів. Але-ж із другого боку бачив Іван, що й Шміло кривдить його немилоствиво, що частка з закопом варпа вдсятеро стільки, що він дає. Що було робити? Іван почав знов роздрухувати батька, й той ледві-ледві зрозумів, яка справа заходить. І Шміло не оставався з боку, а час від часу докидав своє словечко, виставляючи Василеві то страшні суди панські, то знов свої корисні умови. Довго вони сперечалися. Іван твердо стояв, щоб не продавати частки, але Василь раз-у-раз псував діло й вкінці хитрий Шміло таки на своїх поставив.

— Ну, Василю!—кінчив Шміло розмову, ви добрий чоловік, а ваш син, то такий пвєрдий, що й не приступай до нбго! Але що мені до нбго? Ви ще тут газда, вам вільно порядок робити. Ви завтра прийдіть до писаря, та й там напишемо всю згоду. А я зараз виплачу, що там прийде. Чи так?

— Та так, так!—сказав лїниво й неохоче Василь.

— Ну, то бувайте здорові! Добраніч!

— Здорові ночуйте!—сказав Василь, і Шміло вийшов, рипнувши дверми, та й щез у пітьмі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило, що він пішов.

Огонь ледві-ледві меркотів іще mezi челюстями, кидаючи кривавий відблиск на припічок. Іван стояв німо, опершись ліктями на комин, а Василь почав перебити печену бульбу, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума наїсла, мабуть, на Іванову душу, та нелекше, бачилось, було й Василеві. Але поки що обоє мовчали, й в хаті було так тихо, так сумно, так мертво, немов саме тепер була хвиля, коли померші душі обходили невидимо кругом хати, й від їх мовкло все, тихо, глухло, замирало...

IX.

Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова. Нарешті Іван перший перервав мовчанку.

— Тапу,—сказав він,—ви дуже зле зробили, що так легко далися на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову й дивлячися нерухожим поглядом у полум'я.

— Не треба було продавати частки, хто знає, може-б...

— Чи не стулиш ти свою хавку?—крикнув нараз Василь.—Чи ще й ти мене будеш доїдати? Мало мені свого лиха?...

Це було перший після подвійних похорон раз, що якесь живіше чуття заворушилося в його душі. Але на цей раз воно привало лиш хвилину, й Василь як спій знов спер чоло на крису комина й німо вдивлявся в грань, що мигкотіла й згасала попрохи. Та не так було з Іваном. Йому справді досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, й він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтеся на мене, татусю! Я правду кажу. Що те ховати. Всякий вам те скаже. Частка з закопом варта найменше 800 ринських, а ви пустили її за 120.

— О, який мені туп таксатор! А чому ти з того закопу не начерпав спілвки кип'ячки, щоб не потрібно було нічого продавати?

— Або то моя вина? Що я в тому винен?—відказав Іван.

— Мовчи, дурню!—крикнув розлютований Василь.—Доки я ще живу, не смієш мені під ніс тикати: те так роби, а це так. По моїй голові, про мене, давися всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я те знаю,—відказав Іван твердо,—як так будете й далі порядкувати, то чорт який, а не що лишиться по вашій голові.

— Не будеш ти тихо, щенюку поганий! Не досить мені своєї гризоти, ще ти мені будеш дорікати?...

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим-би приручно було вилити свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині незляканий, з жалібним видом, і буцім не бачив батькової погрози.

— Я змовчу, тапу, я знаю своє право. Але вважайте, що все на вашім сумлінню лежить, що з кожного шматка батьківської земельки, яку віддасте в погані руки, прийдецься вам перед богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши те, Іван вийшов із хати й пішов ночувати до спайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, вдивлявся нерухомим поглядом у грань. Лиш кров живіше ходила по жилах, а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межі челюстями.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його й лишали в самоті, доти туманів він сам один, гризся й забував про світ та людей. А коли гадка про давнє щастя й теперішнє сирітство та страшну погибіль двох любих синів занадто глибоко шпигала його серце, він заливав того невмолливого хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів—горілкою. Але тепер життя зачало знов його чипати, й саме нині вразило його в болячу сторону серця, діткнулось пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибіль. Годячися з Шмілом, бідний Василь тяжко терпів сам у собі й часто сам не знав, що говорив. А тут ще тверді, спокійні та жалібні й, як сам те почував, доразу правдиві слова

Івана вразили його ще глибше й розжарили полум'я гніву. Він сам не знав, на кого був дужче злий, чи на Шмілу, чи на себе, чи на Йвана. І чого вони взагалі хоплять від нього? Чому не лишать його в супокою? Чи він їм набивається, чи жадає чого від них?...

Такі гадки ходили по Василевій голові й не відступали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковита пітьма густим сповбуром не залягла хати.

А в голові Ивановій чи не снувалися ніякі гадки?

Василь певно, сидючи на припічку й вдивлюючися в грань, і не подумав, що може його синові прикро приходилось цієї ночі, що може бабуса-гризота і йому засіла в головах. А так воно й було. Неспокійно перевертався Йван на соломі в сподолі. Він цілим тілом тремтів од холоду й не міг ogrітися. А гадки його гуляли по цілім „таповім“ газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він нелад та занедбання, що скрізь закрадалися. Обірнику¹⁾ на ниви й не зачинано возити, а туп вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю й лиш усього-на-всього шкреток²⁾ засіяний озимим житом. Ну, що-ж туп на рік починати? А в сподолі порожньо, в коморі порожньо; торішнього року не дородило. А ще до того тато частку продає! А ще до того з закопом! Хто знає,

¹⁾ Обірник—гній.

²⁾ Шкретками звуть підгіряни шматки поля, відірвані від більшої цілості, як от де між прилісками, або на горбочку між вогкими сіножатями.

може як-би було ще з-на сажень прокопати, була-б знов кип'ячка пустилася? Хто знає, якого скарбу збувся батько за 120 ринсвких... „Ех, голово стара, нерозумна!...“ — пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи, що почати, щоб бодай решту поля зберегти. Далі рішився піти завтра при святій неділі до пан-опця розповісти, як що є, й просити поради. На тім і заснув.

Х.

Була свята неділя. Невеличка, стара бориславська церковця стояла сумно на пагірку за селом. Не опіювали її вікові, розлогі липи, як звичайно буває по інших селах. Кладовище з позападалими могилками стояло голе й виднілося далеко на село, мов бездушне, в'яле лице смерти, погрозової на все, що лиш побачить. Напів розвалена трупарня опиралася об стару, голову вербу, котрої гілля стриміло над нею замість стріхи. З другого боку спирчала гостроверха дзвіниця, що вся тряслася, коли на ній дзвонено. Та й дзвони-ж то гули якось так сумно та недолжно, мов справді тільки в них і діла, що голосити по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу божу, а з села йдуть перевулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомость іще не надійшов, тож і церкву не відмикано. Громадяни скупчилися на кладовищі, балакають, регочуться та зіпхають важко—як кому до чого...

Аж ось згори горбоком надійшли пан-отець із паламарем, та й ще з якимось препіім чоловіком.

— Ов, а то що, що Півтораків Іван до ксьондза ходив?—сказав хтось у гурті.

— Певно старий потовк його зп'яна,—сказав другий.

— А чи чули, кумунцю, що небіжка Півторачка ходить що-ночі до чоловіка?

— О, говоріть, т'адже Микиртишин Петро на свої очі бачив якось, як ішла. Та й он Калинчина Гапа розповідала, що, каже, йду я в беріг глину копати, от так мене мама ввечері виправили, дивлюся... Гідна-поважна газдиня не докінчила свого оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар, випереджаючи пан-отця, протовпився до дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Тут не корчма, а дім божий!

Надійшов єгомость і парафіяни поста-вали перед дверми в два ряди, з коп-рих кожний брав одну руку поважного пастиря, й всі цілували її по черзі, „як бог приказав“.

Почалася хвала божа. Іван стояв у купку й бив поклони, голосно стукаючи чолом об землю, немов хотів тим заглушити якусь сердешну гризоту. Не-подовзі на-дійшов і Василь і став позаду криласа. Його очі позападали глибоко й дивилися сонно й мутно з-поза підпухлих повік. Глибокі зморшки на чолі свідчили ясно, що нещастя надломило того колись сильного й смілого чоловіка. Згорблений, мовчазний, він видавався багато стар-шим, як був по правді.

Перехрестившись разів з п'ять і вда-
ривши три земні поклони, Василь почав
кланятися на всі боки. Здивувало його
трохи те, що дяк і паламар немов не
примічали його, а останній ще час від
часу позирав на нього якось чудно з-за
бокових вівтарних дверець, помахуючи
в руці лісковим гасильником. Аж ось
і євангелія. Паламар виносить оберемок
свічок, що братство церковне підчас
читання держить засвічені в руках. Як
комрий із братів не одержав у церкві
свічки, то була це для нього велика гань-
ба й кожний міркував, що мусів у чимось
немалим провинитися, коли „егомость
не казали йому свічки дати“. Василя
щось ніби торкнуло: ану чи дадуть мені
свічку. Дивиться—паламар зачинає з дру-
гого боку, роздає одному по другім, кому
просто пичучи в руки, кому другим пе-
редаючи, кому через голови й плечі пере-
сягаючи. Вже скінчив одну половину,
другу почав; уже ось-ось коло нього...
дав Сеньові Гавранюкові, Микиті Бла-
гому, Олексі Віпишиному... тепер на нього
черга—аж ні, паламар повернувся й ткнув
свічку в руку дякові, що саме виводив
носовим пискливим голосом: „Слава тобі
господи, слава тобі“.

Кров напруго закипіла в Василевих
грудях. „Що я таке,—погадав він собі,—
чим я провинився, кого забив або запалив,
щоб мене перед цілою громадою
виспавляли на побліку?“ Вчорашнє роз-
драгтовання ожило з більшою силою, по-
чало снувати йому перед очима бог знає
які дивовижні догади. „Е, кривда їм, що

не можуть мене з усього обіібрати, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоч напоблічимо його!“ І бачилося Василеві, що всі, хто є в церкві, ззираються на нього й кивають головами та шепочуть: „Е, мусів Півторак щось немале зробити, коли його паламар із свічкою обминув“. За тими гадками Василь і не чув „євангелія“. Дперва поді опямився, як його почали штуркати й одпихати назад де-які громадяни, що звичайно на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвіницею. Василь пропам'ятався, підвів очі до вівтаря й зустрів погляд пан-оця, що, бачилось йому, пильно стежив за ним. Він перехрестився покvapно й почав слухати проповіді.

Пан-отець, як кожну проповідь, так і нинішню зачав ось якими словами: „Да воскреснеб' бог, і разидуться всі вразі його... Слова сурь записані в святого Євангелісти... гм, гм, гм“... На тім місці пан-отець звичайно закашлювався, й зараз після такого вступу дивним ходом думок сходив на инше й зачав про піяцтво й легкодушність батьків, що не вважають на своїх дітей, на їх дочасне й вічне життя, а віддаються гидкому налогові, лише для того, щоб своєму череву догодити. Пан-отець довго говорив, голос його не раз піднімався й гудів, мов-би хто на церковний дах раптом висипав великий міх каміння, що порохтить, до низу копячись. Особливо при словах: „Горе вам п'яниці-недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім і гидкім налогові ви не п'ямите навіть про

християнські обов'язки. Не досить, що ваше господарство йде ніворотом, діти ходять самопас, без боязні божої, ви навіть, ви сами, заллявшись до непам'яті прунком, лягаєте не перехрестившись, встаєте й насамперед, замість зробити хрест святий на собі, сягаєте по келишок! Скажіть-же мені, чи годен такий чоловік (пан-отець, розгарячившись, показав пальцем на Василя, й всіх очі звернулися на нього, немов перший раз у життю їм довелося його бачити), чи годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні, він худобина, гірш як худобина, бо й та-ж таки, встане рано, то вперед здихне до бога, а потім аж береться до їди“!...

Підчас цілої проповіді бідний Василь стояв, як на терню. Які гадки снувалися по його, нещастями й вспилом приголомшеній голові, то лиш бог один знає. Але те бачили всі виразно, що бідолаха аж мінився на лиці й сам не знав, що з собою почати, коли очі всієї громади немилосерно звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, копру звичайно ніс при великім вході. Нині його трійцю ніс Трохим Паруха, старий, сивий дідусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Осб і служба скінчилася. Василь аж лекше відітхнув, узяв шапку й хотів виходити, коли впім паламар узяв його за плече й прошепотів:

— Куме Василю, ходіть-но, чогось вас егомосьть кличуть.

Що робити? Скулився Василище й іде за паламарем, ждучище більшої ганьби на себе.

В його душі дивним способом застряла приповідка: „Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'їси, що тобі буду богу молитися!“ Василь не знає, відки вона тепер упала йому на гадку, й несвідомо проказує її собі в дусі раз і другий і третій, сам не знає, на що й на яке?

Пан-отець сидів на кріслі в ризниці й пив каву, котру йому приношено до церкви по хвалі божій.

Василь уклонизся до колін і став при дверях, ждучи, аж поки пан-отець не скінчить снідати.

— Що ти, Василю,—почав пан-отець гостро,—щось лихо справуєшся!

Василь мовчить.

— Був шут у мене нині твій син, жалувався, що поле продаєш, нічого недоглянеш, лиш усе горілкою заливаєшся!

Василь ані слова.

— Іди-ж, іди, та вважай, щоб то останній раз за тебе чув. Фе, спидався-би! Такий поважний газда, що повинен-би всьому селу приклад давати, а він от що робить! Вспид, ганьба!

Пан-отець кивнув рукою, а Василь вийшов, не сказавши їй слова.

— Скопина якась, гадина не дитина!—думав собі бідолаха, йдучи на низ селом додому.—А, він до попа з язиком, та й ну на свого рідного тата! Пожди-но, щенюку якийсь, я тебе навчу!

Не знати, чи щоб забути про свій нинішній сором, чи щоб набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої іншої причини (хто знає, може погані й гідкі нахильності вже вроджені людям такого

низького стану, досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової корчми, де вже на лаві сиділо кількох людей і кружив по черзі келишок.

XI.

— А, паничу,—почав у вечері Василь, добре підпивши, до сина,—по ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби?—запитав Іван з-нехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталось за останні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитуєшься мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком брехати на мене?

— Не знапи, що я такого набрехав!—відворкнув півголосом Іван.

— Ах, ти погана скопино, негідник якийсь... та на свого папа, що тебе згодував і виховав? То ти мені тепер старості ліп так відплачуєш, що ме через тебе тепер ніяк межи людьми показатися... що всі тепер на мене пальцями показують. Адіть, говорять, піяк, розвійник, марнопрапник!... То ти мені вже тепер таке спроїш?

Василь, говорячи ці слова, впадав де далі в більшу лютість. Його невеличкі очі загоралися живішим, непевнішим блиском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби спискалися від лютої спеси. Мовчанка Івана, що за той час не по спокійно, не по несміло сидів у закутку, ще збільшала його гнів.

— А, оп-по-ж собі виховав гадину со-рокапу за пазухою, о! То синочок, що рад-би, щоб всі батька відцуралися, щоб всі на нього плювали, пальцями показу-вали, як на диво яке! То мені синочок, о!

— Тату,— обізвався пвердо, але прохи премпячим голосом Іван,—тату, ляжте нині проспілься, а завпра розмова буде по пверезому. Правда—правдою, я винен у пім, але ви ще більше.

— Що, ти виродку гадючий, ти мені, своєму батькові, смієш розказувати, мене виновати?

Роздрочення Василеве, що так нагло вибухло й зміцніло в останні дві добі, шукало без упину, на кого-б вилятися з цілою силою. І ось нагода трапилася: перед очима був Іван бідолаха. Василь в запалі прискочив до нього й з цілого розмаху вдарив його кулаком по-за вуха.

— Тату,—скрикнув Іван схапуючись,— а ви що робите?

— Мовчи, виродку поганий! Знай, як батька шанувати!

Він знову вдарив, кров пустилась Іванові з рота.

— Тату, дайте спокій! — крикнув він, виходячи нарешті з свого ніби байдужного спокою.—Дайте спокій, бо зле буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось то-бі наука.

І знову вдарив. Лице Іванове посиніло. Йому також не спало терпцю й він п'я-стуком штовхнув батька в груди так сильно, що той звалився з ніг і грепнув на серед хапи.

— Га, поганине!—ревів п'яний, розлютований Василь, силкуючись підвестися з землі й хапаючись за сокиру.—То ти вже й на мене руку здійсмаєш? Рад-би мене швидче в пруну покласти, щоб самому всім подавитися!... О, не діждеш, страччуку проклятий, не діждеш мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру з-завали.

— Тату!—проговорив за той час Іван тремтячим, але твердим голосом, найвам бог того не п'ямить, що ви про мене говорите, та що зо мною робите! Але щоб не гадали, що я напосівся так дуже на ваше добро та жду вашої смерти, то будьте здорові! Я відрікаюся всього. Жийте собі, най бог помагає, доки вам судилося, робіть собі з своїм добром, що хочете, записуйте його по своїй смерті, кому вам уподобається, але мене вже не побачите в своїй хаті! Волю з голоду згинупи, волю свої руки по кичеренки проробити, аніж маю слухати, що мій рідний тато таке гадає про свою дитину! Будьте здорові!

Двері рипнули, й постать Іванова лиш мигнула по-під вікна й зчезла. Василь стояв за той час насеред хати з сокирою в руці й не знав довгу хвилю, що таке сталося. Його лютість, із початку скажена й сліпа, поволі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло.

„Ігі, а я що зробив! Рідну дитину відхати відігнав! Та й за що? За те, що мені піп не казав у церкві свічку дати? Тьху на тебе, помано! І що то таке

велике? Гей, гей, як бог хоче чоловіка покарати, то насамперед розум у його відбере! Мені-б то нині було розумцю більше здалося, мені!...“ Василь довго роздумував і під ніч дійшов навіть до того, що почав плакати, сидячи по-ночі та сперши голову на криси глиняного комина, під яким не горів нині вогонь, бо не було його кому розложити,—не було Івана.

Василь думав зразу, що Іван, вимовившись із тою погрозою в першій запалі, вернеться зараз на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сні морочили його аж до рана.

То раз бачив усіх своїх синів, що понули в глибоченній ямі в смердячій кип'ячці й дарма кликали його рятувати. Другий раз йому привиджувався Іван, як напивається в корчмі з чорними, брудними замащеними людьми, що на їх аж дивитися гидко.

Бачить Василь, що й Іван поволі стає такий як вони, кричить, співає й ганьбить усіх, як вони, п'є й валяється по болоті, а далі наливає порцію горілки, досипає якогось порошку й підносить йому: „Пий, каже, старий, на здоров'я“. Але Василь ніби знає, що це горілка затроєна, що Іван хоче його швидче упхати в могилу, щоб вдавитися його добром. „Геть пішов, негіднику!—кричить він крізь сон і кидає келишком до землі.—Чорта з'їси, що достанеш із мого добра хоч рубець! Ні, ти й шнура не варш, що-би тебе на нім повісити!“

Такі сні плуталися в Василевій голові цілу ніч. Нарешті розвиднілося. Настав

один із тих сірих, захмарених зимових днів, коли на дворі сніг ліпить, аж дерева пріщатъ під його вагою, а в селянській хаті й холодно й понуро, темряво й сумно-сумно, мов у домовині, та ще самому. Василь зранку загорнувся в кожухах, назув чоботи й пішов подавати худобі. Потім увійшов до хати, воркотячи з досади, й принявся розкладати під челюстями вогонь, щоб хоч трохи обігріти хату та порозморожувати вікна.

І де той хлопчище повіявся? — говорив Василь сам до себе. Тадже чень ще не здурів хлопець, не шубовснув собою де в яку діру. Ігій, щезай, маро, з такою роботою!

А то вже звісна річ, що коли чоловік, та ще до того недосвідчений і маркіпний, яким поді був Василь, візьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Нічого не йде йому під руки; куди повернеться, все йому завважає. Вохкі дрова не хотять горіти, лиш сичать і куряться. Тут води треба, а коромисла годі знайти, там знов цеє, а там тее, й дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, й як котрий нетерплячий, то кине все, ще й плюне й ногою запре. От таке саме зробив і Василь. Злий на весь світ і на себе, він сів на лаві, покидавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь одежу. Вкінці бідолашний не видержав — сплюнув, загорнувся кожухом та й пішов до корчми, воркотячи: „Най тебе тут грім трісне з такою роботою!“.

Довгий, рудобородий Шміло ще вчора докінчив торгу з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом ¹⁾, але йдучи вигоном задрів його, як сновигався в лисім фуптрі коло його закопу,—й сніговійниця йому байдуже!—і махаючи рукою, давав накази нанятим уже робітникам. Ніяке слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив Шміла на своїм батківськiм полі, та ще й погадав собі, що через те поле він вчора так покривдив свого сина. Запрепетало старе, зболіле серце, мимоволі на вернулися на гадку Йванові слова: „Тапу, най вам бог того не пямить, що ви робите!“.

XII.

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертавсь і нікому було доглянути старого, зробити сякий-такий лад дома, потішити, порадити, розговорити. А зимові деньки понурі, зимові вечорі й досвітки довженні, як море... Корчма тільки тягла його до себе, бо туп бодай хоч з яким ріпником побалакає, а то в горілці бодай на часинку втопить свою тяжку, невсипущу гризоту. Мучила його дуже гадка про Йвана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи як инакше собі смерть заподіяв, що не вертається?... Але Василь вірив і був майже певний, що Йван надто твердий, надто розумний, щоб зараз смерть собі

¹⁾ Шинквас—стойка, прилавок.

робити. Значить, став десь на службу. „Ну — погадав собі Василь, доміркувавшись до того, — най собі трохи побуде на чужих людях. Припре його біда добре, вернеться як не пишній“. І заспокоєний тим, Василь навіть не допитувався за сина. Горілка, де далі, все більше морочила його пам'ять, все рідше він міг розумно думати, а звичайно сидів у корчмі та блукав по селу, мов сновида, бродячи та падаючи по глибокім снігу.

Шміло вмів його притягати до себе, відколи сина не було дома. Хитрий корчмар бачив, що в Василя газдівство велике, хоч занедбане, й припадав коло нього, радив, потішав, живив, і поволі-поволі виссав із нього все, що далось виссати. Василь скоро розпустив гроші, що йому Шміло дав за продану частку, попродав худобу й збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робить. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось-ось Іван вернеться й не то, що не дасть батькові далі прапити, а й продане задумає відібрати. Шміло правда й те знав, що Іван не за далекі гори відбіг, але перележавши в одного газди в Попелях тяжку слабість, найнявся таки в нього на службу, вражений до живого тим, що батько ані разу навіть не навідався до нього в недугі, ані слівця йому не переказав, щоб вертався або-що...

— Відреклися мене, ну, то як собі хочуть! Най собі там газдують, як хотять, а я й тут поживу, побачу. — Минула зима. Василева хата стояла пустою, бо

сам Василь більше перебував у Шміла, там і днюючи й ночуючи. Зате в Шміла булолюдно й весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало вже було бориславських газдів, що зійшли на таке, як і Василь, бо й такі лучалися, особливо, хто був бездітний, що не мали вже поля, крім якого-там городця та того, на чім хата стояла. Не зважаючи на гамір, сум якийсь наліг на увесь Борислав пої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зате, мов мурашки чорні, снувалися спекулянти, спирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби. І поміж хатами гамір не вгавав. Тут праці ріжуть терпиці на високій кобильниці, там теслі цюпають, мов жовни, обтісуючи та ріжучи дерево — це будують новий магазин, широчезний, низький будинок на склад кип'ячки. Там знов бондарі під голим небом спружують клепки на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пилки, стукання сокир, але це не та жива, свіжа рухливість сільського, весняного життя, це зловісні голоси, передвісники нового життя, тяжкого, брудного, нерадісного життя, на яке з цього часу засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копати „на великий камінь“. Ще зимою він найняв робітників і взявся був до свіжо закупленого Василеного закопу. Догади Іванові справилися що до волоска. Прокопавши два сяжні, Шміло натрапив на нафтове джерело, що протягом тижня дало більше як 120 ринських чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закуплений

частці копати при нові ями, а поки що, крупився й запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю пропверезитися, ні пропам'ятатися; бач, хитрий корчмар хотів видурити в нього решту поля. Та й, правду сказати, була пора як раз до того. Василь все дужче підупадав: гризота й горілка підкопувала швидко його розум і здоровля.

Хто ще знає, що було-б спалося, як-би бідолаха Василь був найшов між людьми щиру пораду, теплі, привітні и зичливі серця. Але так не спалося,—не тому, щоб Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, щоб це були приятелі зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай поді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в біді.

Але з тою самою щирістю, з якою рятували сусіда в пригоді, вірили вони, небораки, в усе те, що говорено їм в церкві з казальниці, та й то не так в саме казання про чуда та догми, а більше в те, що говорилося по казанню. Такої приватної бесіди до громадян звичайно кожний пан-отець не залишає, чуючи конечну потребу, окрім річей „божественних“, згадати й про близькі всім земні справи. Опже-ж то в таких бесідах пан-отець не проминув ні одної неділі, щоб виразно не натякнути про Василя, про його грішне й безбожне життя, про пекло, що його жде по смерті, про вспад, який робить усій громаді той газда, що недавно ще числився до найпорядніших. Легко зміркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх

у церкві звернені на нього, що шепти, які залітають з бабинця, йдуть ні про кого, як про нього. Далі-далі, коли пан-отець не кидав своїх натякань, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоб не слухати кожнісінького разу ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а на остаток дійшло до того, що пан-отець явно назвав Василя „плямою на ціле село“ і наказав вірним парохвіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в купку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили й розмовляли за столом, а до нього й не оберталися.

Він бачив, що всі поглядають на нього косо й бокують від нього, мов від заповіреного, а хоча хто й заговорить, то якось холодно, сквапно, без тої ширости та теплоти, що ними відзначається розмова добрих знайомих, коли зустрінувшись за чаркою. Василь спавав, де далі, то більшим відлюдком, просиджував цілими днями без слова в корчмі й не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі й в якійсь сірій віддалі шибалися по його голові.

Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, неважливий вираз, що відзначає всіх ідіотів, у яких помалу щезає все людське, а лишаються чисто звірячі вегетативні інстинкти.

XIII.

Вечір. Маєва, ясна ніч, мов легке покривало пахощів, свіжості, теплої пари та холодної роси, налягає на землю.

У Шміловій корчмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей.

Де-які в обтерптих, зароплених сорочках, із такими-ж лицями, їдять хліб, держачи його в таких замащених та неохайних руках, аж гидко на них дивитися. Це ріпники, що цілий день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони позабирали тепер тиждневу заплату, і кожний гадає собі на думці: „Ех, дам собі нині духа! Досить увесь тиждень гриз хліб та воду хлєпав!“

Але поки що всі сидять ще тихо, казали собі дати хліба, м'яса та пива й їдять швидко, хапаючись, неначе за один раз хочять надолужити за весь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше й порядніше, розмовляють поважно, сміються голосно, поводяться, мов у себе дома. Це бориславські громадяни, що прийшли до Шміла покріпитися та побалакати. Не один в душі аж потерпає, нагадуючи, який то там жінка почне йому парастас вичитувати за те, що останній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо-ж то тепер передновинок! Ворушаються бідоласі мурашки з плечима, та годі: про людське око треба й розмовляти весело, й сміятися, й жартувати!

А там за шинквасом сидить довженний, рудобородий Шміло. Він саме вернувся з ванькіра від вечері в камизельці з пороками та в сабашковій шапці. Він не може спокійно всидіти на лавці під стіною й мов злодій раз-у-раз поводить

очима кругом. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: це „капцани“, від них багато не виторгуєш.

Довше їй радніше поглядав у той кут, де сиділи ріпники, доїдаючи вечерю. Між ними почали вже кружляти чарки, розмова ставала голосніша, реготи частіші, а жарти раз-у-раз грубші. Це звичайна пригравка до самого „танцю“. Шміло знає добре, що небавом кров молода розіграється під тими лапаними, замащеними сорочками, а поді все з дороги! Чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! Жити, вживати світа, доки служать літа!... Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того-ж не обходиться ні одна субота, й він із радости засукує руки.

Але ось його очі надібали Василя, що сидів коло груби на лавці скулений, мовби вижидав якогось важкого удару, що оп-оп спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості й поволі смоктав люльку на короткім цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть-но сюди! — закликав Шміло.

Василь, почувши корчмарів голос, встав поволі й пілійшов до шинквасу.

— Ну, чого ви так сидите, чому не кажете собі що дапи? Вип'єте порцію?

— Т-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Корчмар наляв порцію горілки, й він випив духом.

— Ну, ходіть сюди, сідайте коло мене... чого будете самі сидіти? Може ще порційку?

І не жаючи відповіді, Шміло наляв і подав Василеві, а потому ще кілька раз, доки Шміло не був переконаний, що тепер можна з Василем починати й про „гешефт“.

— Слухайте, Василю, щось я вам хотів казати,—зачав Шміло півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на лікоть і німо почав вдивлюватися в порожню порцію. Шміло наповнив її, а Василь, мов бездушна машина, підніс до вуст...

— Видите, я вам хотів сказати що... хто знає, як що й куди, а може-б для вас було ліпше, як-би ви продали мені половину свого ґрунту. До чого вам його тепер, коли не маєте з ким його обробляти? А я вам гроші дам стільки, що будете мати, поки віку вашого. Ну що, будем могорич пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече й потелепав ним добре, немов хотів збудити його зпросоння. І справді бог знає, чи Василь чув Шмілові слова; тільки слово—ґрунт вразило його приступлену пам'ять і збудило в нім якусь темну, непевну й неозначену привогу. Він позирнув на корчмаря, немов-би перший раз його бачив, і захитавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуєш? Не хочу!

Так нераз, буває, дитина мала упреться, сама не знає чому: не хочу того, та й не хочу! А чому не хоче й чого не хоче—питати дарма.

— Ну, як собі схочете, я вас не силую! Про мене, най вам пусткою лежить, а що мені до того?—відговорювався хитрий Шміло, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже зробився другий план, безпечніший і певніший. Але саме поді, коли ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що Шміло мов на sprужинах підскочив і побіг гамувати крик.

— Що тут таке? Що тут таке?—розлягався його пискливий голос серед загального гомону. Ріпникам уже зачидало „підступати до голови“. Вони повставали з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно; жарти викликували спірки й власне оп-оп доходило до бійки, коли Шміло вмішався, розбороняючи напів п'яних парубків.

— Ну, що ви робите? Дайте спокій, чи не можете забавлятися спокійно, як бог приказав? На що вам битися та волосатися?

— А ти, спекулянтська мордо, чого межи нас пхаєшся?—гукнуло йому кілька грубих голосів. Шміло зачав говорити далі, а ті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали об стіл ба й пляшки зазеленькотіли об підлогу. Гамір зчинився несказаний, Шміло ніби кричав і репетував, що це „розбій“, але на думці сміявся й тішився з того, знаючи, що тепер видере від п'яних усе, що мають.

А Василь підчас того галасу та гуркоту сперся на брудний стіл головою й заснув твердо, мов дитина.

Поволі, односпайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грюкання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день так ніч. Поля не зеленіли широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої зелені повспавало що разу більше горбків сірої глини, під коприми в темній, задушній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмашені та запалапані, працювали гірко, видобуваючи незлічені скарби своїм гнобителям.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалось по Бориславі. За горбами в Туспановичах. Попелях та других сусідніх селах стояло по полю полукипків, що зірок на небі, а на бориславських частках лиш де-не-де кладенички видніються. Вже другий рік — кара від господа, та й годі!

Василеве поле засівав Шміло, бо Василь ні до чого й не брався. Але хитрий шинкар доглядав його, мов дитину, пантрував, годував, а найбільше поїв та пильно зважав, щоб Василь як можна менше виходив у село. Та й Василь, правду сказати, не дуже квапився, бо до кого-ж мав удатися? В селі всі його цуралися, хоч багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло Покрови це діялось. Василь сидів у корчмі під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виявляло ніякого смутку, бо воно взагалі нічого

не виявляло; але його вуста говорили, мов крізь сон: „Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене тут кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я-ж таки газда, багач на все село! Видиш, синочку, видиш!“.

Спрашно дивитися на чоловіка, в якого разом із занепадом організму пішли в розлад усі духові сили. Спрашно слухати як такий нещасливий в яким-небудь зворушенню несвідомо вимовляє свої вражіння словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі все-ж таки не що інше, як відголоски всіх найсильніших вражінь його попереднього життя, що який-будь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються з уст, але по очах такого чоловіка видно, що його дух, його увага захоплена зовсім чимсь іншим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що це говорить не той чоловік, що перед нами, а що це з нього говорить щось друге, чуже, не знане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали звязки з дійсним життям. Від якогось часу Шміло, видимо осягнувши свій план, замітно охолоднів до нього, почав обходитися з ним, як із слугою, далі-далі як з непотрібом, що дарма в хаті являється. Василь-бідолаха довго не запримічав нічого. Для нього все було добре, коли тільки була йому порція-друга горілки та лавка під грубою для ночлігу. Але шинкар, певний своєї здобичі, не гадав далі пильнувати й доглядати Василя й постановив собі

як найшвидче позбулися його з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і не кажучи їй слова, як це робив звичайно, підійшов до шинквасу та проп'ягнув руку. Шміло показав йому дулю. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука сприміла їй далі над шинквасом.

— Ну, чого хочеш, піяк? — гаркнув шинкар, одвертаючись до стіни.

— А, горілки! — сказав Василь, киваючи рукою.

— Не дам! Іди собі до чорта! Досить мені дармоїда держати!

— Ну, давай, давай! — договорював Василь, не слухаючи, що йому говорено.

— Чи ти собі не підеш від мене, пижівіра, піяк якийсь! Я не маю горілки дурно! Заплати мені за все, що проїв у мене та пропив! Давай гроші!

Василь широко випріщив очі на Шміла й стояв ні в дві, ні в три. Шмілові не стало терпцю: він вихопився з-за шинквасу й що сили пхнув Василя до груби. Ударився сердешний Василище ліктем об стінку й без сили сів на лавці, понуривши голову. І нараз, коли шинкар воркотів під носом на нього всякі наруги та погрози, він промовив наведені слова до Михайлика. Його голос тремтячий розлігся в порожній, широкій корчмі, мов голос мерця, а самі слова були так несподівані, що аж Шмілові мурашки поза плечима заходили.

— Nü wues? Schojn meszügge gewein ¹⁾, — прошепотів він сам до себе.

¹⁾ Ну що? Вже божевільний заплакав.

В тій хвилі відчинилися двері й на порозі став гарно одягнений спрункий парубок із кошиком за плечима.

— Дай боже доб...— зачав він, здіймаючи капелюха та оглядаючись кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці.

Він вспромив очі в його помарніле, набрескле лице, стежив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій страшній руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

А Шміло й собі-ж вліпив котячий хитрий погляд у парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але зараз же його зеленкуваті очі запалали втіхою. Він пізнав Івана й догадався, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоб його рятувати, та разом був певний, що Іван прийшов уже запізно.

XV.

Іван повів батька мовчки до старої, запустилої хапи. Господи, що діялося в душі у бідолашного парубка, коли побачив усе газдівство занедбане, запущене, зруйноване, коли побачив, що туп, де недавно ще плало тихе, спокійне, достатнє життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя,— що все припало порохом, приросло осетом та кропивою!... Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї батьківщини, але татові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів

на своїм давнім місці на припічку, хоч між челюстями не горів огонь, а по хаті провівав той прикрий, що до кости пробирає, холод, яким одгонить усяка пустка.

Вечоріло. Сонце закопалося за тяжкі, сірі хмари; від заходу попрягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого, удушливого нафтового сопуху лягла на Борислав, немов убожество й недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван оглянувши обійстя, подумавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба й теплої ковбаси на вечерю для себе й тата. Вернувшись з купленою справою, застав Василя на тім самім місці, де був лишив його; він сидів і тремтів од холоду. Іван затопив у печі й поставив перед татом хліб та ковбасу.

— Перекусить, татуню, ви нині вигодились не аби-як.

Василь сягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов несвоїми руками. Відрізав крайчик і довго держав його в тремтячій руці, все скося поглядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте? — спитав Іван, доїдаючи свою частку. Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, підніс крайчик до рота й знов із боку поглигнув на сина, крадькома, несміливо, неначе хотів що йому сказати, та й сам того стидався. Іван з властивою всім бідним догадливістю покмітив зараз, чого татові бракує. Його лице посумніло, і мов чоловік, що бере на себе якийсь великий

птягар, він устав, не кажучи їй слова, і почав збиратися до відходу.

— Ні, ні... не йди, не треба... не буду вже, бігме не буду!—пролепетав Василь, і собі-ж догадавшись, що син задумав, але Іван був уже в сінях, а за хвилину рипнув дверми і вийшов на вулицю.

— Ну от мені й щастя!—гадав собі Іван, ідучи вулицею до шинку.—Гадав, застану тата при роботі, дома, на господарстві, здорового, як бог приказав, а воно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як його доглядати, як пантрувати? Вже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли без твоєї парухи й кусник хліба йому в горло не йде!... А тут ще й господарство прахом пропало, хоч розшибнися на голотечі! І що тут на світі робити?...

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяк татові так швидко відвикнути від горілки. Його старий, гризотою надломаний організм, перепалений надмірним уживанням алкоголю, тим тільки й держався, що поганий трунок додавав йому сили. Василеві довелося-б пропасти, як-би хто раптом схотів відзвичаїти його від смертельного, палючого трунку.

Швидко вернувся Іван з квартою горілки й засів знову з татом кінчати перервану вечерю. Після двох чарок ожилося трохи Василеве лице, в очах заблискотіли слабенькі іскорки, але розмова якось не йшла, та й їсти Василь їв дуже мало, як не налягав на його Іван.

— Ну, татуню, що-ж ми тепер будемо поробляти? Як тут собі світа зайти?—

почав Іван, поприбравши останки вечері та поставивши пляшку з горілкою у куп на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку й видимо силувався не глядіти на пляшку, відвертався, зіпхав і не знав, де подіти свої руки. А коли Іван взяв її з припічка, він лиш раз крадькома поглянув на полицю, де була схована горілка, і знов боязко відвернувся. Іван не завважав того. Його мучили гадки про те, як поправити газдівство.

— Та от, адіть, моя заслуженина невелика, всього 30 ринських, ну, але на перший раз то й те до чогось здасться. Ну, а через зиму треба буде туп такі стати де на роботу.

— Та так, синку, так—сказав Василь. Довго ще розговорював Іван, силкуючись не допикатися й одним словом того, що батько звів господарство нінащо, а Василь усе припакував, часом дримав, а часом поглядав крадькома до гори, на степлю, а там на полицю, де стояла в купі пляшка з горілкою.

— Та що, може-б ми вже спати пішли?—сказав напоследок Іван, бо побачив, що від тата годі добитися живого слова.

— Та так, так, ходімо спати,—підхопив живо Василь,—ти змучився, небоже, правда?

Іван, не відповідаючи нічого, почав вечірню молитву, разом і роздягаючися та вишукуючи всяке курмання на постіль для батька.

Іван довго не міг спати, чи тому, що лежав на голім запічку, лиш одною сірачиною вкритий, чи тому, що по хаті

продувало різким холодом, чи може й спати йому не давала тяжка гризота, що мучила його невідступно весь нинішній день, відколи побачив батька й батьківщину в такому нужденнім стані. Бідний парубок і не догадувався, що стан той далеко-далеко гірший, як це йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Йвана почала находити перша дрімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест на батьковій постелі. Дрімота пропала зразу. Іван скулився, запер дух у собі й насторожив уха щосили. Ось він чує шаркотання, наче хтось ступає по хаті босими ногами, далі глухий стукіт, мов хтось мацає по стінах та прилавках. З першого разу прийшли Йванові на гадку глухі вісти про небіжку маму, ніби то вона ночами ходить по хаті, й волосся звелось йому вгору на голові від забобонного, мимовільного переляку. Але опі чує—дренькнула миска на полиці, лава задудніла від тяжкого ступання, і Йван, випріщивши що сили очі в пітьму, побачив темну, невиразну постать батькову, що стояла на лаві й одною рукою придержувалась за горішню полицю, а другою видимо мацала по закамарках. „Що це таке? Чого він поночі там шукає?“—була перша його гадка, але по хвилі якесь булькання нарозуміло його й посвідчило ясно, чого шукав старий Василь. Гнів та огида опанували Йвана зразу. „Старий піячище!“ воркнув він сам до себе, але зараз-же почув глибокий, сердешний жалб до батька, що не з власної-ж

волі таким став і що може в тім і його, Іванової, вини немало. Бо на що-ж він покинув батька в такий час, коли той, згрижений, надломаний та лихом прибитий, не міг не прогніватися за такий його вчинок і такі слова? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? „І що з ним тепер робити? На кого лишити, як прийде́ться мені йти цілими днями на роботу? Ох, господи небесний, за що ти мене так тяженько караєш?“

Такі гадки сунулися, мов тяжкі хмари осінні, через Іванову голову. А пляш довго-довго булькала, поки вкінці, видко не спорожнилася до дна; Василь непевною рукою положив її на полицю, а сам, знову стиха мацаючи та спупаючи по хаті, поліз на постіль, з тяжким, глибоким зіпханням упав на неї і в одній хвилі заснув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, і не поворухнувшись, тільки з його грудей чутно було час від часу зловісний дихавичний хрип, який наші селяни означають сумно-гумористичним виразом: „Христос у грудях грає“.

XVI.

Годі оповісти, як прикро й соромно було другого дня рано Іванові зустрічатися поглядом з батьком. І Василь, прокинувшись, видно дуже встидався своєї вчорашньої слабости, а коли син перший поглянув на нього, скільки міг спокійним поглядом, йому видалося, що це гнів і погроза, і бідолашний батько почав

премтіти всім тілом, мов мала дитина перед прупом, і ледве чутно пролепетав:

— Іваночку, то останній... не буду більше, бігме ні...

Але ледве Іван встиг як небудь оговтатись та де-що в хаті поприбирати, аж туп прибігає до хати паламар, чоловік низенький, сухий, з посивілим волоссям над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава на віки,—відказав Іван.

— Іване, Іване,—задріботав старий,— от добре, сину, що в хаті тебе застав, а то біжу та й гадаю собі: ану-ж-но він уже пішов куди! А воно ні! Добре, синку, що тебе бачу: мене егомость прислали, щоб як стій ішов до них, щось тобі мають казати.

— Мені?

— Ага, ага. Та от кума Василя просили. Куме Василю, зберітьсья, чогось вас егомость просять. Учора, як дізналися, що Іван вернувся, та й кажуть: ну, добре, преба буде з ним поговорити. Ходіть, та швиденько.

Говорячи ті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся й скакав по хаті то до Івана, то до Василя, розмахуючи лісковим костуром мов гасильником. Іван не мало зачудувався, чуючи несподіваний заклик. „Що він мені має сказати? Може знов яку таку раду, як торік?“ подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покинував головою, мов сонний, але його помарніле, нужденне й зостаріле лице не виявляло

ні цікавості, ні зачудовання, ні взагалі якогось почування.

— Ну, що тату,— сказав Іван по відході паламаря,— треба-б нам таки піти до ксьондза; хто знає, що йому там такого треба.

— Ая ¹⁾ синку, ая,— сказав Василь, рушаючи з місця.

Якось натяг Іван на нбого кожух, загорнув на себе гуню й вдвох пішли по болоті після вчорашнього дощу.

Бориславський пан-отець був чоловік середнього віку, середнього росту і взагалі середня звичайна людина, яких багато зустріти можна. Лице його не виявляло ні одної різкої типічної риси, вдача ні одної виразної, смілої признаки, ні одної сильної пристрасти. Такі люди у нас лучаються дуже часто в так званій освіченій верстві нашого народу. Їх холодна, спокійна кров ніколи, або рідко коли, бунтується против їх розуму, то-ж і розум їх, не маючи сильного противника, звичайно не сягає по-за межі щоденного, спокійного життя, а сягнувши по-за них, чує себе зовсім не дома. Таким людям легко спати чесними й порядними людьми в звичайнім, буденнім значінню, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх підвладні бувають з них задоволені, та й по всьому. І бориславський пан-отець був чесний чоловік, щиро бажав добра своїм громадянам, але за хатніми справами, за одно-стайним рухом щоденного життя ніколи

¹⁾ Ая—авже-ж.

йому було й подумати, чи можна досягти того добра і як це зробити. Він обмежився на тім, що приписував ритуал, чому його вивчено в семінарії, себто на моралістичних проповідях, і по-за абстрактну моральну науку він не висступав. Гріхом було-б сказати, щоб коли-небудь його слова були спеціально націлені на певну особу, щоб його вчинки виявляли коли бажання несправедливого зиску, злість, або щось інше таке. Як коли лучалося, що він вимагав у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку-там „божу потребу“, то виходило це більше з засади: „маєш багато — багато й давай“, а не з якої там зажерливості та здирства.

Але від якогось часу пан-отець побачив, що парохвіяни бідніють, що спекулянтів напливає в село, де-далі, то більше, і що через те навіть його здобудки значно поменшилися. Осб він почав більше вважати на громаду, кликав не раз цього або того до себе вільним часом, чого давніше ніколи не бувало, й навчав, розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного погляду. Така наука ждала нині Василя та Йвана.

Тремтячий, зляканий став Василь перед пан-отцем, мов сільське хлоп'я, що перший раз прийшовши до школи, побачить вусатого професора ¹⁾ з простиновою паличкою в руці. Його хиткі й непевні думки до решти переплуталися, капелюх випав із рук і впав на підлогу, а він довго поглядав на нього, схилився,

¹⁾ Професор — учитель.

почав хапати рукою, буцім хотів підняти, але саме поді заговорив пан-отець, і Василь мимоволі обернув на нього очі й довго стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи вхопити випущеного капелюха.

Пан-отець з першого разу заговорив до Івана.

Не знати чому, але спершу він удав, що не помітив Василя: може хотів ще більше спокорити й привстидати „непоправного грішника“, даючи перед молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив? — спитав він, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

Іванові самому було не менш прикро, як і батькові; він уклонився щераз і відступив кроком назад, щоб пан-отець зважив на Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомостевої. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити; а вони щось прохи на ноги не здужають, так і я вже з ними сюди прийшов.

— А, правда, й ви тут, Василю — скрикнув пан-отець, ніби то аж тепер побачивши старого та чудуючись. — А як-же, а як-же... давно ми вже бачилися, правда? Щось ви на нас дуже загнівалися! А, а! Ні до церкви не ласкаві загостити, ні де! Ну, видко, прогнівили ми вас!... А може й те правда, що кажуть: у церкві нічого не дають, а у Шміла то можна бодай за гарнець жида порцію горілки дістати! Га, і то може бути!...

Василь стояв і тепер, як перше, витріщив мутні очі на пан-отця й дарма силувався надібати на підлозі свій капелюх. Тупий і безтямний вираз його лиця свідчив, що він не порозумів зовсім, чого хоче від нього пан-отець.

— Ну, що Василю, розкажуйте, як вам жилося, поводилося за ті часи?—говорив далі пан-отець глумливим тоном, але побачивши, що Василь і не збирається відповідати, відвернувся швидко від нього й знов заговорив до Йвана:

— Ага, ага, я й забув спитати тебе, як там у вас, що? Господарство в порядку, чи ні? Бо то знаєш, мені вже й війт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там Шміло дуже газдував: усе, що міг захопити, носив із обійстя.

Іван на такий несподіваний зворот розмови не знав, що й казати. Пан-отець торкнувся найтяжчого питання, й Іван довго вагувався, чи говорити пан-отцеві по правді, чи ні? Далі погадав собі: що-ж робити, ховатися туп ні з чим, коли біда за плечима, й ще до того пати в таких стані, що ні їх самих у хаті лишати, ні до ніякої роботи ставити. Їм тепер найліпший був-би супокій та догляд добрий, а я відки на те стягнуся... От може-б егомось...

Дивна гадка блиснула Йванові в голові. Він попросив пан-отця, щоб дозволив патові сісти, а сам пішов із ним до другої світлиці. Тут розповів пан-отцеві про свою гризоту, про спустошене газдівство та батьків нещасливий недуг, що пожер-

усі його сили. Оповівши, Йван просив у пан-опця поради.

— Гм. гм.. — сказав пан-отець, хитаючи кілька разів головою, — а бачиш, небоже, а бачиш, до чого воно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного! А поради? Яку-ж я тобі дам раду? Що-ж я тут можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— Оп, знаєте, егомость, що? Возьміть ви тепер тапа до себе... Най побудуть прохи у вас: тут під вашим оком вони будуть все, так... знаєте... ніби на присяжі, вже собі так не дозволять... того... Ну, а там за ложку тої справи та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Та коли-б тільки вони бодай прохи поправилися, то я за той час бодай сяк-так господарство на ноги поставлю та й може то господь милосердий дасть, що якомсь зможу чогось дохрапатися!

Пан-отець, почувши таку дивну бесіду, тепер і собі-ж роззявив рота й випріщив очі, як те робить і наш брат, простий чоловік. У його була вражлива натура, а такі слова зачудували його. Далі-далі почав гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно що пособить і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого. Але Іван і сам певен був, що це найліпший спосіб і найпевніші руки, на які можна батька звірити, й почав просити й благати так, що пан-отець нарешті таки пристав.

Іван радий, що так сталося, пішов сказати батькові, на чім стало.

— Ну, що-ж, татуню, — кінчив він, — як-же ви?... Єгомость хочять, щоб ви туп лишилися й прожили до весни під їх доглядом. Приспаєте на це?

Василь ледве-ледве зміркував, про що ходить.

— Єгомость хочять? — спитав по хвилі.

— Та вже-ж — відповів Іван. — Ну, що-ж, лишитеся?

— Ні, — сказав Василь і сильно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити? — спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтеся. Мені навіть ліпше буде, як ви будете туп.

Василь на диво та на чудо, неждано-негадано відразу порозумів ті слова. Глибокий пекучий біль вхопив його за серце; то щеміли останні іскри, що доплівали вже, почування щиро-батьківського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов дитина, яку безвинно вдарили; його змарніле, пожовкле лице буцім говорило: оп до чого я дожився, — власна дитина від мене відрікається. Іван спостеріг це й швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоб я те казав так, що ви ніби мені не любі або що! Борони, господи! Опто-б з мене була дитина добра! Я це лиш пропи того кажу, що оп тепер треба мені буде день-у-день то на роботу, то сюди, то туди, а ви що? І слабі, й недужі, що-ж-би ви самі робили в хаті? Та я оп тому й єгомостя просив...

Гадже знаєте, туп вас швидче хтось і догляне і все...

— То це ти єгомостя просив?

— Та я... або що?

— Нічого, нічого... Га, то вже коли так...

— То що, коли так?

— То вже хіба я лишуся!

— Лишітсья, татунцю, лишітсья. Лиш до весни... Я за той час припоряджу де-що, ви поздоровієте, та й будемо знову жити разом, ладно, любо, як бог приказав...

Багато ще такого говорив Іван, але все дарма. Василь не слухав його: зранене серце не так швидко гоїтсья у старих та ще хорих людей. І всяка рана, хоч-би й найслабша, у них болять у десятеро дужче, ніж у кріпшого та здоровішого. І розставання їх було сумне та невеселе. А пан-отець за той час проходжувався вздовж і впоперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що туп починати з Василем і яким способом швидко й певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й те запримітити, що пан-отець недужний ідіотизм Василя прийняв за впертість і закам'янілість, властиву всім тяжким і непоправним грішникам, і тому то рішився тепер пробувати всяких способів, щоб ту впертість подужати й зм'ягчити закам'яніле в грісі Василеве серце.

XVII.

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатися кругом себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, якийсь страх.

мов перед наближенням великої небезпечності. Білі, чисті спіни вражали його непризвичаєні очі; крізь вікна виднівся невеличкий сад з пожовклим листям та зарослими доріжками, а далі за коропенською, пустою вже стернею, шумів темно-зелений сосновий бір карпатський, званий у Підгорян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової корчми, що як спій забажав освіжитися в тім різкім осіннім повітрі. Увійшов пан-отець.

— Ну, що, Василю, ти тепер у мене лишишся.

— Та так, єгомость,—сказав Василь, хитаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде даром хліб їсти, що зможеш, те треба робити.

— Треба, єгомость.

— А Шміла, небоже, треба зовсім забути: я буду гостро того пилнувати.

Василь, не знати від чого, звисив голову й не сказав ні слова.

— Ну, — сказав пан-отець далі, — нині візьмеш собі рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищати. Знаєш?

— Знаю, єгомость.

— А тепер іди до кухні, най дадуть тобі чогось попоїсти.

Василь аж тепер підняв капелюха з підлоги й пішов непевними, хиткими кроками до кухні.

Сунуться небом сірі хмари з-за Діла на доли та кроплять дрібним холодним дощиком. Попягає вохкий вітер по саду та спрясає сухе листя з галуззя. Сіро,

сумно, мляво на світі. Якась вагота нависла над землею й давить, бачитьсь, все живе, спирає дух у грудях, спиняє рух, проганяє думки веселі. Затяжила вона, видко, й на Василеві. Хитається він, бідолаха, по крутих стежечках саду й хоч загорнений добре, тремтить від холоду. Свіже повітря зовсім його не відсвіжує,—наваки проймає, де далі, все дужчим холодом, налягає на груди, мов камінь. Пишний вид зовсім його не веселить—наваки, навіває на нього, як він придивився, нудьгу якусь та тугу, будить у серці якесь люте, давно приспане горе. Дарма силується бідолаха розрушатись, розігритися при роботі, дарма хапає тремтячими руками то за рискаль, то за граблі—сили його покинули, все тіло якось деревіє. „Ех, розігритися-б..., так прошки!“—подумав собі Василь, але зараз же й злякався і облишив цю гадку, пригадавши собі слова пан-опця: „Буду госпропильнувати, щоб“... Але поки це гадає, вже з рук його випали граблі, випав рискаль, все якось щезає йому з перед очей. „Як холодно! Треба розігритися, конче треба... поді до роботи, поді сили прибуде!“

Такі гадки снувалися по голові Василеві а тимчасом незнана якась, темна, сильна рука гнала його далі й далі на край саду до перелазу, за котрим загиналася втоптана стежка до села. „Ні, я не підумаю перемагатися, треба якось устояти... А що єгомость скажуть?“—промайнуло в Василевій голові, але він за той час уже переліз через перелаз і спішив що-си стежкою поперек поля до Борислава.

Пан-отець був занятий в сподолі, тому то аж по обіді спостеріг, що Василя нема в саду. Почав зараз допитуватися слуг, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що „хто знає, чи не полізла біда де в ка-лабаню та не пропала, а то, каже, так йому щось з очей пахло, що недовго йому на світі жити“. Але пан-отець махнув неперпеливо рукою на таке пендичення та й сказав: „Е, говори своєї! Піячисько негідний! Десь до корчми потирився! Я вже добре знаю, що йому з очей пахне, не бійся! Ану-но підіть хто в село, чи не знайдете його де в яким шинку! Приведіть мені зараз його сюди!“

Сказавши це, пішов пан-отець до покою, а старий Климко покивав головою, ніби то дуже йому не хотілося вірити в єгомостеві слова. „А втім,—проказав він по хвили,—що мені до того? Ну, Сеню, збирайся та бігай, коли єгомость казали... будем видіти!...“

Сеньові, двадцятилітньому, кріпкому парубіці не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний куртак, підперезав вузьким ремінем, та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку смушеву кучемку ¹⁾. Він пішовся дуже пим ходом, бо на селі у нього була люба дівчина, котру без того він би не побачив, хіба аж у неділю. А крім того кортіло його й порцію горілки випити, бо пан-отець дома ніколи й на очі не хотів її бачити. Не треба казати, що

¹⁾ Кучемка—шапка.

Сень, правда, швидко забіг насеред села, але тут не дуже коротко забавився у вдови Гнапихи, розмовляючи то з старою, то з своєю любкою Оленою, що саме тоді збиралася дергати льон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його пан-отець послав.

— Ага, Гнапихо, — сказав він, — опцю з мене! Я й забув, по що прийшов! Чи не бачили ви де тут старого Півторака?

— Півторака? А на що його тобі?

— Та от єгомость послали мене, щоб його як стій завів на резиденцію ¹⁾.

— Півторака на резиденцію? А то що таке? Ігій!... Ага, правда, ти питав, чи де його не бачила? Бачила, бачила! От перед полуднем надволікся долі селом та й пішов до Шміла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж тут слухаю, крик якийсь зробився коло шинку. Вибігаю, дивлюся, а то Шмілиха борюкається серед вулиці з Василем. І так тобі кричить та пищить, а все бідного Півторачища в плечі кулаками дюгує, а він усе впирається, все позирає на шинок. Ігій, що таке? — гадаю собі. — Побігла я туди, інші люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічого, лиш усе своєї, ще дужче пищить: „Піячище якийсь, я не хочу його й на очі видіти! Чого він лізе до моєї хати!“ Тут люди до неї: „Стій, жінко, не бий, говори, що сталось?“ А вона як не розпустисть писок та до нас: „А вам що до того, мудь,

¹⁾ Резиденція — так називається двір попа в Галичині.

гаврило, хомут? А не підете ви собі до чорта матері?“ Пек тобі, бідо,—гадаю собі,—най ця хвороба спітче! От я питаю Василя: Та що то таке спалось? А він стоїть, мов стовп, ні в дві, ні в три, а далі плюнув, зітхнув, та й поволікся он туди до Мошка, до шинку...

— Куди, кажете, до Мошка?—спитав Сень.

— Ага, туди-ж до рудого Мошка. Тамій, бачу, й до тепер сидить, бо не вбачила, щоб відпи виходив.

Сень не дослухав до кінця її слів і що духу побіг болописним перевулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була припичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве зашюпав до Шміла, все воркопаячи собі по дорозі, що „про Шміла, небоже, треба зовсім забути“, і що егомось дуже-б гнівалися, як-би він упився, і що Іван, то недобра дитина, не любить свого папа, хоче його вигнати з його пипомої хапи та пустити по жебрах. Але не вважаючи на всі ті гадки й слова, Василь йшов та йшов далі, не силкуючись навіть розпізнати, куди й чого він іде. І зовсім йому не дивно стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а далі, й на хвилю не задумуючись, просто пішов до середини й мовчки став біля шинквасу та простягнув руку до Шмілихи, домагаючись тим способом звичайної порції горілки.

Шміла не було дома. Він ще на весні докопався нафти у Василевім закові, а влітку черпав уже з трьох других заків, вирихтих на купленій частці ґрунту.

Певна річ, що тепер Шміло орудував уже немалим капіталом. Але йому не досить було того. Він довгий час працював над тим, щоб осягнути більше,—й тепер його мета справдилася. Він поїхав до Дрогобича, щоб поробити, що треба, в уряді. Шмілиха, звичайно, не знала, що це за діло,—але те знала добре, що Василеві нема вже чого догожати. От вона, побачивши простягнену руку Василеву, розлюпилася дуже й почала звичаєм усіх шинкарок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її кляптьбу й стояв далі німий, нерухомий, з простягненою над шинквасом рукою, доки розлючена шинкарка не зірвалася та не пхнула його що-сили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, спрашив рівновагу й повалився горілиць назад. На нещастя стояв недалеко за ним стіл з порожніми пляшками та порціями,—і Василь упав на нього плечима. Стіл перехитнувся, пляшки та порції попереверталися й дзеленькоптячи попадали на підлогу—пішли в шмапочки, але Василеві не спалося нічого. Аж тепер шинкарка, оглушена бренькотом, впала в спрашенну лютість, наробила вереску на пів села й вишпурила бідного Василя з шинку на вулицю.

Опинившись таким робом знов на вільнім повітрі, Василь стояв якийсь час без чуття, без думки серед людей, що почали сварку з Шмілихою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним перевулком. Із одної хапи, бруднішої й обдертішої від других, закликав його хтось крізь вікно.

Він озирнувся, випріщив очі на хату й на віху над дверми, що у нас означає шинок, і не пямлячи, хто й чого його кличе, увійшов до середини. Це був шинок, що звався—„у рудого Мошка“, один із найнужденніших і найвідразливіших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою верствою рідко розмішаного болопа, — на брудних лавах, ба й по-під сполами, лежали обдерті люди в чорних, оброплених лахах ¹⁾, з глинистими, страшними лицями, на коприх писали свої сліди і недуги, і впома від роботи, і лінивство, і нужда, і бог знає які ще „гріхи головні“. Лиш два такі чоловіки стояли серед корчми та хриплими, надірваними й незгідними голосами співали якусь сповиточну думку. Василь, опинившись раз у шинку, забув зовсім, що хтось його кликав і просто підійшов до шинквасу та простягнув руку так само, як у Шмілихи. Рудий Мошко знав добре Василя і його теперішнє життя, знав добре, що грошей за горілку у нього нема, але побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за квартиру горілки й те добре, і, налявши велику порцію, підніс її Василеві.

— А, Півторак! А видиш, прийшов! А то, бачу, плентається, чорт знає куди, гадаю собі, закличу чоловіка!...

Василь широко випріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто це й чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку

¹⁾ Лах—порвана одежа.

з порцією над шинквас і шинкар швидко наляв йому другу, за нею пішла претя, четверта, і поволі-поволі Василь почув, як у грудях ворухнеться якесь тепло— він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою, та поводив блудящими очима кругом

Не дуже квапився Сень виходити від Гнапиhi. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але шпуг застав він, що Василь вже без пам'яті й без кожуха лежав на лавці. „Ну, хвацький козак,— погадав собі,— як скоро собі вмів догодити! І що шпуг тепер з ним почати, як з бідною дочалапати до попівства? А втім ігій, будемо бачити!“... Так захопивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та й прийнявся будити Василя.

— Геї, Півтораچه, вставай! Ану рушся та живо: підемо, небоже, на грай-гору!

Довго телепав Сень старим, заким той трошки роздрухався. Але Сень небагато й пипав, що й як, ухопив Василя сильно по-під руку та й помчав селом, чалапкаючи мало що не по коліна в густім болоті, втомився трохи не до смерті, заким зайшов на попівство.

Пан-отець аж за голову взявся, побачивши Василя в такім стані. Він зразу розлютився, почав кричати та сваритися, але швидко побачив, що крик та сварка нікуди шпуг не годяться, бо Василь нічогісінько не розуміє, що до нього говориться.

— Пожди,—крикнув пан-отець,—мушу я тебе не так узяти! Положи його туп на лавку, Сеню, а сам іди випорожни коморку на поді ¹⁾! Зачекай, там буде йому добре, дам йому їсти, все, най собі прохи посидить: а то як ще так зо два, зо три рази заллється, то й по нім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима об стіну. Його в'язи спрапили силу й не могли вдержати голову на собі, котра через те раз-у-раз спадала на груди, то хипалася на всі боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а посинілі й потріскані вуста здригались від гарячки. Тимчасом пан-отець ходив широкими кроками по сінях, а поли його довгої реверенди ²⁾ розвівалися за ним у повітрі. Час від часу він поглядав на Василя, і лице його виявляло то жаль за спраченою „вівцею“, то гнів, то бог знає, які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов,—цюпка ³⁾ для Василя готова. Пан-отець звелів парубкові підвести Василя з лавки на ноги і по-під руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочучи на-гору сходами безпам'ятного діда, котрий що-хвилі шпотався й трапив рівновагу, не можучи підняти ноги до належної висоти, щоб спати на вищий ступінь східців. Але вкінці Василя

¹⁾ Під—горище.

²⁾ Реверенда—ряса.

³⁾ Цюпка—комірчина, конура.

таки поміщено на старім тапчані, заспеленім нашвидку чистою верепою, подушкою й коцом для вкривання. Сень роздяг його, роззув і поклав спати, пан-отець сам приніс йому збан води, хліба й ще де-чого їсти і виходячи замкнув за собою двері на ключ. А Василь Півпорак не чув нічого, що з ним робили, і в пій хвилі коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужого, ко-прого слабий організм допалює страшна гарячка.

XVIII.

Ніч. Груба пітьма залягла Василеве припуловище. Крізь шпарки в стіні протягає гострим холодом. Крізь підлогу чути, як хроплять в кухні слуги та час від часу скрикують крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лиш сопе тяжко, лиш дихає нерівно, а з глибини грудей чути глухий хрип дихавиці, мов дренькіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрутився. Коц ізсунувся був з тапчана й впав на землю; його обхопив холод, мов залізні кліщі, він прокинувся. Рукою машинально сягнув по собі, бо у-ві сні бачилося йому, що оце врослає в сиру землю, а земля давить його й душить, а він дарма силується видобутися з живого гробу. Холодний піп стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, храплячи сильніше, як уперед, а зуби на гвалт дзвонили, не знати, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко випріщив очі, махав руками круг себе, щоб переконатися, де він; що-сили напружав свою слабу пам'ять, щоб нагадати собі, що з ним спалося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісенько доглянути крізь глибоку пітьму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скреготало, мов-би хто ножем по склі черкав; у горлі в нього пересохло, спрага пекла ї давила його мов гарячий камінь,—ба, він чув виразно, як кров підступала йому до очей, ї давила на них із середини, неначе хопіла їх висадити з голови. Крім того, зворушившись, Василь зразу-ж почув голод: він учора крім горілки все пополудне нічого в роті не мав, а рано в єгомостевій кухні якось соромився багато їсти. Тисячі гадок, поплутаних, неясних шибали по його голові. „Де я? Що зо мною сталося?—таке питання мучило його дужче всього.—Чи невже-ж я справді западаюся в землю?“

Він пробував успати з тапчана, але не зміг. Ця неміч покріпила в нім страшне переконання, що він падає в бездонну прірву, на тамтої світ. Гарячка і спрага гнали йому все більше крові до голови; в голові у його все почало мішатися, випріщені очі добачали крізь пітьму височенні, чорні, камінні стіни, що ніби все мчаться мимо нього до гори: значить, він падає в пекло! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло вхопило, немов голосом удавився. Він почав термоситися

в розпуці, кидались, немов у конвульсіях, а далі безсилий, безпритомний упав горілиць на свій тапчан.

Але пересилення тревало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя, до нової муки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встати. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко вразливіше всякий допик, усякий біль, як передніше; густа пітьма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І от йому бачиться, що він уже впав на самий спід пекла, що тупі прискакують до нього зараз страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвуть і порочать з нього тельбухи, валять залізними довбнями в голову, видовбують розпеченими долотами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поять розтопленою смолою. Йому тепер в страшних образах привиджувалися всі ті кари, що про них не раз чув із казальниць, що призначено їх піякам. Довгий час лежав безвладно й спогнав, мов той, що конає, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі спавав, де-далі, все дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які коли-будь чув на своїм віку.

Тут був і скрип корби, котрею випягав останній раз свого сина з ями, і глухий стук тіла, що падало і тяжко бовтнулося в глибокій безодні, і страшений

вереск матері, і все, все, що мов тараном розвалило його щастя, мов громом роздрухотало його життя, що повалило його з становища чесного, заможного газди так глибоко в прірву нужди, хвороби та розпуки.

І бачиться нещасному Василеві, що всі ті давні хвили, всі ті люди, дорогі його серцю, встають, піднімаються з кутків: лица в них не сині, а чорні мов уголь, очі позапливали кров'ю, нужда й розпука позасідали на їх чолах. Попереду йдуть його сини, всі три, за ними їх мами, далі багато знайомих, однолітків, колись як і він сам, заможних газдів бориславських, яким він порадив копати ями і які слідом за ним посходили на жебраків або загинули, як його діти... Із усіх кутків вони тиснуться до нього, стогнуть, плачуть, пищать, регочуть, і все тісніше його обступують, наступають йому на ноги, на груди, далять, тлумлять; їх дотик, холодний мов крига, проймає його до кости, вагопить на нім, мов навалені гори. Дух йому запирає, смертельний піт заливає очі, й нараз із глибини наболілої душі виривається страшний крик: „Змилуйтесь надо мною! Що я вам винен? Хіба я хотів лиха для вас? Хіба я щасливіший від вас?“.

І добувши останніх сил, він запермосив собою по тапчані і з глухим стуком звалився на підлогу без сили, без віддиху, без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши до цюпки, побачив Василя на землі, обвитого в коц і скуленого вдвоє. Зразу

він немало налякався, думаючи, що вже сконав. Але почувши, що дихає, підняв його і положив на папчан, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сеньові, коли побачив сині, потріскані губи Василеві, його глибоко запалі очі й синє помуравіле лице. „О, недовго йому на світі заважати“,—мовив собі на думці парубок, обпулюючи Василя коцом. Василь розплющив очі і прохрипів ледве чуїтно:

— Водиці, водиці!

Сень подав йому води, і Василь довго-довго не віднімав спечених уст від посудини.

— Може з'їсте чого теплого?—спитав Сень.

Василь хитнув головою. Голод мучив його спрашенно. За хвилю наймичка внесла мищину доброго, заправленого борщу і Василь ласо пролигав ложку за ложкою.

— Чи не слабі ви часом, Василю?—спитав Сень.

Василь не зразу порозумів, про що його питають, а в тій хвилі покликано Сеня до якоїсь роботи, то й ніколи було парубкові дожидатися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві не треба чого, й побачивши, що є і вода, і хліб, і тепла печена бульба, і сіль—він швидко вийшов, і замкнув двері за собою.

Василь лежав іще довго на папчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на стіні за дверима. Перебування з усіма своїми спраховинами та муками шуміла йому ще в голові неясним спомином. Він був такий ослаблений, чув такий докучливий біль по цілій тілі, що

боявся навіть ворухнутися, щоб не чути лупання в кістках.

Цілий день пролежав він таким способом; вставав лиш два-три рази, щоб взяти собі кусник хліба або дві-три бульбиці або води напиться. Води пив він того дня дуже багато, бо в середині чув після вчорашнього спрашенну печію і хотів її залипи водою.

Десь коло полудня навідався до нього пан-отець; він застав Василя на тапчані.

— Ну, ну, лежи, не вставай,—промовив до нього пан-отець, бачучи, що Василь силувався встати.—А що, як тобі сталося по вчорашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому спало чогось тяжко й нелюбо, сам не знав чого.

— Ну, а куди-ж то господь водив учора? —спитав пан-отець глумливо.—Десь, бачу, хапатня була не аби-яка!...

— Та прошу егомостя..—зачав щось Василь, але не докінчив, покміпивши, що егомостеве лице супиться.

— Василю,—сказав пан-отець гостро і твердо,—я гадав, що ти ще чесний чоловік, що тобі можна й на слово повірити. Я гадав: от візьму його до себе, тут буде йому супокійніше, тут буде й догляд за ним, чень-чень¹⁾, гадаю собі, чоловік поправиться, перестане ганьбу робити цілій громаді. А тут бачу, де-де-де! Не туди воно йде. Мій Василь ледве з хапи, та й гайда до Шміла! Е, як воно так, то погано буде

¹⁾ Чень-чень—а може.

з нами. Я того не хочу! Як-би таке знав, то був-би вас учора обох з сином за обидві двері випер! Фе, Василю, вспид, ганьба! Я тепер тебе не можу й на двір випустити, я не хочу, щоби там із п'яницями волочився. Посидь тут, під замком. Тут буде тобі тихо, супокійно, сюди тобі й їсти носитимуть, усе... Та що-ж з тобою робити? Інакше не можна! Ігій!...

І пан-отець, оглянувши, чи все до ладу у Василевій комірці, вийшов й двері за собою замкнув. Василь лишився сам із своїми поплутаними думками, з болем по цілому тілі, з гарячкою в крові, з дихавицею в грудях. До вечора ще було сяк-так. Він не зовсім ясно зміркував, що все це має значити, його арешт не сприкрився йому ще надто. Лиш гарячка палить, пити хочеться. От він п'є холодну воду; як п'є, то здається, що дійсно холодить, що йому легше стає, але мине хвилька-друга, палить, як уперед. Але все-ж таки Василь був спокійний того дня, навіть передрімав трохи над вечір. На вечерю посборбав рідкого чиру ¹⁾ з молоком і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч, довга, безсонна, спрашна ніч. Що Василь очі прижмуриць, його цяпка залюднюється, заповнюється гідкими марами та спраховищами. Тут шинкарі з рудими бородами, в образі величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно той жар нестерпний в собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілком,

¹⁾ Чир—рідка лемішка з вівсяної муки.

кров жбухає до очей, кашель зачинає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім знеможений.

— Чи не слабії ви, Василю? — запитав його Сень.

— Е, — відказав Василь, глипнувши на нього але те „є“ могло значити, що хто хопів. Сень пішов і цілий день ніхто не навідувався до Василя. Пополудні йому значно полекшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, хоч пекти в середині не перестало. Йому ввірилося лежати і хоч був слабий, проте встав і почав хиткими кроками ходити по своїй комірці. Його очі блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого — їй сам не знав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення справляло йому дивне, прикре почування, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як оп усихає гриб в гарячій печі. Йому бачилося, що шкура прилипає у нього до кости, що кров не напливає до рук і ніг і не відживляє їх і що вся вона жбухає, мов окріп гаряча, до голови.

Цілих два тижні страшні дні й страшні ночі переживав бідолаха Василь в тій комірці. Нудьга, самота, гарячка, страховища, які наслідок показувалися йому вже й серед білого дня в живі очі — все те мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в старім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися й товктися по комірці; його очі палали диким, непевним огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, що бив із очей, перепалив

їх на вуголь. Пан-отець часто навідувався до нього, давав якихось ліків, казав навіть Сеньові спати з ним. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшись через день ціпом, спав уночі, як забитий.

Вкінці Василь перестав кидапися, перестав кричати, останки сили щезли, останні іскри життя зачали видимо погасати... Він лежав на своїм тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка, груди високо здіймалися вгору, дихавиця душила його все більше, в горлі почало хрипіти, а крім глибокого спрашного спогнання ніякий голос не добувався з його вуст.

Пан-отець побачив, що зовсім круто прийшлося з Василем і послали Сеня, щоб відшукав Івана:— „Най піде батькові по лікаря до Дрогобича. Послав-би я й тебе,—сказав пан-отець до наймита,—але треба роботу кінчати. Завтра неділя“.

Сень пішов тим разом просто до Півторакової хати, але підходячи до хати він аж ахнув з дива та чуда. По Півтораковій хаті вже й сліду не лишилося.

XIX.

Іван, лишивши батька у пан-отця, з лекшим серцем поспішав до-дому, міркуючи дорогою, як тут починати нове газдівство й чим продержатися через зиму. „Поперед усього,—міркував він,—конче тепер треба купити зерна, щоб було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння на весну. На весні

купувати—не докупишся: дорожня. Ну, і одєжину треба де-яку справити для папа, чоботи, по-що“. От він зараз другого дня зібрався до Дрогобича, закупив кілька корців житя, свити й чоботи папові, положив усе те сусідові на віз, а сам піхотою рушив до-дому.

Недобрі почуття метушилися в Івановій душі, коли пробирався манівцями по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здибав Шміла з якимись панамі, що їхали возом до Борислава, і неясна гадка про нещастя, біду та загибель прошибла йому душу. Тепер він спішився, злихий попом, задиханий, запалапаний, біг до хати, немов боявся, щоб у ній не вибух огонь, або щоб злодії не покрали з неї бог знає яких скарбів.

Лихі прочуття Іванові справилися. Підходячи до обійстя, він задрів Шміла й панів на оборі. Вони через день обійшли вже все його поле, тепер оглядали будинки та город. В рукак у них були папери й вони все писали щось по них, шваркотячи з Шмілом по-німецьки.

— Що то значитьсь?—подумав собі Іван і боязько виступив із-за хати на обору.

— Слава Ісусу!—сказав він, низько кланяючись панам.

Пани обернулися й почали мірити його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півторак?—спитав його один пан ломаною українською мовою.

— А я, прошу пана.

— А де твій батько?

— Та прошу пана, у єгомостя, слабі.

— А ти знаєш оптого пана?—туп розмовник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло,—відказав Іван, мнуци шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого батька домагається?

— Ні, прошу пана. Або що таке?

— Він каже, що твого батька цілий рік годував, поїв, зодягав, доглядав у себе. Правда тому?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але оп люди мені повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує туп письма, контракти, що твій батько йому попродав, скільки в нього грошей забрав, скільки наїв, напив, усе... На те все свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що все правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належить від вас 300 ринських, знаєш?

— 300 ринських!—скрикнув Іван в страшній привозі.—Господи ласкавий, а де-ж туп нам узяти тих 300 ринських? Т'адже то... страх погадати!

— А, бачиш!—сказав пан,—пан Шміло не може чекати, уряд присудив продати вашу хату й поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван остовпів, почувши це. Він як склав руки на грудях, то так таки й стояв довго німий, нужденний, забризканий боломом—образ безнадійної розпуки.

— Згляньтєся, панове,—проговорив він вкінці, на силу видобуваючи голос крізь гарячі сльози, що давили його в горлі.—

Що-ж я тепер почну без хати, без захисту?

— Га, працєю, роби... що нам до того?
— відказали пани.

— Але-ж у мене батько старий, збо-лілий, незарібний... що-ж я з ним почну?

— Най-би не пив був, паскудник!—про-воркотів Шміло.

— А що нам до того? Довг мусить бути сплачений,—відповіли пани й пішли з Шмілом до війта, щоб докінчити так-сації й записати маєток на шинкаря.

Іван лишився дома, розбитий, знищений, без гадки й надії. Всі слова панів були для його серця гострі ножі, що різали й пороли його без милости. Але як смер-тельно скалічений чоловік звичайно не чує найтяжчої, найстрашнішої рани, а діткливіше чує меншу, так і Йвана найдужче боліли глузливі Шмілові слова: „Най-би був не пив, паскудник!“ Ті слова не сходили йому з п'ямки, крутилися в його думках, мов сичання змії, вору-шили і бентежили всі найскрипніші за-купки, проганяючи спокій, пожираючи надію й сіючи розпуку та гризоту. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудящими очима, а далі пішов до хати, упав на лавку й гірко заплакав на свою долю нещасливу.

Другого дня війт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Війт постояв хвилю, закрутив вуса й оповістив Іванові, постукуючи закова-ною черешнею об лаву, що пани отаксу-вали весь його ґрунт з будинками на 280 ринських, а на решту має Шміло

взяти у нього, що буде можна. Потім гідний-поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту й збіжжя на запічку, моргнув на присяжного й той вхопив, як спій, свиту на руку, а другу руку на знак своєї власти положив на мішок. Забезпечившись таким способом, війт обернувся до Івана й розповів йому далі, що тепер вже немає пут чого робити і що те від Шміла буде залежати, чи дозволить йому ще хоч через зиму пересидіти в хаті. Шміло, певна річ, не дозволив. „Ще тут загніздиться,—сказав до війта,—а потім й вигнати його неможна буде, не попребую такого гостя“. Бідному Іванові не лишилось нічого більше, як тільки зараз виноситися на завжди з рідної хати. Другого-ж дня Шміло продав її якомусь другому спекулянтові, той швидко найняв робітників, стару Півторакову оселю розвалили, дерево перевезли в друге місце й поставили з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут відбувалася частина вічної, великої драми життя зо всіма щоденними виступами, з пробłysками щастя й радощів, з хмарами смутку, горя й неолі...

Усю ту сумну історію розповіла Сеньові вдова Гнатиха, до котрої той побіг, побачивши руїну Півтораківщини. Він слухав і ушам своїм не вірив.

Вкінці запитав про Івана. Але Гнатиха не бачила його вже зо два тижні й не чула навітб про нього нічого. „Чи то в чоловіка мало своєї біди, синочку?—

сказала вона.— Та й так от... добре то якийсь мовив: почуєш чужу біду, та й на себе свої надійся! Ніколи, бач, і розпитувати було про Івана. Але здається мені, що десь буде при копрійсь ямі. Йди, може де його й надиблеш. Нині однак субота, з роботи завчасу вертаються“.

Сень пішов шукати Івана, та не легко-ж було знайти його серед сопень обмашених, замурзаних лиць, серед сопень ріпників, що товпилися по шинках, брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, галасом, гомоном, прокльонами та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко дишучи від употи, питав, розпитував у других ріпників про Півторакового Івана, але хоч де-які й знали, при копрій він ямі, та знали також, що він нині не робить, бо як відібрав плату, то десь певно п'є на забій, та ще бог знає, в котрім шинку. Сень мусів вертати в порожнє на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов додому.

А Іван справді розпився на забій. Як вигнали його з батьківщини, він довго не знав, що діяти. Йти і розповісти про все патові—була перша його гадка. „Але що-ж, — подумав собі зараз-же, — що я йому скажу? Пожитку з того не буде ніякого: що з воза впало, те пропало, а ще старий готов до серця те взяти та вмерти!“ Так розмірковуючи, він постановив собі йти на роботу, до першого-ліпшого заводу. „Або мені мара швидко голову скрутить, менше лиха зазнаю, а ні, ну, то може щось зароблю. Не довго прийшлося

й шукати роботи, він найнявся в Шерера до ями, поринському в день, з тиждневою виплатою й завдатком наперед. Але гризота невсипуща під'їдала за роботою Іванову душу, і першої суботи, дорвавшись грошей, він майже несвідомо опинився в шинку. Почалася п'ятика, страшна, смертельна. „Най пропаде лихо!“ — кричав нещасний парубок раз-по-разу. Сміх, крики, похвалки, припліскування товаришів заглушували його, бурили йому кров, завертали голову. Смертельно п'яний, він звалився над ранком на землю, переспав цілий день у неділю, а в понеділок рано встав, порахував решту грошей (всього лишилося два ринські), зіпхнув важко й, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горілці. Молода, здорова природа мимоволі відвертала його від тої отрупи. Він бажав заспокоєння й щастя, а не приголомшення чи хвильового забуття. Вже північ, а він усе сидить у кутку, в тяжкій задумі, не торкаючись келишка, що стояв перед ним.

— Гей, Іване! — гукнув йому над ухом товариш-ріпник, що увійшов саме до шинку, хоч, видно, вже де-інде добре вже себе підсадив, — де ти в біса сховався? Тут за тобою люди пипали-розпипували й ані руш тебе здибати!...

— Які люде? — спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоб ти туди прийшов... бачу, тапо твій жениється, чи що!..

— Як, як? — спитав Іван.

— Ех, тумане вісімнацятий! Йому говори, що лопатою в голову клади! Батько слабій, розумієш тепер?

І ріпник почав пропискатися до шинкувасу, та й швидко загубився серед напову.

Іван порозумів, що щось воно мусить погане бути, коли пан-отець аж слугу вислав його шукати. Йому хотілося зараз же йти на попівщину, розвідати, розпитати, що таке? „Але—погадав собі,—може воно ще не так дуже зле вже, а я піду серед ночі, розбуркаю весь дім зі сну, ще зачнуть гніватися. От волю завтра раненько збігати“.

Довго ще сидів Іван у купку за столом і думав та журився своєю бідою, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоч туп кругом нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли це голоси таких самих, як і він, бідолах, без дому, без роду, що тільки тим криком божевілним та голосом і хотіли в своїх серцях заглушити гризоту невсипущу та горе печуче.

Другого дня Іван прокинувся пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи повз церкву, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у подертім куртаку, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість взяла Івана подивитися, хто це такий; він підійшов до цвинтарного паркану й аж остовпів з чуду та радощів. Серед громадки селян стояв і живо про щось розказував не хто інший, як його батько.

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося! Пан-отець і всі домашні не можуть надивуватися, що це з ним зробилося. Ще вчора ввечері бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули тяжкий кашель і стогнання, а тут одразу Василь рано встає зовсім здоровий і просить пан-опця, щоб пустив його до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так раптом вичунав? Ні,—вся челядь рішила, що тут без чуда не обійшлося.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого: і пан-отець був-би про те відразу дізнався, як-би був пильніше приглянувся до Василевого лиця, а особливо—очей. В них плів такий палючий, неприродній огонь, губи так часто здригали нервово, руки й коліна тремтіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоб пізнати, що це зовсім не здоровля підвело Василя з постелі, але страшне побільшення гарячки; що та жвавість — то останнє зусилля організму, мов останнє живе палахкання світла, заким має зовсім загаснути. Але пан-отець не мав часу приглядатися до Василя, він швидко пішов на упреню, а потім сів прохи подумати про проповідь.

Василь тимчасом просив Сеня, щоб вивів його до церкви, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдержатися на ногах. Він не менш од других твердо вірив в своє чудесне одужання. На цвинтарі обступили його селяни цікавою громадою й Василь почав їм широко розповідати

про свої давні гріхи, про свою слабкість, про страховища, які йому привиджувались, та про муки, що терпів. „Але матінка божа змилосердилася наді мною. Через її молитви, панове господарі, підвів мене господь. От слухайте. Нині над ранком лежу я—не сплю... Чую—відчиняються двері, та так тихесенько, що й не чути. Дивлюся—входить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу та премчу, та все молитви мовлю. Вона, братачки, припулила мені руку до грудей, і мені мов-би хто жорновий камінь зняв, так відразу легко стало. „А що, ліпше тобі?“—питає мене. — „Та ліпше“, кажу. „А бач, не треба грішити; пан-біг за гріхи ще тяжче буде карати. Йди-ж, небоже, й при неділі лежи „крижом“ ¹⁾ перед царськими дверми, потім висповідайся, то всі тобі гріхи будуть відпущені“.

Василь довго ще говорив; людей, де далі, все більше купчилося коло нього, старі приятелі спискали його за руки, пізнаючи на нім явну ласку божу. Вкінці забаламкали сумовито дзвони на хвалу божу, й весь народ посунув до церкви, хрестячись побожно та цілуючи чорний дерев'яний кілок, яким були прибиті Христові ноги на великім розп'ятті перед церковними дверми. Іван не міг прописнутися до батька, хоч дуже радий був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув те, що розповідав Василь, і сам не знав,

¹⁾ „Крижом“ лежати—хрестом лежати.

що про те й гадали. Він через силу хотів вірити в правдивість тих слів, але в глибині душі щось ворухилося й шептало: „Ні, це не туди йде“. Проте він постановив собі бодай по церкві поговорити з батьком й пішов до церкви де вже почалася була хвала божа. Перед самими царськими дверми, на помості лежав його батько в брудній сорочці, завалянім куртаці, нечесаний, нужденний; лежав лицем до землі, з розставленими на обидва боки руками—правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що кориться перед своїм переможцем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили з-заду свої маленькі діти, щоб їм показати „чужу“ на „зюмці“, а як котре плакало, то лякали, що й їм так скаже „боженька“ лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, зітхали побожно, зводили очі до гори й хитали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково й підчас кожної довшої молитви пан-отця заживав з різка табаки.

Лежить Василь Півторак і не ворухиться. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься й опадає, як груди велика. Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його тіла нестерпну палъ, лагодить своїм холодом гарячку, тамує дихавичний кашель,—йому легше, де-далі—все легше. Молитви ніякі не йдуть йому на думку, та й чи до молитви йому тепер?... Йому перемигнуло перед душею ціле життя, та не те життя, яке розуміється в зібранню всіх пригод, нещастів

і заверюх, але життя чисто ростинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило й в'язало його, мов залізні пуга, довго, відколи запам'ятав. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваги, пугає його останнім вузликом ланцюга... Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед! Перерви останній вузлик ланцюга! Воля, воля! Як легко без пуг, як весело, ясно, любо на світі без каміня на грудях! Живо наперед! Живо наперед!...

А тимчасом хвала божа йде своїм звичайним ладом. Уже по євангелії пан-отець стає на казання. Його лице ясніє незвичайною радістю. Після звичайного, а тільки дуже сильно й, видимо, з щирого серця сьогодні виголошеного: „Сей день, его-же сотвори господь, возрадуємся і возвеселимся в онь“, пан-отець приступив просто до оповідання про блудного сина, широко й з приписком вияснив те, що більша радість на небі за-для одного наверненого грішника, як за-для десяти праведників. „І от, християни,—скінчив пан-отець,—перед вами лежить такий син марнотрапний, такий грішник, котрий молився святих божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині в небі радість велика, нині пастир добрий найшов загублену вівцю, нині й наша громада відзискала назад свого чесного члена. Радуймося й пішмося, християни, бо нема більшої втіхи, як тоді, коли бачимо свого ближнього, що повертає з блудної дороги на дорогу вічного спасення!“

А наvernений грішник, блудний син, загублений баран, лежав тихо, недвижно на помості і не рушився й ні разу підчас тих слів. А коли по службі божій люди хотіли його підійняти й вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помоста бездушне, холодне вже й задеревіле тіло „наvernеного грішника“...

1877 р.

ЯЦЬ ЗЕЛЕПУГА.

Яць Зелепуга був хлоп ледащо. Хто перед трицятьма роками переходив через Борислав, міг бути певний, що або в корчмі, або десь близько корчми почує п'яний, охриплий голос, що виводив усе ту саму меланхолійну пісеньку:

Ой, не жалуй, моя мила,
Що я п'ю,
Тоді будеш жалувати,
Як я вмиру.

Цікавий міг завсіди побачити й самого співака, що або сидів за корчемним столом, звисивши голову, й вибивав п'ястками по столі в такті своєї співанки, або шкандибав, виписуючи по вулиці ногами „мисліще“ та перериваючи свій спів короткими монологами — опакими наприклад:

— Прокляті пархи зайди! Знаю я, знаю, чого вам хочеться! Але го, го! Не діждете! Яць Зелепуга то не м'який хліб, щоб із нього коники ліпити!

Зупинившись на хвилину, широко розставивши ноги й силкуючись удержати своє тіло в рівній вазі, й знов зацягне охриплим голосом: „Ой, не жалуй, моя мила!“... але тут-же й урве.

— Еге, не жалуй! То-то й є, що нема вже кому й жалувати. Пішла моя мила до пана бога на склад, а мені тепер усе одно. Небагато там того достатку лишилось, та на якого біса він мені здався! Для кого маю свою працю лишати? Свого роду не-маю, жінчин рід... ге, ге, не діждати вам, багатчики, щоб ви мали моєю мизерією втішатися! Краще все крізь горло пропущу... й худобу, й господарство, й землю! Нехай іде, нехай ваше не буде! Ой, бо то ви нам залили сала за шкуру, багачі-клапачі!

Знов урве й запягне пісні, вимахуючи записненими кулаками:

Один багач у другого
Та й питається:
За що тая голотонька
Напивається?
Ой, най тобі, багатчику,
В очах не стає,
Що голода гірко робить,
Та солодко п'є!

Ледащо хлоп був той Яць Зелепуга. Правда, доки жила жінка, держався він незгірше. Хоч мав усього тільки шість моргів плохोї землі, то таки не ходив ні до кого хліба позичати. Двоє їх було: що зробили те й мали. Жили ощадно й супокійно, працювали на своїм ґрунті, то й сусіди їх шанували. Діточок мали кількоро, але повмирали: остання дочка вмерла вже вісімнадцяти літ. Смерть тої дочки була першим ударом, що зробив пролом в щасливім досі життю Зелепуги. Жінка його була з багатого роду й мала в Бориславі ще трьох братів, багатих господарів. Принесла вона

своєму чоловікові в посагу других шість моргів землі, межа з межею з його власною батьківщиною. Але по смерті останньої дочки швагри-багаті почали всякими способами наставляти на Зелепугу та його жінку, щоб віддали їм назад ту „родову“ землю.

— На що вам!—говорили ласкаво,—ви вже обое старі, дітей у вас не буде, доживете свого віку й на тих шести моргах, що вам лишаться, а в нас у кожного дітей багато.

Послухала Євка тих слів, підписала нещасну „цесію“, відібрали брати її земельку батьківську—й зараз-же продали її під нафтові заводи. Така зрада до глибини обурила обох Зелепугів.

— Як то панове-швагрове,—говорив їм Яць, зустрівши їх якось-то в корчмі—чи то по-божому та по-людський робити так, як ви з нами зробили? Чи на те ми вам частину вашої батьківщини відступили, щоб на ній зайди ями копали, а ви щоб мали за що пипи?

— Іди, старий дурню!—відказав один швагер.—Ви-ж нам при людях відступили, а на що відступаєте, про те не було мови. А раз ви відступили, то поле наше. А раз воно наше, то нам вільно робити з ним, що нам подобається.

— Неправда!—відрізав Яць.—Ми тільки для того вам відступили, щоб вашим дітям було де поміститись. А продати не велика штука, це кожний потрапить.

— Видно, що не кожний,—сміючись відказав другий швагер,—коли ви не потрапили, тільки ми.

— Смійтеся собі, смійтеся, але-ж це так плазом не пуцу.

— А що зробиш?

— Вже я знаю, що зроблю, але тільки не знаю, чи вам те солодко буде!...

— От, іди старий, іди, не роби з себе дурня,—сказав претій швагер, плещучи його по плечі.—От ліпше сядь з нами й випий по півкватирці, а що з воза впало, те пропало.

— Сісти то я сяду,—госпро відповів Яць,—і випити... також вип'ю, але від правди не відступлю. Скличу людей, скличу свідків, нехай вони нас розсудять, чи то справедлива ваша робота.

— Ну, що-ж, клич, нехай судять!—сказав один із швагрів,—тільки наперед тобі кажемо, що нам наплювати на той суд. Що нам зроблять? Чи може сами гроші зложать і землю назад одкуплять?

Сказавши правду, Яць Зелепуга про землю й не думав. Боліла його тільки „неправда“ й хитрість швагрів, її хотів він вивести „перед людьми й перед свідками“, але чи з тої роботи вийде яка користь—навіть думкою в той бік не сягав. То-ж слова швагрові були для нього тим, чим удар п'ястком межи-очі. Захитався й окинув усіх прбох непевним поглядом.

— А, ось воно як: плюєте на людей, на громаду! Юди якісь!... А плював-би на вас світ увесь! Батьківську землю продали... й сміються! А щоб вас та земелька свята по смерті з гробів повикидала!

Слово по слові, між Яцем і шваграми прийшло до бійки, в котрій швагри так

побідили старого Зелепугу, що справді таки прийшлося кликати й людей, і свідків, і баб-знахарок. Плачучи та проклинаючи, побігла Яциха до братніх хат, щоб бунтувати братових проти чоловіків. Ті стали по її боці, бачучи, що від часу тої нещасної історії з ґрунтом їх чоловіки так і не вилазять із корчми. Розпочалась правдива війна родинна, з звичайними пригодами і сварками, прокльонами, криками на все село й бійками. Що жінкам в тій війні найбільше перепало, про це й говорити нічого. Одна в приступі гніву обпарила своєму окропом босі ноги так, що два місяці не міг встати з постелі, й це найліпше зробила, бо врятувала решту грошей за продану землю від цілковитої розпрати. У другої вдача на двоє важилась: коли чоловік був пверезий, то перемагав і бив жінку, але коли був п'яний, то жінка перемагала чоловіка й на велику втіху людям, вела його за чуприну з корчми до-дому, приговорюючи разом моральні науки й для ліпшої пам'яті втовкаючи їх йому кулаком в плечі та в потилицю. Найгірше пішло в претьбого швагра: там чоловік із жінкою так перегризлися, що жінка втекла від чоловіка на службу, дітей забрала й між людей пороздавала, а чоловік до двох літ пропив і прогайнував усе господарство, худобу й землю, й найнявся копати ями в того самого зайди, якому продали частину Яцишиного ґрунту.

Спрашно й важко було слухати того, що діялось між братом і сестрою в ту пору. Вийде, бувало, брат рано на роботу,

звичайно вже не тверезий, в брудній, заболоченій полотнянці, з лицем почорнілим як земля, згорблений і ніби прибитий, а сестра вигляне з своєї хати, вибіжить на подвір'я та як почне плакати, як почне проклинати, господи боже! І брата її жаль, хоч так погано з нею обійшовся, і батьківщини жаль: сама не знає, на кого плакати, на кого кари божої просити.

— А воліла-б я, братчику мій, бачити, щоб тебе самого в цю землю закопували, ніж маєш ти її тут рити та копати для нехристів! Ну, копай, поганине, копай, може там докопаєшся кісточок небіжчиків тапа та діда. Придивись до їх добре, бо, певно, обидва в гробі на другий бік попереверталися, чуючи, як ви їх пам'ятає, їх землю криваву шануєте! А не забудь там сказати небіжчикам, в яких ти тепер у гонорах у пана зайди пробуваєш, як спиш під шинкарською лавою, їси разом із шинкарськими собаками, й як шинкарські бахурі коло корчми на тобі, як на коні, їздять для забави! Скажи їм це, скажи!

А далі разом як не заламає руки над головою, як не заголосить, не зариде, мов над покійником:

— Братчику мій, соколику сизий! Чи-ж я тебе не любила! Чи я-ж коло тебе не припадала, ще як ти маленький був, як ми, мов овес дрібні, без мами зоспалися! Чи я-ж мало ночей не спала, тебе доглядаючи, як ти занедужав! Чи думала-ж я нещаслива, що нами лиха доля отак кине, що буду на тебе кари божої просити? Не дай, боже, легко сконати тим, що тебе на таку дорогу навели, що тебе

отак на дивовище, на публіку людську пустили!...

Прокльонів брат слухав мовчки похилившись, мов віл, що, схиливши голову, приймає удари. Але оте голосіння та споминки з дитинячих літ рвали його душу, кривавили серце, допікали йому гірш огню палючого. Аж раз, підпивши собі більше ніж звичайно, не міг стерпіти того голосіння й крикнувши: „А не будеш ти вже раз тихо, стара відьмо!“ кинув на сестру „камінцем“. Сам він твердив, що був це камінець не більший од кулака, але мусів бути більший або з не аби-якою силою кинений, бо сестра не тільки що зараз утихла, але навіть відразу таки впала на землю з глухим зойком. На той зойк вибіг Яць із хапи й підняв жінку: мала вибите одне око й на чолі криваву рану від лівої брови впоперек аж до самого волосся. Не кричала, не спогнала багато, тільки умлівала раз-за-разом. Напів неживу повезли її до Дрогобича; лікарі сказали, що не тільки ліве око зовсім пропало, але надто ще й кістку в черепі проломано. Помучившись кілька день, Яциха вмерла, а брата її взяли до криміналу. Там він і вмер, не дочекавши суду.

Від того часу Яць Зелепуга почав пити на забій. Остогидла йому хапа, остогидло господарство, остогидла громада. Коли йому молодиці радили, щоб щераз оженився, він тільки рукою махав, немов хотів зовсім відігнати від себе цю думку. Не відразу, але мало-по-малу доходило до того, що бляшаний півквапирок стався одинокою істотою на світі, про яку дбав.

Так минуло два роки від Яцишиної смер-ти. Зовсім ні на що звівся Зелепуга. Господарство було зовсім занедбане й зруйноване, худобу забрав шинкар за горілку, збіжжя давно було випродане, пло-ти пообломлювані, навіть більша частина господарської посуду помандрувала з ха-ти до корчми. Яць Зелепуга тільки на ніч приходив до хапи—цілими днями про-сиджував в корчмі. Пив мало, але для його ослабленого й зіснаного організму досить було двох-трьох чарок, щоб зо-всім запаморочити йому голову. Їв ще менше. Одиною живою струною, що безупинно ще в нім дзвеніла, була нена-висть до „багачів“, хоч правду кажучи, ті багачі з дня на день все більше пра-пили землю під ногами, уступаючи її спекулянтам, котрі все більшими купами горнулися до Борислава, куди принаджу-вало їх бажання скорих та легких зисків на нафтових копальнях.

Одначе-ж часом, коли був пверезий Яць Зелепуга, ясно бачив, куди воно йде. На-кинувши гуню на опашки, в смушевій кучмі на голові й позакладавши руки за пазуху, йшов він не раз хитким кроком вздовж бориславської вулиці, неспокійно водючи очима й спльовуючи час від часу, як чоловік, котрого сильно пече згага.

— Мій боже, що тут діється, що тут твориться!—шептав він. Правдива кара божя на наше селище! Ну, глядіть, гля-діть, скільки тут тої погані назлазилося, як мурашні! У Пилипа Буняка п'ять ям копають, у Матія чотирі, у мого пре-мудрого швагерка вже пів ґрунту купили.

перед самими його вікнами цілу гору глини накидали! А там знов, і там, і там! Всюди копають, риють, черпають ту кляту кип'ячку, щоб їм ще горлом лилася! На ґрунті, що його небіжка жінка відступила братам, а ті продали, було вже досідесять закорів та ям нафтових, де-які ще лиш по п'ять-шість сажнів завглибшки, а де-які вже й по двадцять і двадцять п'ять сажнів. Мендель, що за безцін набув цю частину ґрунту, був нині вже багатем, співником першої бориславської десятилярні і власником ще двох часток землі з двадцятьма новими закопами. Що правда, ніде йому так не щастило, як на ґрунті небіжки Яцихи. На інших, також за безцін куплених ґрунтах, ями були вже по десять, то п'ятнацять та двадцять сажнів завглибшки, а „ропи“ не було. Дві ями на двадцятім п'ятім сажні треба було навіть зовсім покинути, такі багаті видобулися в них джерела води. Яцишин ґрунт був правдивою золотою жилою для Менделя Шехтера. То й не диво, що Мендель здавна вже гострив зуби на зовсім подібний ґрунт Яця Зелепуги, що був межа з межою з його ґрунтом. Нераз вже підходив він до Яця, щоб той продав йому свій ґрунт, але Яць навіть слухати не хотів ні про що. Та й не мав і коли, бо звичайно або пив, або протверджувався. Та й те сказати: поки мав за що пити, то ніщо не гнало його позбуватися ґрунту.

Але тепер пішло на инше: не було вже за що пити, а в шинкаря мав Яць навіть значний, на кільканацять ринських, довг.

Пора, на думку Менделя, була сама відповідна для „гешефту“, тим більше, що Яць кілька вже день почав якось менше заглядати до корчми, їв більше й раз-у-раз ходив по селі сумний та задуманий.

— Добрий день вам, пане Яцентий! — сказав одного дня Мендель, наближаючись до Яця, що, ніби міркуючи щось, стояв на середині свого ґрунту з палицею в руці.

— А добрий день! — відказав Яць, ледве глянувши на того.

— Ну, що поробляєте? — питає Мендель.

— А що-ж-би мав? Дихаю!

— Ні, всі ми, богу дякувати, дихаємо, то ще не робота, — сказав Мендель, усміхаючись.

— Я питаю, що думаєте з ґрунтом робити?

— З ґрунтом? А що-ж маю з ним робити? Нехай лежить. Ґрунт їсти не просить.

— То правда, що ґрунт їсти не просить, але вам, пане Яцентий, їсти й пити треба.

Яць видивився на Менделя великими очима, а далі сказав мов знехотя:

— То вже моя річ! Адже до вас просити не піду!

— Ні, пане Яцентий — лагідно відповів Мендель — які-ж бо ви! Ніби то я на той приклад говорю! Я кажу, що шкода ґрунтові лежати, чого з нього доробитесь? Праці по вуха, а хліба й так не буде. Я вам заплачу по-людський, виспане на ваші старі літа.

— Гм, а що-ж-би ви дали?

— А кілька маєте всього ґрунту?

— Без того, що під хатою й подвір'ям, шість моргів.

— Ну, то я вам дам за все пристаринських.

— То ніби по чому за морг?

— По п'ятдесят. Хіба то мало? Людська ціна, бігме, людська ціна.

— А кілько-б ви, Менделю, хотіли тепер за ті два морги, що від моїх швагрів купили, опут зараз, межа з моїми?

— Гм,— усміхнувся Мендель,— я того поля не продаю.

— А певно, бо ви на нім скарб викопали. Хоч і смердить, а все-таки золото. Ну, а хто-ж мені заручить, що й у мене такого самого нема?

— Ну, Яцю, який бо ви чоловік!— сказав Мендель.— Чи ви гадаєте, що я-б купував ваш ґрунт, як-би знав, що в нім нічого нема? Чи гадаєте, що я не мав-би що ліпшого робити, як сіяти овес на ваших пустахах?

— Біг заплаť вам за щирість, пане Мендель,— відказав на це Яць.— А коли пан-біг на правду і в мою землю скарб вложив, то який-же я був-би дурень, коли-б його за дармісенько з рук випустив!

— Як то за дармісенько? А п'ятдесят ринських, то хіба не гроші?

— Ні, Менделю, то собачі гроші!

— Го, го, küßk ihm un ¹⁾, який мені пан! — скрикнув ображений Мендель.— Ідіть і найдіть їх собі на дорозі, коли то собачі гроші!

¹⁾ Дивись на нього.

— Навіть на дорозі не потребу́ю шу-
кати, сами до мене прийдуть!—сказав
Яць і справився до своєї хапи.

— Пане Яцентий!—кликав за ним Мен-
дель,—пане Яцентий!... але зачекайте-но!

— А що там таке?—сказав Яць, зу-
пиняючись.

— Знаєте, що я вам скажу,—говорив
Мендель, знов наближаючись до нього.
—Я вам дам по 80 ринських за морг.

— Е, пусте ваше балакання,—відказав
Яць і махнув рукою. —Що я вам буду
давати за 80, коли другі по 100 дають?

— По сто ринських за морг!—скрик-
нув Мендель.—Бійтеся бога, Яцю, хто
вам дає по 100 ринських?

— То вже моя річ, хто дає! Тільки ви
собі не думайте, що старий Яць із ро-
зуму звівся й не знає, що робить. Ду-
рень то я дурень, це мушу призна́ти,
але де що прохи таки й знаю і з ка-
шею з'їсти себе не дам.

— Ну, пане Яцентий, що-ж ви собі про
мене гадаєте, щоб я вас хотів з кашею
їсти! Я тільки питаюся, хто вам дає по
100 ринських за морг ґрунту?

Яць довгу хвилю пильно поглядав Мен-
делеві в очі, потім одвернувся, сплюнув
і, не кажучи ані слова більше, пішов до
своєї хапи.

— А dümmer Goj ¹⁾!—воркотів Мендель
по його відході,—гадає, що мене на по-
лову зловить! Сто ринських! Почекаєш
ти собі ще, заким я тобі дам сто рин-
ських за морг!

¹⁾ А, дурний мужик.

Але час той прийшов швидче, ніж Мендель сподівався. В кілька днів по тій розмові ще один із Менделевих закопів залляла вода, а другий завалився й присипав трьох робітників: крім понесених справ, мусів ще Мендель оплачувати й підплачувати комісію, щоб виєднати її присуд, що робітники загинули через власну необережність. Справи були значні; менш заможного могли-б були довести до руїни.

Одинока надія Менделева, то були нафтові джерела, відкриті на Яцишинім ґрунті. То-ж двічі пожадане було для нього як найшвидче випоргувати у Яця сумежний ґрунт, тим більше, що за-для сильного напливу купців ціна землі, здатної під заводи, досить бистро йшла в гору, так що сотка за морг була вже зовсім не в дивовижу. То-ж не минув і тиждень від попередньої розмови, коли Мендель, захопивши пляшку доброї горілки, подався до Зелепужиної хапи. Яць сидів дома й направляв цебер-двоушник.

— Дай, боже, добрий день!—сказав Мендель, торкаючись капелюха на голові.

— Дай господи!—відказав Яць.

— Щастя біг при роботі—сказав Мендель.

— Дай боже! Дякую за слово добре.

Мендель сів на лаві й розглядався по хаті. В хаті було пусто й сумно: голі стіни, голі полиці, піч давно не топлена, а в ній кілька щербатих черепків. Пахло пусткою.

— Негарно тут у вас, пане Яцентий,—сказав Мендель, хвилю помовчавши,—погано так на старі літа жити.

— Може дасть бог, що колись і у нас ліпше буде,—сказав Яцб, завзято ступаючи обухом по обручах цебрика.

— Дай боже! Дай боже! А що таке найліпше робите?

— А от цебричисько попсувався, та направляю.

— По що вам той цебер? Адже свиней не держите.

— А може й буду держати. Все ліпше, як цебер буде цілий, ніж має ніворотом піти. Адже коштує!

Мендель знов замовк, писнучи пляшку під полою халата. Не мав якось відваги приступити просто до речі.

— Що то таке, пане Яценцій,—сказав по хвилі,—Мошко з корчми жалувався передо мною, що вже від пижня не буваєте у нього?

— А чого-ж мені бувати? Пити не хочеться, а грошей, що я йому винен, ще не маю.

— А бодай-же господь боронив!—скрикнув з благородним обуренням Мендель,—чи-ж то він у вас грошей допоминається? Не гроші хоче він бачити, а вас!

— Біг заплаць йому за його доброту,—сказав Яцб,—але я дав слово, що без грошей більше до нього не піду. Хоч він сам і не впоминається, але знаєте, довг довгий, а віддай короткий.

— Фе, пане Яценцій, що то за довг! П'ятнацять ринських! Чи варто про те й говорити! Ні, але знаєте що? Що ми будемо так на сухо балакати? На те бог чоловікові горло дав, щоб його як найчастіше промочувати!... Пошукайте-но там

якої шкалубини, якої мірки!—І за тим словом видобув пляшку й поставив на столі. Яцеві очі живіше заграли, коли побачив горілку, навіть сокира випала з його рук. Хотів вже встати й пошукати чарки, але якась дужча рука зупинила його на місці.

Не малу силу мусів сам над собою взяти неборака, що такі довгі ліпа навик був до горілки; аж голова в нього нагруді звисла й руки почали преремтіти; та все-таки не ворухнувся з місця.

— Біг заплачте вам, пане Менделю, за вашу добру волю,—сказав надломаним голосом,—але я не знаю, на яке ми маємо могорич пити. А так, на коша в мішку, пити не годиться.

— У, у, у, який-же бо ви чоловік, що й не приступай до вас!—скрикнув Мендель.—А коли я не з жадним інтересом, а так тільки до доброго сусіда з почесним приходжу?

— Ну, це вже ви кому іншому кажіть, а не мені,—сказав Яць.—Мендель без інтересу ані кроку не зробить.

— Що за інтерес!—сказав Мендель.—У мене один інтерес, знаєте який. Спор-гуймося за ґрунт!

— Трудно буде!—коротко одрізав Яць.

— А нехай бог боронить! Чому-б мало бути трудно? При божій помочі все може бути легко.

— По чому даєте за морг?

— Ну, що ви питаєте? Адже знаєте мое слово: вісімдесят папірків.

— Е, коли так, то нічого й балакати. І за сто не дам.

— Ов, як ви живо вгору ростете! Гадав-би хто, що у вас, в скрині, бог зна, які статки-маєтки, що так дорожипесь.

— В скрині не в скрині,—відказав Яць,—але в тій самій землі певне що статки-маєтки. Пощо-ж маю вам їх задаром віддавати?

— А певно,—з насміхом процідив Мендель,—пощо віддавати такі багатства? Ліпше піти й самому загорнути.

— А ви думали що як? Копаєте ви, чому-ж-би й я не мав копати?

Мендель аж з місця зірвався й широко випріщив очі на того нужденного, мізерного хлопа, що смів щось таке сказати.

— Що... що... що ви кажете?

Яць спокійно поглядав на його й сказав, усміхаючись:

— Щось вас там певно вкололо, пане Мендель, що ви так схопились? А те, що я кажу, то дурне балакання, правда?

— Певно, що дурне балакання,—з гарячим переконанням скрикнув Мендель.—Ви собі гадаєте, що то так легко піти й брати з землі дар божий? Ага! Не знаєте, що то коштує! За копання плати, а ще з землі чи добудеться що, чи ні. От у мене вже при закопи вода залляла, а знаєте, що кожний закіп коштував мені що найменше сто ринських! Ну, а відки ви стільки грошей роздобудете? А хоч роздобудете, ох, то не ваша голова до такої роботи, бігме, не ваша голова!

— Га, то вже як бог дасть, будемо бачити,—сказав Яць.—І ви чень усі розуми не поїли, може там де-яка стебелінка й для нас лишилася. Попробуєм!

Мендель усе з більшою тривогою поглядав на Яця.

— Що, невже ви це на правду, пане Яценцій? Не жартуєте?

— Або я знаю,—відказав хлоп понуро,—може й жартую.

— Ну, а як-же буде з ґрунтом? Продаєте?

— Як до ціни прийде, то й продам.

— А яка ваша ціна?

— То, бачите, так. Маю шість моргів: два туп близько коло хапи, а чопирі он там далі, на Волянці. Ті чопирі я гопов вам продати по 150 ринсвкик за морг.

— Ті чопирі? А на якого дідька мені тих чопирбох? Адже на Волянці ніхто не копає.

— А хто знає, може й там скарби лежать.

— Е, я на „хто знає“ не купую. Ну, а ті два по чому?

— Тих двох не продаю. Ті два для себе задержу.

— Як? Для себе? А вам їх на що?

— То вже в тім моя річ.

— Та ні бо, пане Яценцій, не жартуйте! Що хочете за ті два морги.

— Ні, споргуймо памті чопирі.

— На що мені памтих чопирбох? Пустопаш, будяччя, що я з ним зроблю? За ті два дам по сто ринсвких.

— За памті чопирі возмю, як від вас, по сто сорок,—сказав Яць із правдивим хлопським упором,—а про ті два навіть говорити шкода.

— Ну, то чекай-же, дурню, на чорта лисого, що тобі за памті дасть по сто

сорок! — крикнув розлютившись Мендель, ухопив свою горілку й вибіг із хати.

Хлоп спокійно далі набивав обручі. Але по хвилі, висапавшись, Мендель знов вернувся.

— Ну, пане Яценцій, з вами говорити, то треба вперед гороху наїстися. Кажіть-бо на правду: по чому хочете за ті два морги?

— За памті чотирі по сто сорок, а тих двох ще тепер не продаю.

— А коли-ж продасте?

— Того ще й сам не знаю. Як прийдуть до своєї ціни.

— А коли-ж по вашому прийдуть до ціни?

— Або я знаю! Побачимо.

— Чи то останнє ваше слово?

— Останнє.

Мендель пішов, проклинаючи стиха хлопську впертість.

А Зелепуга на правду задумав виступити в супір із спекулянтами. В його старій, непривичній до думання голові мглисто вкладався план, як це зробити, але постанова була сильна... „Ну, що-ж, буду копати сам, та й годі“ — думав зразу, але швидко переконався, що самому копати зовсім ніяково, що треба що найменше трьох людей до одної шахти. Найняти двох, то було-б добре, але відки взяти грошей? У самого нема ані грошей, ані хліба, ані худоби, не було навіть що продати, крім землі. А тут якийсь могучий внутрішній голос раз-у-раз шепче йому: „Ану, берися до роботи! Бог тобі вложив скарб в землю, гріх його змарнувати!“ А на що йому, самому й старому,

здасться той скарб, про те також не думав. Часом тільки якісь фантастичні картини снувалися в його уяві. „Церкву виспавлю, гарну, муровану... каплицю покладу над жінкою.., дам „на боже“, „нехай бог буде милослив моїй душі“, — далі по за ті побожні мрії думка його не сягала.

Відвідини Менделя дали йому доказ, що діло з тим скарбом справді мусить бути певне, й zarazом похнули його думку на практичнішу стежку. Кілька годин просидів в своїй хаті над направленим двоушником, думаючи про те, що робити.

Далі встав, зібрався й пішов у село. Поки що буде, він рішив поперед усього позбутися своєї ненависти, перепроситися з двома шваграми, що ще зосталися.

Коли увійшов до хати одного швагра, — п'ять літ минуло, як в ній не був — при самім вході вдарила його думка:

— Що це, я здурів чи зовсім осліп, що міг уважати його багатцем?...

Що правда, хата була велика й очевидно за добрих часів порядно збудована, але дуже занедбана й опущена. Ані приладів господарських під шопою, ані засіків зі збіжжям у великих сінях, ані скринь з полопнами та шмаптям у відчиненій коморі, ані кожухів на жердці, ані подушок на постелі — нічого не було.

На добавок Зелепуга застав у хаті правдивий судний день: плач і лемент жінки й дітей швагрових.

— Що вам таке, кумо? — запитав він по привітанню, сідаючи на брудній лаві.

Швагрова глянула на нього червоними від сліз очима, а вкінці відвертаючись сказала:

— А вам що до того? Яке вас сюди лихо принесло?

— Та бог з вами, кумо швагрова, — відказав Яць. — Не лихо мене сюди принесло. Адже-ж ми собі свої. Гріх нам цуратися одні других. Я прийшов вас одвідати, порадипися...

— Ага, може знов хочете моєму який кусень ґрунту відступити! Га, нехай вас бог тяжко покарає за те добродійство, що ви йому перед ліпами зробили!

І бідна жінка заломала руки й слізьми залилася. Діти за нею.

— Але-ж, кумо, бійтеся бога, що-ж я тому винен, що ваш чоловік обдунив мою небіжку, виманпив у неї батківщину, а опісля продав?

— Нехай вас усіх, усіх бог тяжко покарає за мої сльози, за мою нужду, за мое життя запроєне! Що я вам винна, що вам винні ті бідні хробаки, що мусятъ марно гинути через того п'яницю проклятого?

— Але що-ж таке сталося? Що він зробив? — допитував Яць, зовсім не чуючи себе зачепленим її прокльонами, в коприх бачив тільки прояви болю й більше нічого.

— Продав, поганин, продав уже й решту ґрунту. Продав і не знаю за скільки. Вже другий тиждень напивається десь в Дрогобичі, щоб йому там і голову вкрупило! Ой, доле-ж моя, доле нещаслива! Сама бідна не знаю, що з собою почати.

Вже зайда з війтом і присяжними грунті забрали, ями почали копати, а його як нема, так нема!

— От так маєш!—подумав Яць,—оце я на багача наскочив! Е, туп, як бачу, ще гірша біда, ніж у мене.

І звертаючись до швагрової, почав її потішати, як міг і вмів.

— Не плачте, кумо, заспокійтеся, якось то буде. Може то ще пан-біг все на добре оберне.

— Скоріше вас усіх до гори ногами оберне, що дай боже, амінь!—крикнула швагрова, знов заламуючи руки, й відвернувшись до дітей, що плакали й лементували, почала над ними заводити, як над умерлими.

— Діточки мої, сиротяпочка дрібні! Дав вам бог віпця поганина, що про вас не дбає, що душу чортові запродав, а зайдам землицю! Де-ж ви тепер подіне-теся? Хто вас вигодує і в люди виведе? Похиляться ваші головоньки по чужих загонах! Поллються ваші слізеньки по чужих купях, небожата мої! Змарнієте, як бадилля в полі! Бодай-би ваш вітчище був так змарнів, заким я його пізнала!

— Ну, туп ані я поради не добуду, ані моя гола потіха ні на що не при-дасться,—подумав Яць і тихцем винісся з хапи.

— Що їм з моєї потіхи,—думав ідучи дорогою.—Тут треба помочі, не потіхи. От, коли-б так мені докопатись кип'ячки на своїм полі, маєток зробити, ну поді-б і всіх їх можна притулити. Правда, швагер погано з нами обійшовся, але його жінка

й діти нічого не винні! Ні, ні, треба радити, треба шукати підмоги, чень то господь милосердий змилується над нами.

В брудній, занедбаній й слізьми просяклій хаті швагрової знайшов Яць несподівано те, чого там певно не шукав, знайшов близьку ціль своїх мрій і змагань. Скарб природній, схований в його землі, набрав безмірно більшої вартости, відколи Яць почув, що скарб той потрібний йому не тільки для збудовання церкви й справлення церковних апаратів, але також для припулення зруйнованої й збіднілої швагрової родини.

Його м'яке серце в одній хвилі всі ті справи пов'язало до купи міцними й привчними вузлами. Відколи вияснилась йому ціль життя, то бачилось, що разом прибуло йому й сили, енергії та смілости, і немов відмолоділий на десять літ, скорою ходою почимчикував до хати другого швагра, того самого, копрому ген-то жінка окропом ноги обварила, й копрого через те в цілім Бориславі прозвали Недовареним. Жив він на другім кінці Борислава, під самим Ділом, де вже зовсім не було ґрунтів нафтових, і був справді заможнім господарем. Тільки відколи його опарено, на ноги не стапкував, ходив з костуром в руках і серед розмови часто сичав, коли зле вилічені рани починали його пекти й свербіти. Особливо перед кожною зміною погоди чув у ногах великий біль, і тоді бував злий та draжливий, немов голодний ведмідь.

На Яцево лихо, як раз сьогодні була така пора.

— А, швагерок коханий... ссс! — крикнув Недоварений, здалека примітивши на ходу Зелепугу. — А яке то лихо несе тебе до мене, ти душе жебрацька, а? ссс?

Яць Зелепуга тільки головою покивав. На висотах своїх мрій й замислів він чувся недосяглим для такого рода привітань.

— Ей, швагре, швагре — сказав наблизившись і піднімаючи кучму, — чи багато я тобі порогів наоббивався за жебраним хлібом, що так мене віпаєш? Фе, встид тобі, що так дуже загордував своїм багатством!

— Дивіть, який мені навчитель, ссс! — крикнув Недоварений. — А я голову свою даю в заклад, що ти таки за якоюсь жебраниною приходиш. Що дужча у жебрака нужда за плечима, то більше пихи на язиці. Ану, скажи-но, чого ти приприножився?

— Привели мене сюди дві справи, — сказав спокійно Зелепуга, сідаючи на колоді насупроти швагра. — Одна справа не моя, але швагра Чаплі.

— Того шинкарського запlechника й п'яниці? Знаю, знаю... Пропив останню крихту розуму, продав решту ґрунту, а тепер проживає гроші в Дрогобичі. Так йому, дурневі, й треба.

— Що-ж, я про його й не говорю нічого, нехай його бог судить. Але його жінка, це-ж вашої й моєї небіжки сестра! І діти дрібні, що вони кому винні? І всі лишилися без хліба, без батьківщини. Що з ними буде?

— А що то мене обходить? Чи я їх батько? Чи на мені лежить обов'язок на них спаратися, ссс?

— Але-ж бійтеся бога, пане швагरे?— скрикнув Яцб.— Ченб-же не дамо власній крові марно загибати? От тільки що був я там: Содома, кажу вам. Спара плаче, що аж серце крається.

— А нехай собі плаче! — злісно відказав швагер.— Поплаче та й перестане. Моя хапа з краю, я нічого не знаю. Не моє просо, не мої горобці, ссс!

Говорячи це, раз-у-раз сичав і спискав зуби. Здавалось, що чужі терпіння робили йому в тій хвилі якусь особливу, дику приємність.

— Ну, це одна справа,—сказав, хвилю перемовчавши, Недоварений.— А яка друга?

— Бог із вами—відказав Яцб.— Бачу, що я з своїми справами не на ту вулицю вибрався. Ліпше дати спокій тій розмові.

— О, бачиш його, вже злий, ссс! Чисто жебрацька натура! Відмов його препенсії, то вже зараз пісний вид зробить та й мимрить: біг заплатить і за те! А в душі собі думає: щоб тебе чорти вхопили! Ну, ну, говори, яка друга справа. Хочу знати, ссс!

— Щоб ви не думали, що я справді злий, то й скажу вам. Купить собі мій ґрунт на Волянці, чопирі морги в однім куснику. Дешево вам продам.

— А мені на що того ґрунту на Волянці?

— Як то на що? Ґрунт до ґрунту все придасться; хоч-би мав і облогом лежати, то бодай коні попасете, чи віднаймете кому під овес, все таки дохід буде.

— А чому-ж ти сам тої штуки не зробиш?

— Зробити-б то я зробив, тільки що мені тепер грошей треба.

— На що тобі грошей? Певно, не стало за що пити, та також ґрунт продаєш? Ех, ви, жеб्रो то неполапана! Тут мені вертить, щоб тамтому помагати, а й сам не ліпший від нього, ссс! Ну, кажи, на що тобі грошей?

— Ет, що я вам буду говорити! Це вже моя річ!

— Не хочеш ти зо мною говорити, то й я з тобою не буду.

І Недоварений засичав і відвернувся.

— А коли не хочете ґрунту,—сказав, нічим не знеохочуючись, Яць і понизив голос,—то знаєте що: вступіть зо мною до спілки.

— До якої спілки?

— Ну, бачу, що вам все треба сказати. То-ж слухайте! В тім ґрунті, що вам моя небіжка відступила, спекулянти викопали джерела кип'ячки, от уже рік черпають і маєток роблять. Напосілися й на мій кусник, що з тамтим межа в межу: певна річ, що й в нім мусять лежати такі самі скарби.

— Ну й що з того? То й продай їм!

— Чи так гадаєте?—звільна сказав Зелепуга.—А я гадаю, що то був-би гріх. Дав бог скарб в наші руки, тільки прохи посприди, і бери, і черпай... ні, ми мусимо даром віддати його спекулянтам, а самі йти до них на службу!

— Ха, ха, ха! Скарб! Ссс!—засміявся й засичав з болю Недоварений.—Що то

за скарб: проклята ропа вонюча! Чоловікові християнському гріх навіпль нею бабратись. То спекулянтське ремесло.

— А не гріх християнському чоловікові копати й черпати її в наймах у спекулянта?

На це Недоварений не мав відповіді— очевидно правда була в очі. Та все-таки знайшов із другого боку зачіпку.

— Ну, ну, не дуже ти решетись! Відки знаєш, що саме на твоїм ґрунті кип'ячка? Я думаю, що коли Мендель сумежний ґрунт перерив, то і з твого давно вже до його ям усе скло.

— А я думаю, що той Мендель чує, де можна покористуватись і не даром мені пороги оббиває, щоб йому той ґрунт продати.

— Е, і він так само насліпо спекулює, як ти. Ну, але чого-ж, властиво, ти хочеш від мене? До якої спілки мене кличеш?

— Хочу сам копати на своїм ґрунті й я певен, що докопаюсь кип'ячки. На копання треба буде зо сто ринських, а в мене тепер... свищи в хаші! От я й думав...

— І не думай навіть, ссс! — перебив його Недоварений. — Дурна твоя спекуляція, а я й грошей не маю й охоти не маю вдаватися в такі хисторії. Ще й спекулянти на мене роз'їдяться, то й що їм значить спалити мене або й забити. Хто їм тут дасть раду?

Яць Зелепуга сумно звів голову: була рація в останніх швагрових словах. За тих кілька літ спекулянти в Бориславі стали силою. Хвилі всякого суспільного підтерб'я, що раз-у-раз напливали,

зробили неможливим ніякий лад у громаді. Перекупства, споювання й шахрайства здеморалізували уряд громадський і зробили його слухняним знарядом в руках багатших промисловців. Поліції не було ніякої. Спекулянти робили, що хотіли, а повітові уряди дрогобицькі, мабуть і рукою махнули, почуваючи свою неспромогу завести в Бориславі який небудь тривкий порядок. Тим то й не був ніхто безпечним що до свого добра й навіть життя. Часті нещастя в ямах минали власникам безкарно, а до тої рубрики „нещастя в ямах“ зачислювано де-що й таке, в чім перелякані бориславські люди бачили очевидні злочинства й забійства.

— Так значить, гадаєте, що з того нічого не буде?—запитав Яць швагра.

— Розуміється, що не буде,—відказав той далеко вже м'якшим голосом, ніж уперед.—Бо скажи ти мені, чи то твоя, чи то наша хлопська в тім голова? А найгірше те, що треба-б війну починати з спекулянтами... Ні, ні, нічого з того не буде.

Зелепуга ще хвилю посидів на колоді, звисивши голову, але звільна погляд його прояснився, голова піднялася, він встав і стукнувши паличкою об землю, сказав наупір:

— А я вам кажу, що таки буде! Хоч-би мені прийшлося головою наложити, а я свого доконаю. Пристаєте до спілки?

— Йди, йди, старий безуме!—відказав йому швагер.—Досі я думав, що ти тільки дурний, але тепер бачу, що ти пропив і ту крихту розуму, що тобі мати дала.

— Так не йдете до спілки?

— Ані мені сниться.

— Воля ваша. Й без вас обійдемося. А я вам кажу, що пожалуєте того.

І не вклонившись, рішучим кроком пішов до своєї хати. А швагер довго ще сидів на призьбі й думав.

— Гм, дурень той Яць, бо дурень. Сам хоче копати, й ще й мене до спілки тягне. Знаю я, що ті спілки значать. Позич йому гроші, одні проп'є, другі закопає... от тобі й спілка. Ні, на таку половину ти мене, братчику, не зловиш, ссс!

— А тамтій жеброті справді допомогти треба,—думав далі.—Добре Яць каже: що винна жінка, що винні діти, що такого батька мають? Треба там буде навідатись до них сьогодні. Треба буде з старою порадитись, баба такі річі все ліпше зробить, ніж хлоп. От нещастя! Розпилася беспія й з пам'яті його вибило: забув, що родину має!

І засичав, пригадавши собі, що з ним могло бути те саме, коли-б його жінка не обварила була окропом.

— Але з тою спілкою,—вернувся знов до своєї першої думки,—таки нічого не буде. Не нині, то завтра продасть грунт, лиш дурно-б я з ним звязався. На що мені клопоту?

Пішов до хати, щоб умовитися з жінкою, як-би порятувати сестру й сестринців. Але думка про скарб, що бог зложив на Зелепужинім ґрунті, від часу до часу на-ново прокидалася в його голові й снувала невідступно. По обіді ще раз докладно все обдумав.

— А що,—сказав вкінці,—коли той Яць не такий дурень, як здається?... Війна зі спекулянтами? Ну й що-ж? Війна, так війна, треба пильнуватися та в бозі надію мати. Може-б то чоловік якось і випримає, бо знов... вовка боялися, то хіба і в ліс не йти? А щоб Яць гроші не пропив, то можна-б і самому пильнувати, самому виплачувати, йому грошей до рук не давати. Тільки чи є там що в тій землі? А коли є, бо певно мусить, то чи вистане наших грошей на те, щоб докопатися того скарбу? Гм, а справа справді не така дурна, як мені зразу здавалося. Треба буде коли-небудь піти оглянути той ґрунт, може воно й дасться де-що заробити. Коли-б тільки Яць не здурів та не продав його комусь! Але ні, завзявся хлоп, видно те по нім, то вже так скоро не попустить свого. А коли так, то й без моєї спілки не обійдеться, бо инакше як-же дасть собі раду?...

І заспокоєний тим, Недоварений казав запрягти віз і набравши хліба, муки, крупів і прохи шмаття, сів із жінкою на віз і поїхав до її сестри, а своєї швагрової.

А тимчасом Яць сидів сам у своїй пустій хаті. Дві думки мучили його: думка про нужду швагрової родини й про власні невдачні заходи у другого швагра. Намір його — розпочати самому роботу на власнім ґрунті—не відступав від його ані на хвилю. Бився неборак, як риба в сипі, шукаючи способу, як-би поставити на своїм без багацької запити.

— Сам буду копати, то річ певна, але з чого жити весь той час? Чи притягти

до спілки тих бідолахів, що майже щодня ходять по селу, шукаючи роботи й хліба? До спілки то вони-б пристали, то певно, але відки я хліба для них наберу?

Коли так бідний Яць нуждувався з своїми думками, — злегка, несміло відчинилися двері його хати, і всунулася крізь них суха, згорблена постать Юдки, загально звісного в Бориславі Юдки Либака ¹⁾.

Був то чоловік не старий ще, може років на 40, але вже згорблений і поморщений, як дідусь. Його висохле лице покрите рідким, як жар червоним заростом; коротко обстрижена голова з довгими, розкудовченими пейсами, великі очі в червоних обвідках болющих повік і грубий, неприємний голос — усе те чинило його зовсім несимпатичною фігурою. Але пропе серце в Юдки було м'яке, людяне; він раз-у-раз готов був усякому допомогти, поділитися останнім шматком із бідним.

Юдка, вже кільканацять літ у Бориславі занятий своїм нужденим либацьким зарібком, жив у хлопа й вільної години радо помагав людям при хлопській роботі. Сміялися з його незграбного вигляду, але любили його за його доброту, й ні один бориславський чоловік не відмовляв йому невеликої допомоги: то завезе йому до міста назбирану кип'ячку, то дасть дурно горщик картопель або пару яєць, з копирх, та ще цибулі, складалася вся Юдчина

¹⁾ Либаками звалися давніше в Бориславі ті, що кінськими хвостами згортали з води (калюж та джерел бориславських) „кип'ячку“, яка збиралася поверх води і продавали її на смаровило до возів. (Ів. фр.).

пожива. За те й чоловік певен був, що в косовицю або в жнива, коли найтяжче з робітником, Юдка на перший поклик покине свій кінський хвіст і піде до сіна чи до снопів, без ніякої заплати, за саме тільки почесне.

— Добрий чоловічище той Юдка! — говорили про нього бориславські господарі.

— І тому такий капцан, — додавали другі. — Ніколи ще того не було, щоб добрий чоловік капцаном не вмер.

А одначе-ж Юдці не було суджено вмерти капцаном.

— Добре полудне вам, пане Зелепуга, — сказав він, входячи й низенько кланяючись.

— Доброго здоров'я! — відказав Зелепуга. — То ти, Юдко? Сідай собі, гостем будеш.

— Най усе добре сідає! — відказав Юдка і все стояв, спершись об ріг комина, та мняв у руках подерту, забризкану шапку.

— А що там у тебе нового, Юдко? — питав Яць.

— А що-ж-би? Все, богу дякувати, по-старому.

— Маєш мені що сказати, що так шапку мнеш? — питав далі Яць, усміхаючись добродушно.

— Та ніби тее... як його, — їкався Юдка, неначе-б не міг здобутися на відвагу. Вкінці переміг свою несмілість і поступив два кроки до лави, на якій сидів Зелепуга.

— Знаєте що, пане Зелепуго? Говорив мені Мендель, що хоче продати свій ґрунт на Волянці...

— Ґрунт на Волянці?... А так, продав-би.

— Ну, то продайте мені.

— Тобі? А тобі на що?

— Так собі. Потрібно. Маю тут прохи грошей, то думаю собі, чи не доробився-б чоловік чогось на вашім ґрунті.

— Ну, що-ж, боже тобі помагай Юдка!— щиро сказав Яць.— А коли маєш стільки грошей, то певно ліпше на ґрунті робити, ніж кінським хвостом по калюжах махати.

— А яка ваша ціна?

— А хіба не казав тобі Мендель? По сотці за морг.

— То на мене забагато,— сказав Юдка.— Я вам дам по вісімдесят, добре?

— Нехай буде й по вісімдесят. Другому я-б і за сто не дав, але тобі дам за вісімдесят, бо знаю, що ти хлопської роботи не цураєшся.

Юдка солодко всміхнувся при тих словах і видобув з-за пазухи кварту горілки.

— Ну, коли так, то випиймо могорич!— сказав Юдка.— Нехай вам бог на все добро помагає!... І зараз до писаря підемо, контракт зробимо.

— А коли гроші виплатиш?

— Зараз, як тільки контракт буде при свідках підписаний.

Яць Зелепуга слухав і майже вухам своїм не вірив. Юдка Либак ґрунт купує! І готувими платить! Ну, то вже хіба кінець світа наближається!...

Зелепуга кілька разів недовірливо поглядав на погане, хоч і зраділе Юдчине лице—чи не думає він його на глузи піднімати. Але куди тобі! Юдка зовсім серйозно брався до діла й ніколи не любив жартувати.

Випили по кілька чарок могоричу й пішли до писаря. Писар був дома, контракт зробив зараз, Юдка заплатив цілого ринського від руки, підписали контракт і зараз-же поспішили на Волянку, де Зелепуга власноручно віддав Юдці при людях свій ґрунт в посідання, а від Юдки також при людях одержав цілих 320 ринських новими банкнотами.

Одержавши гроші, Зелепуга не зважав на те, що вже вечеріло, але побіг прямо до швагрової.

Як-же здивувався, заспавши перед хатою на вулиці повозку Недовареного, а його самого з жінкою в хаті.

— А, швагерок туп!—крикнув Недоварений, побачивши Зелепугу, і треба додати, що крикнув далеко веселіше, ніж рано.—Ну, ну, ходи ближче.

— Не сподівавсь я вас туп застати,—сказав Зелепуга, зупиняючись в одчинених дверях.

— Ага, ти думав, що я вже такий шурок, що не маю в собі душі християнської? Ёй ви, жебраки, жебраки! Все думають, що тільки самі добрі й чесні й милосерні, для того, що все-б з дорогої душі дали, тільки що нічого не мають!—Тимчасом Зелепуга кивнув швагровій, відпровадив її на бік і всунув їй „тимчасом“ п'ять ринських, кажучи, що коли буде чого попотребувати, то нехай просто до нього обертається. Бідна жінка видивилася на нього зачудованими очима, навіть подякувати забула. А Зелепуга вже натис шапку на голову й хотів поспішити до-дому.

— Чекай-но, швагерку, чекай!—крикнув на нього з хати Недоварений.

— А чого вам треба? — сказав Зелепуга, неохоче зближаючись до дверей.

— Ну, а що, ти ще не покинув свого запливомізького наміру копати яму на своїм ґрунті?

— Ні, не покинув.

— А коли починаєш?

— Завтра.

— Що? Завтра? Ну, а кого-ж ти до спілки принадив?

— Нікого не принадив і нікого не потребую принаджувати. Сам собі буду радити, і то найліпше. Знаєте, як той казав: сам ся пасу, сам ся й виганяю. Добраніч вам!

І Зелепуга поквапно пішов, лишаючи Недовареного в великім зачудованню. Як то? Мала-ж-би це бути правда? Мав-би той безум Зелепуга направду розпочати сам роботу, та за які гроші? Недоварений довго над тим думав, а далі рішив на другий день особисто відвідати Зелепугу й поговорити з ним „на розум“.

Го, го, яку баталію застав на другий день Недоварений на ґрунті Зелепуги! Ціла купа людей, хлопів, робітників і всяких волоцюг, крик, гармидер, свари й жарти. Що за прислів'я? Е, то Яць зачав копати ями на своїм ґрунті. Перший хлоп взявся до такого діла, котре досі зайди вважали за свою виключну привілею. То й не диво, що скоро Яць привів купу робітників і визначив чотири місця під чотири ями, збіглася ціла юрба людей з усього сусідства. Перший прилетів

Мендель, та побачивши, до чого йде, аж посинів од злоспи.

— Що ви тут хочете копати?—запитав Яця напів ласкавим, напів грізним тоном.

— А вже-ж хочу,—сказав Яць.

— А хто вам дозволив?

— Сам собі на своїм ґрунті дозволяю.

— Але я вам забороняю, я!—крикнув Мендель, не здужаючи вже довше гамуватися й майже не пам'юючи, що говорить.

— Ану спробуй!—відказав Яць.

Мендель прискочив до нього й хотів вирвати йому з рук рискаль, але Яць пхнув його в груди так сильно, що Мендель як довгий перевернувся горілиць на землю. Голосним сміхом привітали всі присутні той забавний початок історії, але Мендель, не встаючи з землі, почав кричати що сили, немов-би його різали. Купи спекулянтів збіглися на той крик, і хто знає, чи не перепало-б Яцеві зараз при початку роботи на горіхи, коли-б хлопи за нього не вступилися. Та проте крик і галас ішов довше, як годину. Мендель побіг на скаргу до уряду громадського, але очевидно нічого там не скористав, бо швидко назад прилетів. Між спекулянтами почались бурливі наради, але Яць не звертав на них ніякої уваги і взявся до своєї роботи. Недоварений поглядав з боку на ту веремію; Менделева злість і завзятість нічого доброго не віщувала.

— Е, то небезпечний інтерес!—сказав він, махнувши рукою, й навіть не привітавшись з Яцем, пішов назад додому.

Нове життя почалося від того дня в хаті Зелепуги. Робітники, що копали ями, жили з ним разом; швагрова їм їсти варила; сусіди забігали часами по горілки випити, то так собі побалакати та на ту роботу подивитися. Де-які нараджувалися, щоб і собі взятися до такої роботи, та тільки чекали, як то вона Яцеві поведеться.

А Яць, ходячи й сплячи, про одно тільки й думав—докопатися земних скарбів. Обгородив свій ґрунт високим плотом, навіть при здорові пси припинав на ніч коло ям, щоб пильнували від усяких пакостей. Швидко чотирьох робітників було замало, копаючи разом чотирі ями. Де-хто радив Яцеві покинути тимчасом три ями, а копати тільки одну, а коли в тій добуде кип'ячку, то можна буде й до дальших узятися. Але Яць навіть слухати про таке не хотів. Загалом в душі його останніми днями відбувався якийсь перелом. Здавалося, що вся решта його енергії, сил духових і фантазії скупилася на одній думці—видобути нафту на своїм ґрунті. Що буде потім—це вже його не обходило. По-за тим стовпом граничним маячили в його уяві якісь рожеві поля, якісь луги пахучі від квіток, нічим не закаламучене щастя й безупинна впіха. Коли-б тільки кип'ячки докопатися.

День і ніч думав тільки про копання, переживав хвилі невисказаної привоги. Ану-ж не на добрих місцях копає? Прикладав ухо до землі, чи не почує чого, обдумував усякі способи обережності.

Нераз схапувався серед ночі й з грубим костюром в руках обходив свої ями. Показалося, що обережність була не даремна: кілька разів спекулянти підсиляли своїх робітників, щоб нищили цямриння, засипали ями, перерізували ливви. Але дякувати чуйним псам і не менше чуйному Яцеві ніколи їм це не вдавалось. Як любляча мати серцем здалека чує плач своєї дитини, так Яць серцем прочував, коли його ямам грозила небезпека, зривався й робітників з собою кликав. Спекулянти з люпости спроїли йому одної ночі всіх трьох псів, але на своє лихо. На другу ніч Яць з робітниками засів за плотом і зловив двох, що плюндрували коло ям. Зап'ягли їх до хати, пообвивали голови мішками й „крізь мокре полотно“ так вибили палицями, що ті дух-тіло закликали не ступати й ногою більше на його ґрунт. Навіть пожалуватися бідолахи на другий день не могли, бо після тої „холодної лазні“ ніякісінького знаку не лишилося. Але слова додержали: Яць мав на далі супокій.

Ями мали вже по десять сажнів, а нафти ще й сліду не було. Тоді тільки захопився Яць, що з його грошей дуже мало що лишилося. Страшна привога пройняла його. Не спав цілу ніч, увесь день ходив, як божевільний. Не міг навіть уявити собі тої думки, що колись настане хвиля, коли прийде́ться покинути копання. Покинути копання—тож це для нього значило те саме, що покинути життя! А тимчасом дрібна решта з одержаних від Юдки грошей виразно

говорила йому, що хвиля та вже дуже близька й що конче треба давати якусь раду. То-ж рано, скоро світ, позаводивши робітників на роботу, побіг Яць до швагра Недовареного. Застав його ще в постелі — пора була вже вілвна від польової роботи, хоч гарна, ще тепла й погідлива.

— Пане швагре,—почав Яць, не чекаючи на ніяке привітання,—прийшов я до вас з пильною справою.

— За якою?—спитав Недоварений, не встаючи з постелі.

— Тямите, ви колись зацікавилися були моїми ямами, питали, кого до спілки приймаю. Дурень я був тоді, думав що мені моїх грошей виспарчить...

— А тепер ти змудрів, закопавши свої гроші, і ще й мене хочеш втягнути в свій дурний інтерес!—крикнув з гнівом Недоварений.—Іди ти мені з хати, замороко якась! Іди, бо кажу тебе псами нацькувати! Йди до свого Юдки, якого ти за приста ринських багатчем зробив, а не до мене!

— Багатчем? Яким багатчем?—проборкнув Яць.

— Хіба не знаєш, що Юдка на твоїм ґрунті на Волянці вже чотири джерела кип'ячки видобув, цілий тиждень черпає й черпає, по сто бочок на день, і ще кінця нема? Бачиш, який твій розум? Іди-ж до нього, проси його, може пристане з тобою до спілки, а мені дай святий супокій.

І Недоварений, в котрого в грудях аж клекопів гнів, обернувся на другий бік,

плечима до остовпілого Зелепуги. Той посидів ще хвилю мовчки, а потім вийшов непевною ходою.

— Боже милий, що це таке діється на світі? Чи справді доля прокляла чоловіка християнського, а тільки тим спекулянтам усміхається? Ну, хто-ж міг подумати, що скарб чекав на нього не тут, а на Волянці? І що тепер робити? — Гарячі слізи тислися Яцеві до очей. Сам не знаючи, пощо й за чим, пішов на Волянку — оглянути той нещасний ґрунт, що такий важкий удар завдав його мріям і силі його волі.

На Юдковім ґрунті справді робота кипіла. Двацять робітників працювало коло ям, черпали кип'ячку, зливали в бочки, накладали на вози або усапляли в великій, нашвидку збудованій шопі. Тут-же й бондарі з дощок збивали бочки, ковалі обтягали їх обручами, теслі докінчували будовання шопи — одним словом, на недавнім пустарі клекотіла правдива фабрика. А посеред усього того клекоту, як муха в окропі звивався Юдка, зраділий, щасливий, випростуваний і порядно зодягнутий, ніби перероджений. Двацять других робітників копало нові ями.

— Дай боже щасливо! — сумовито сказав Яць, входячи між той робучий, гомінкий і рухливий люд.

— Дай боже! — відказав Юдка. — А, пан Зелепуга! — скрикнув, обернувшись й зузрівши Яця. — Як ся маєте, пане Зелепуго?

— Кепсько ся маю, Юдко! — відказав Яць. — От тобі бог щастя послав, а я твої гроші закопав і нічого не маю.

— Глибоко вже? — спитав Юдка.

— Маю чопирі ями по дванацять сажнів.

— У мене бог дав на шостім сажні—сказав Юдка,—але то божя воля. Треба вам копати далі, то й у вас буде, певно буде.

— І я так міркую, що буде. Що-ж, коли не маю за що копати далі.

— Не маєте за що? То кепсько!

Юдка задумався. Яць тимчасом зависним оком роззирався по тім полі, що недавно було його, котре нераз в гніві проклинав за неродючість. „Отже мої прокльони на мене самого спали!—думав бідолаха і знов заплакав. — Нині все те могло бути моє! Та бог, видно, не хотів. Поле видало свої скарби, але не мені!“

— Ну, не сумуйте Яцю, — сказав по хвилі Юдка.—Може то бог дасть, що ще все буде добре. Знаєте, що я вам скажу?

— Ну, що таке?

Юдка одвів Яця на бік за шопу і сказав:

— Купив я від вас той ґрунт, біг заплапить вам за нього! Купив я його дешево, по 80 ринських за морг. Знаєте, як довголіпній либак міг я найліпше знати, де швидко кип'ячки докопатися. І я не ошукався. Міг-би я був вам відразу дати по сто ринських за морг, як ви ждали, але всетаки торгувався. Ну що, чоловік чоловіком, а до того я ще й боявся, що ану-ж грошей на копання не вистане. Тепер друга річ. Гріх-би мав, як-би вам в вашій біді не допоміг. Осб вам ще 80 ринських до пампих грошей. Як ви самі цінили, так вам даю, щоб вам на мене завкридно не було.

Та доброта Юдчина до глибини зрушила Яця. Хоч і як не любив „жидівського насіння“, то все-таки в пориві вдячності поцілував руку, котрою Юдка подав йому пачку банкнотів.

— Нехай вам бог стократно віддасть, Юдко!—сказав хлоп.—Я вам тої доброти до смерти не забуду.

— Тільки знаєте, що я вам пораджу, Яцю, сказав Юдка.—Не розкидайте ви тих грошей на чотирі ями. Тимчасом забийте три, і копайте тільки одну, то так швидше до нори дійдете.

На тім і розсталися. Юдка побіг до своїх ям, а Яць, повен нової надії, полетів до-дому. Хоч і як тяжко було йому рішитися—забити три ями, то все-таки тяжкий досвід з недоспачею грошей і маленька сума, що він мав на дальшу роботу, наказували потіснитися. Забив три ями, відправив більшу частину робітників, задержавши тільки двох. Розрахував собі одержані гроші на дні, і з серцем, що билось мов у пропасниці, облічував, скільки днів ще треба буде робити.

А робота йшла тепер звільна. Замість м'якої глини направили на твердий лупанець, котрий треба було ламати оscarбами, бо рискалі не брали. В ямі в такій глибині почала бути задуха: треба було купити млинок, що відразу пожер значну частину грошей. Помалу, сумно йшла робота, тільки Яцева гарячка, де далі, все більше змагалася. Адже-ж кожна хвиля, кожний удар оscarба міг принести йому рятунок, міг пробити вхід до пожаданого скарбу. Раз-у-раз хотів сам бути

в ямі; майже силою треба було його витягати з неї, щоб ішов їсти або спати. Й спати не міг. Що ночі чув крізь сон властивий шипіт і булькіт, і з божевільно-радісним окриком: „Є! Є!“ — зривався з постелі й біг до ями, а не можучи в пітьмі нічого доглянути, прикладав ухо до деревляної, на колодку замкненої запкальниці, чи не почує шипоту й булькоту підземних духів. Але духи мовчали, як закляті, не появлялися, не дбаючи на молитви, прокльони й сльози Яця, котрого з кожним днем дужче мучила й пожирала пропасниця.

— Боже мій! — крикнула раз швагрова, побачивши його, коли вилазив з ями, — шваг্রে Яцю! Як же-ж то ви виглядаєте! Лиця на вас нема!

— Як то нема? — коротко, не вдумуючись, запитав Яць.

— Бліді ви, худі, пожовклі, тільки вас в дошки класпи. Чи не їсьте нічого?

— Ні, їм.

— Ну, то мусите бути хорі.

— Бог з вами, кумо, я здоров.

— Ну, то може вам хто дання дав, що так страшно марнієте. Або може, не дай господи, переполох?

— Е, байки! Не бійтеся, поправлюся швидко, скоро тільки кип'ячку добудемо.

І поспішним, хитким кроком, мов зачещеричений, Яць пішов з робітниками на обід. Швагрова варила їм їсти у себе й рідко приносила обід сама; частіше присилала найстаршу, чотирнадцятилітню доньку з кобелею ¹⁾, в котру

¹⁾ Кобеля—кошик.

понаспавлювано було горщиків. Тож не диво, що не бачивши Яця кільканацять день, майже й пізнати його не могла й зовсім справедливо почала догадуватися, що він мусів занедужати. Але Яць не чув нічого. Ціле його життя, всі думки й чуття скупилися на одній точці, а нею була яма, та уперта, глибока пропасть, що не зважаючи на двацятисажневу глибину, не хотіла видати ані краплини з укритих в її середині скарбів.

Для Яця стала вона якоюсь свідомою, чутливою й розумною істотою. В хвилях розпuki пускався з нею в пристрасні розмови, закидав їй, що лашиться до спекулянтів, а до правого господаря напропи ставиться, благав її про милосердя та просту справедливість, щоб повернула йому бодай ті кошти, що на неї вложив. Але яма мовчала уперто...

Минув ще тиждень. Яма завглибшки була вже двацять і два сажні, а в кешені у Зелепуги осталося всього-навсього двацять і два крейцарі. А яма ані мур-мур. Яць ходив, як божевільний. Мало що до ніг не падав робітникам, щоб лишилися далі й робили з ним наборг. Робітники, невдоволені скупими в останніх днях харчами й нерадо видаваною платою, заклиали йому в батька-матір і пішли. Яць лишився сам, як на льоду.

Невже й останні його надії так і приснуть, як булька на воді? Побіг до Недовареного—той нацькував його собаками. Побіг до Юдки—Юдки не було в Бориславі: поїхав робити контракт з якоюсь дестилярнею на достарчування кип'ячки,

і роботу на той час стримав, ями позамикав і сторожу приставив. Мов правлений звір побіг Яць з Волянки до своєї хати, але перед самим перелазом зупинився, не знаючи, що далі почати.

За плотом стояв Мендель і злісно всміхаючись, позирав на нього.

— Ну, пане Яцентий, як ся маєте?—сказав він.

Яць закусив зуби, побачивши Менделя.

— А що-ж?—відказав з глухою впертістю,—хвалити бога, нічого мені не хибує.

— Ге, ге, ге, ге!—сухо засміявся Мендель.—Нічого вам не хибує! Ну, ну, хвалити бога! А що, не продаєте мені своїх закорпів!

— Ні, ще тепер не продам.

— А коли-ж продасте?

— Як час надійде.

— А коли-ж час надійде?

— То вже будемо бачити.

І Яць хотів уже йти до хати.

— Слухайте, пане Яцентий—сказав Мендель,—без жарту вам говорю. На що вам біди, клопоту й видатків? Бачите, там-той ґрунт продали ви Юдці. Нині Юдка багач, а ви грошаки в ями закопали й не маєте нічого. Дайте ви спокій тій роботі, то не хлопська робота. Я вам дам за кожний закорп по сто ринських, і на що вам клопоту на здорову голову? Буде на ваші старі літа!

Вся кров ударила Яцеві до голови. Ті слова гірше його кололи, ніж найїдкіші допинки—може тому, що в глибині душі чув, що як на простий хлопський розум, то Мендель зовсім правду каже.

— Іди ти від мене до чорта! — крикнув роздроченим голосом. — Іди, коли не хочеш, щоб тобі каменем mezi очі заїхав!

— Ну, що то? Каменем mezi очі? А то за що? Ти дурний, гой смердячий! Думаєш, що тебе боюся і що твої закопи більше варті? Чекай, ще сам до мене прийдеш і будеш просити, щоб ті діри купив!

— Не дочекаєш того, парху! — крикнув Яць. — Швидче сам в них смерть свою найду!

І написнувши шапку на чоло, ввесь премтячи з якогось невисказаного зворушення, побіг Яць до швагрової, що йому їсти варила. Швагорова тепер уже на правду перелякалася, побачивши його.

— Всякое диханіє да хвалить господа! — крикнула. — Куме швагре, а вам що таке? Чи женеться хто за вами, чи може нещастя яке?

Яць навіть не звертав уваги на її окрик. В безсиллю сів на лаві, навіть шапки не знявши, і сказав швидко, майже одним духом:

— Кумо швагорова, на вас одна надія, вийшли мені гроші, покинули мене робітники, а яму копати треба. Мушу кип'ячки докопатися. Згину швидче, а тої річі не покину. Поможіть мені, кумо! Я-ж це не для себе. Як що буде, то буде й вам і дітям вашим. Ходіть сами, маєте дівчину вже в силі, удвох станете до корби, менший хлопець може млинкувати, а я полізу в яму, буду копати, доки сили стане. Чую, що вже недовго.

Кілька разів дзюбнути. Хто знає, може лиш раз в щасливе місце вдарити... Не відмовте мені, кумочко.

Швагрова спала зачудована. Не так її здивувало прохання Зелепуги, як його голос—якийсь дивно-дивно звучний, м'який і премтячий. Вагувалася хвилю, бо крім двоїх старших мала ще проє менших дітей, що вимагали повсякчасного догляду.

Яць вгадав, чого вона вагується.

— І про тих менших не турбуйтеся!—сказав.— Заберіть їх до моєї хати, там вам буде близько до них. А втім спустите мене до ями і все будете мати з пів години вільної, поки я там що на-копаю. А діти будуть за той час млинком крушити.

А коли швагрова ще вагувалася, Яць нараз заллявся слъозами й кинувся їй до ніг.

— Кумо швагрова!—благав, спискаючи її коліна,—богом вас закликаю, не відмовляйте мені цього прохання! Не відмовляйте, бо здурію! Чую добре, що від самої думки, щоб покинути цю роботу, якийсь недобрий дух до мене приступає й я готов наробити нещастя, великого нещастя!

— Біг з вами, шваг্রে!—скрикнула перелякана Яцевим плачем жінка, піднімаючи швагра з землі.—Бог із вами! Що ви за страшні річі говорите, нехай бог заступить та відверне! Заспокойтеся, все ще добре буде. Всі підемо, будемо копати, будемо богу молитися, може біг змилюється над нашою долею й пошле нам свій дар великий. Тільки не плачте!

— Біг заплатить вам! Біг заплатить!
— шепотів Яцб, хлипаючи, як мала дитина.—Я спокійний, о зовсім спокійний...
Лиш сили якось не маю. Сон мене клонить.

— Засніть, засніть, то вам ліпше буде. А то, боже мій, виглядаєте як з хреста зняті.—І завела Яця на постіль: околот соломи покритий грубою веретою. Безсильно, мов п'яний, упав Яцб на постіль і зараз заснув глибоким сном. Швагрова навіть подумала зразу, чи він не п'яний, але наблизившись до його лица, зовсім не почула горілчаного духу.

— Бідолаха!—зітхнула—так до нього та проклята кип'ячка приступила, що вже далі їй дихати не зможе. Боже милосердний, заступи його від якого нещастя! Краще мого поганина наверни де на зламану голову, ніж оцю добру душу!

Сон Яців був довгий, але неспокійний. Кілька разів вночі схапувався, надслухував, кричав крізь сон: „е! е!“—і знов безсильно падав на постіль і засипляв.

Та все-таки на другий день устав прохи покріплений і з новою енергією допомагав швагровій пакувати й переносити нужденні останки життя й харчів до своєї хати. Щось тягло його до ями. Спішив підбігцем, поки не наблизилися до його обійстя, а там і зовсім усе покинув серед дороги й побіг заглянути до ями, чи за ніч не наплило кип'ячки. По довгій хвилі вернувсь сумний.

— Пусто, нема нічого! Але знаю, що швидко, швидко буде. Мусить бути! Хіба-б.... хіба-би бога над нами не було!

— Бійтеся бога, шваг্রে, що це ви говорите!—крикнула швагрова.—Аж слухати лячно!...

— Сам вже не знаю, що говорю!—сказав Яць, похилиючи голову.—Але ходім, ходім до роботи! Треба поспішати. Чую, що щось жене мене, привожить, так наче-б смерть моя була вже близько, а я перед смертю ще щось мав дуже велике зробити.

Швагрова нічого вже не сказала, тільки перехрестилася на ті слова. Бачила виразно, що Яцеві почало баламутитися в голові, але що-ж могла порадити? Тільки йдучи, стиха шепотіла молитву. Разом з найстаршою дочкою спала до корби і помаленьку, обережно спустила Яця до ями, хоч той з глибини раз-у-раз кричав „борше! борше!“ Тимчасом хлопець, добуваючи всіх сил, млинкував до ями свіжого повітря.

Коли Яць опинився на дні, швагрова пішла до хати, лишаючи дітей при ямі. Яць вигадав спосіб—обходитися зовсім без її допомоги, щоб видобувати кибель з накопаною глиною. Сам знизу на осібній линовці витягав кибель до гори, а діти лиш висиплюють з нього глину і знов спустяють униз. Повигадував різні способи для остороги, щоб котре з дітей не впало до ями. Мати могла бути за них зовсім спокійна.

Зразу робота йшла. Яць працював надлюдською напурою. Валив оскарбом в лупанець, немов це був його найтяжчий ворог. Кибель за киблем витягав угору, навіть за свіже повітря не дуже дбав, бо в ямі замороки не було ніякої, та

й діти млинкували досить добре. А як-би почала показуватися кип'ячка, то Яцб обдумав так: не чекати, поки діти прикличуть матір і витягнуть його в киблі, але драпатися вгору по цямриню хоч на кілька сажнів, а там уже зачекати на кибель, бо боявся, щоб нагло вибухнувши, кип'ячка його не залляла або заморокою не задушила.

Але кип'ячки не було й сліду. По кількох годинах тяжкої праці Яцб ослаб, почув гострій біль в крижах, в руках і ногах, почув недостачу повітря, якийсь стукіт в висках, заворот голови.

— Що, може то вже заморока кип'ячку віщує? — подумав зрадівши й причі шарпнув за шнурок від дзвінка. Був то знак, щоб діти кликали маму й тягли його вгору.

— Ну, що? Є? Буде? — питала швагрова, коли Яцб, стоячи в киблі і прип'ятий за пояс до линви, виринув з темних челюстей ями.

— Хвала богу, здається, що буде, — відказав Яцб, важко дишучи й ледве здужаючи вийти з кибля.

Відв'язали його, завели до хати, нагодували й знов положили спати. Але надія показалася передчасною. Заморока була, але кип'ячка не показалася. Тривога й гарячковий поспіх у Яця ще змоглися. Відпочивши трохи, почав налягати, щоб знов спущено його до ями, але швагрова нізачо в світі не хотіла цього зробити.

— Самі себе замордуєте, шваг্রে! — говорила. — Відпочніть ліпше, прийдіть до сили. Яма не втече.

— Ні, ні, треба кінчити швидше!—повк своє одне Яць.—Що вам з того прийде, що будете мене мучити? Адже-ж я й так не всижу, ані влежу на місці. То вже ліпше спустіть мене до ями!

Ледве здужала швагрова допроситися, щоб зачекав до полудня.

Так минуло два дні—краще тяжкої муки, ніж роботи. Яць за ті дні—постарівся на яких десять літ, згорбився, посивів, лице й чоло покрилися зморшками. Тільки сиві очі палахкотіли живим огнем, а енергія його не то що не слабла, але з кожним днем все більше змагалася. Сон майже зовсім його покинув: хіба в день, упомлений тяжкою працею, задрімає на хвилю. Ночі були для нього ще гіршою мукою, ніж дні.

Аж нараз третій день приніс йому нещастя, якого менш усього міг сподіватися. В саме полудне, коли Яць тільки що з дітьми пообідав, а швагрова розстелювала на землі соломі, щоб міг на ній на хвилю заснути, відчинилися двері й до хапи, як грім з ясного неба, впев швагер—п'яниця.

— Га, таки знайшов свою жінку!—крикнув, і не кажучи нічого більше, вдарив осповпілу жінку п'ястукіом в лице так сильно, що облипа кров'ю повалилася на землю.

Цілої пів години лютувала буря в Яцевій хаті. Чути було стук ударів, крик і плач дітей, зойк жінки, ломіт розбиваної й друхопаної посуду і гвалт Яця. Перепало й Яцеві на його пайку, хоч треба сказати, що й він сміло став до бійки

і завдав швагрові кілька спусанів таких влучних, що дуже значно охолодив його войовниче завзяппя.

Пів години п'яглася баталія, а потім розпочалася сумна репиріада: швагрова з діт'ми й з усім своїм недавно принесеним статком попрощалася з гостинними порогами Яцевої хапи. Чоловік її, проклинаючи та викрикуючи, пленшався позаду того плачущого, побитого та покрівавленого походу. Яць лишився сам у хаті, без сил, без засобу, без надії. Що це таке було? Відки надлестіла та буря? Чи то був сон спрашений, чи дійсна правда? Не знав. Чув тільки, що в голові йому шуміло й очі меркли, чув глухий, уперпий біль в цілім тілі; свідомість засипляла... Сам не п'ямив він, коли й як замкнув хату й заснув на соломі, розспеленій посеред хапи.

Прокинувся вже над ранком. Розвиднювалося. Сіримі плямами вирізувалися тісні віконця з мороку, що залягав хату. Яць відразу схопився на рівні ноги, встав і почав збирати до купи розсипані думки, щоб пригадати собі, що з ним діється й що йому діяти.

Перша думка його була: треба піти поглянути, може що є в ямі. Вже кинувся до жердки, щоб з неї зняти кожух, коли втім наглий розблиск пам'яті відразу виявив йому теперішнє становище.

— Боже мій! Адже-ж я тепер сам, самісінський, як билинка в полі! Що-ж мені тепер робити-п'оньки?

В німім переляку стояв бідолаха довгу хвилю, заломивши руки. Бачилося йому,

що лепить кудись в бездонну западню й даремно махає руками, щоб найти яку опору. Але джерело його надії й енергії ще не було до решти вичерпане. В його недужій уяві почали снуватися різні фантастичні щасливі випадки, коли доля нагло поправляла все; на основі хиткого словечка „а може“ живо здвигалися блискучі будівлі будуччини. Затоплений в тих мріях, несвідомо надяг кожуха, взяв лямпу і на пробу шнур з каменем на кінці й пішов до ям. Та що то казати—пішов? Побіг, полетів, підгонюваний якоюсь всеволодною силою. Відчинив заткальницю, заглянув до ями—темно. Спустив шнурок з каменем—по добрій хвилі каменів упав на вохке, лупанцеве дно з легким стуком. Випягнув його знов на верх—сухісінький, ані сліду кип'ячки. Яць і руки опустив.

Аж тепер почув усю велич своєї самоти, свого безсилля. Нащо здались його пориви, його пруди й муки? Пощо закопав він усе, що мав, у тих проклятих ямах? Завидлива доля очевидно піднімає його на сміх, збагачує Юдку майже без праці, а його здавлює, мов червяка. І що за причина такої страшної неправди?... Яць чув, що щось страшне клубиться в його грудях, підступає під горло, запирає дух. Хвилю стояв німий, напів неживий, посинілий, ніби боровся з невидимим ворогом, а вкінці як стояв, так і впав на землю, гриз її зубами, бив п'ястуками й кричав скаженим голосом:

— На, на, от тобі, проклята! Ось тобі, зраднице! Морткова приподобнице!

Втомився й хвилю лежав, мов закоспелій, а далі, піднімаючись і підводячи лице до захмареного, сірого неба, крикнув що сили:

— Боже, боже, що я тобі винен? За що ти мене так тяжко караєш? Негідникам, п'явкам людським добро посилаєш, а мене водиш, як кішку за стеблом, аж поки не довів ось до якого кінця! Боже, невже ти все те бачиш? Невже це твоя свята воля?...

Занімів, важко дишучи, немов ураз із цею промовою тяжкий камінь скопився з його грудей. Але не в спокоївся, тільки на хвилю нерви його опупіли з надмірного болю.

— І що-ж мені тепер нещасному робити? Що почати?—лементував у голос, сівши на землі й вхопившись обіруч за голову.—Чи кинутися стрімголов до твої заклопотаності й кінець своєму життю зробити? І справді нічого іншого вже мені й не лишається. Ой, земле, матінко моя, прийми мене до себе, нехай туп довші не мучуся!

І обливаючися слізьми, з розпростертими руками кинувся лицем до землі й замер так, не то в німій молитві, не то в ошпарюванні. Тільки хлипання попрясало його тілом й свідчило про те, що то не труп, а живий чоловік лежав на землі.

— Нараз зірвався, немов гадюка його вкусила. Що це таке? Чи то сон? Чи привид його уяви? Але ні, уява його була підрізана, зломана й безсила. Ні, то щось далеко сильніше від простого привида. Яць премтів увесь в несказаній привозі.

Довгу хвилю стояв, протираючи очі, не знаючи, на яку ступити. Далі вхопив пробний шнур і знов кинув до ями камінь прив'язаний на його кінці. І знов камінь упав на дно з сухим стуком. Витягнув його, ще не вірячи сам собі — камінь сухісінький. Значить, і цим разом він ошукався, значить, те булькотання, що він чув так виразно, коли лежав, лицем припавши до землі, було лудою ¹⁾, було останньою дивовижною наругою долі над його нещастям! Будь-же проклята доле! Прощай ти, світе невдячний, ти, життя остогидле!

Яць поступив кілька кроків назад, щоб розігнатися й скочити до ями. Але що-ж то, що ледве відступив од ями, почув знов те саме тихе булькотання. Напужив слухи, як міг — так і є! Булькотання не було витвором його уяви. Поступив ще два кроки назад — ще виразніше чути. В тій самій хвилі в ніс його вдарили густі нафтові сопухи.

Що це? Відки це? Оглянувся довкола — боже! Адже він спойть близько своєї давньої, зверху забитої й дерном заложеної ями. Одним поскоком був на самій ямі. В першій хвилі цілий туман сопуху, що піднімався з-під дерну й виразне булькотання під землею переконало його, що мету його бажань осягнено, скарб найдено — опут де він його найменше сподівався...

Але Яць ще сам собі не вірив. Тремтячи, задихавшись, майже не пам'яючи,

¹⁾ Лудà — обман.

що робить і що з ним діється, скинув з себе кожух, припав на коліна й почав руками віддирати дерня, викидати глину, відгрибати грубі бруси, що ними була яма забита. З гарячковим поспіхом, добуваючи всіх своїх сил, відвалив один брус. Сонце, що вже трохи піднялось було над краєчок землі, скоса заглянуло до ями; його проміння, мов від гладкого металевого дзеркала, відбилося від поверху густого, чорного плину, що наповнив яму аж до самого краю.

Що Яць в тій хвилі не збожеволів, що з радости не впав до ями—це було правдиве чудо. Очевидно сам він почував, що може з ним статися щось таке, бо облитий холодним потом одкинувся назад од роззявленого гирла ями, немов шукав безпечного місця, заглянувши так зблизка в очі страшній загадці буття.

Але по хвилі остовпіння найшла на нього правдива шальга. Кинувся до другої присипаної ями, відкопав її, відкрив—повна! До третьої—те саме! Значить, не марні були ті сни, в яких раз-у-раз щось шептало йому: „Є, є той скарб пожаданий!“ Тільки його власна сліпота була причиною, що так багато мук мусів прийняти. А ті нарікання і прокльони на долю—ох, коли-б вони тепер не здумали спасти на його власну голову!

Але ні! Геть усякі чорні думи! Мету осягнено! Скарб здобуто! Ціною здоров'я, терпінь, понижень і розчаровань, але здобуто... Що з ним тепер робити? Про те Яць не дбав. Те саме собою покажеться.

Майже не думаючи, що робить—попередніми безсонними ночами він так часто обдумував це діло—Яць побіг до Менделя. Застав його, коли той саме торгувався з робітниками. Не вітаючися, не кажучи ані слова, прискочив, схопив Менделя за плечі й поволик навперед себе.

— Ну, що то такого?—кричав Мендель.—Яцю, чи ви сказилися? Чого хочете від мене?

— Ходи, ходи! — охриплим, задиханим голосом кричав Яць, не випускаючи його з рук.

— Куди? За чим?—питав Мендель.

— Ходи, ходи, сам побачиш! — кричав Яць і волік його далі.

Він спотикався по глиняних кіпцях та камінню, але що це йому значило? Мендель зразу шарпався, — Яць не пускав. Далі той догадався, що мусило лучитися щось незвичайне, — й пішов радо. Яць ще швидче. Почали обидва майже наввипередки бігти. До першої ями...

— Ади!

Ще Мендель не стямився, а вже Яць шарпнув його до другої ями...

— Ади!

І знов далі до третьої...

— Ади!

Мендель остовпів.

Яць обезсилений сів на землю, важко дишучи, але не можучи й слова більше промовити. Добра хвиля пройшла в мовчанці.

— Ну і що-ж?—сказав вкінці Мендель, звертаючись до Яця.

— Купи!—сказав коротко Яць.

— А сила хочете?

— Мільйон!

— Спам'ятайтеся, Яцю! Що ви говорите?... Хто вам дасть мільйон?

— Ти даси!

— Але чи знаєте ви, що то значить мільйон? Скільки то грошей?

— Знаю, що багато... А як буду мати в руках, то й почислити зумію. А ти думав, що я тобі це задарма віддам?

— Я не хочу задарма. Але говоріть людську ціну!

— Мільйон!

Мендель засміявся на ціле горло.

— Ну, що з ним говорити! Вивчився на пам'ять того одного слова та й повче!.. Але-ж, Яцю, де я вам мільйона візьму?

— То твоє діло.

— І що ви з ним зробите?

— То моє діло.

Мендель знов засміявся на ціле горло. Нараз зробився поважним. Щаслива думка шибнула йому до голови.

— Ну, знаєте що Яцю,—сказав, приступаючи до нього ближче.—Бачу, що ви не такий чоловік, щоб з вами жартувати. Нехай буде божя воля, дам вам мільйон за ваші ями.

— Я так і знав, що даси,—спокійно сказав Яць.

— Але вже за всі чотири.

— Розуміється.

— І за цілу решту ґрунту?

— А то хіба як?

— То йти по писаря й свідків?

— Йди.

Коло полудня хата Яця Зелепуги повна була народу. Мендель казав повспавляти перед вікнами нашвидку з дощок зби́ї столи й лавки; на них позасідало чимало хлопів і спекулянтів — то були свідки. І що-разу нові прибували.

По цілім Бориславі шибнула вість, що Зелепуга викопав три ями кип'ячки і продає Менделеві за мільйон. Спекулянти всміхалися, хлопи зіпхали, хреспилися хрестом святим, або міркували над тим, що почне старий, осамотнілий і напів одурілий Яць з такими спрашеними грішми. А проте всі бігли до його хати, знаючи, що там часпунок буде не аби-який.

Всі зібрані затихли. За столом сидять і війт, і старший брат церковний, і пан присяжний — це головні свідки. Пан писар тільки що скінчив писати контракт, посипав письмо піском і голосно крекче на знак, що хоче зачати читання. Яць стоїть насупроти писаря, німий, жовтий, як віск, з палаючими очима, і вдивляється в його вуста.

— Во ім'я отця й сина, й святого духа, амінь! — починає різким голосом писар і всі присутні хлопи хреспляться побожно.

— Яко я, нижче підписаний господар Яць Зелепуга, при присутніх тут свідках: пану війтові бориславському Якимові Дуригрошеві й пану присяжнім Олексі Бовті й пану старшій браті Грицеві Тумані з присутнім тут Менделем Лямпенліхтом зробив угоду, або контракт слідуючої основи, що продаю тому Менделеві грунт мій власний вітцівський, сумежний з грунтом того-ж Менделя власним, від заходу

сонця, а виносячий два морги, враз із нахочимися на тім ґрунті ямами нафтовими й з усім, що є в нім, і на нім, і віддаю той ґрунт туп-же при свідках тому Менделеві на вічну й неограничену власність... А Мендель має мені перед віддачею ґрунту при тих самих свідках вручити ціну купна, виносячу мільйон... валюти австрійської.

— Чого, чого? — перебив читання Яць.

— Валюти австрійської, — показав удруге пан писар. — То значить грошей австрійських, цісарських, розумієте?

— А, розумію! Ну, це певна річ, іншими грішми я не приймаю. Ну, читайте далі!

Дальша читанина пішла швидко. Контракт підписали, розуміється, як Яць, так і всі свідки, тільки знаками хреста святого. Тоді виступив Мендель і положив на столі цілий мішок грошей. Розв'язав його й почав виймати пачку за пачкою банкнотів. Кожна пачка зложена була з дрібних банкнотів, переважно паперових шістаків або гульденів і навхрест перев'язана ниткою.

— Туп сто, туп сто, туп сто, туп сто! — пиллював Мендель, і валив пачку за пачкою, аж усі дух в собі запирали. Кілька хвилин пройшло, поки випакував усе те, що було в мішку.

— Осб вам ваш мільйон, пане Яцю! — сказав, гордо поглядаючи на нього.

Яць стояв приголомшений. Такої сили грошей ще й не бачив, відколи живе, а тепер усе те було його власне!

— Гм, а хто знає, чи то добре раховано? — сказав оп'ямившись. — Треба-б перерахувати.

— Я присягнути можу, що добре раховано—сказав Мендель.—Ну, але ви можете собі не вірити, то ваша річ. Тільки що мільйон перерахувати не так легко, як вам здається. А щоб ви на мене не нарікали, що я вас оциганив, то я вам щось скажу. Зложім ці гроші назад сюди до мішка, зав'яжім і запечатаймо їх при свідках, і нехай вам, кого хочете, з громади визначуть, щоб вам поміг перерахувати. А як вам одного ринського не стане, то я зобов'язуюся дати вам за одного десятків.

— Добре, добре!—хором закричали свідки.—От видно, що чесний чоловік, не хоче вашої кривди, куме Яцю!

— Пристаю на те,—сказав Яць.—Але мішок з грішми мусить лишитися в моїх руках.

— А то розуміється само з себе!—живо підхопив Мендель.—Адже-ж гроші ваші!

І биспро запакував усі пачки банкнотів до мішка й запечатав його з двох боків великою громадською печаткою, котру він усе носив при собі в халяві від чобота.

— Ну, тепер та річ готова, куме Яцю. Тепер ваша черга: віддати Менделеві гроші і ями.—Вспали всі й пішли. Віддавши все Менделеві, Яць почувся спокійним. Почався почастунок і, дякувати надзвичайній Менделевій гостинності, протягнувся аж до пізнього вечора. Тільки пан писар, віддавши Менделеві підписаний контракт і довго щось з ним перешептавшись, пішов додому, не дожидуючи трактаменту. Мав ще багато роботи сьогодні, а в самій річі чувся прохи

неспокійним. Що правда, зарібок мав нині добрий. Крім звичайних п'яти ринських „від руки“ дістав від Менделя цілих сто ринських та й то за найбільшу дрібницю в світі. Тільки чорт його знає, чи з тої дрібниці не виросте яка велика річ. Бо тут про клято-великі суми розходиться. Що правда, Мендель запевнив його, що нема тут чого боятися, що він навмисне так багато свідків спросив, що все робив по-тверезому й з найбільшою осторогою, так що ніхто й не посміє заперечити, щоб контракт був фальшивий, і що навіть у нотаря його легалізувати не треба—ба, як-би то все так і сталося! Але лихо не спить, а спекулянтові, хто його знає, чи можна дати віру? Не вважаючи на всякі запевнення, пан писар був неспокійний і бажав бодай як найшвидше одійти з того місця, де за-для спогульденового банкнота допустився такої клятої... дрібнички.

Що-ж це була за дрібничка?

Дрібничка справді невеличка! Між словом „мільйон“ та словом „валюта“ в контракті написав він, а в читанню промовчав одне-однісеньке слівце „крейцарів“. Правда, це одно слівце з голосного Яцевого мільйона робило досить малу суму десяти тисяч, ну, але й це ще аж надто велика сума для такого дурного хлопа, як Яць Зелепуга,—думав пан писар. І з тою сумою Яць не дасть собі ради... Тимчасом Яць розкошував у тому почутті, що має мільйон. Що з ним робити, куди його повернути—час про те буде подумати завтра, позавтра, пізніше. Тепер

вже ніщо від його не втече, доля в його руках... Той мішок з банкнотами—це дуже підпора й основа всіх хоч-би й найсміливіших його мрій. Мільйон! Адже-ж це величезний маєток, про який хіба в казках розказують!...

Пізня вже ніч була, коли від Яця вийшли останні гості — війт, присяжний і старший брат. На їх честь Яць мусив випити кілька чарок солодкої горілки, котру Мендель приніс уже на самім послідку, коли всі інші люди розійшлися. І сам Мендель, давши Яцеві решту тої горілки, попрощався з ним і пішов спати.

Коли розійшлися останні гості, Яць почувся таким щасливим, таким супокійним і здоровим, як ніколи. Якесь розкішне тепло розлилося по всіх його тілі. Ані сліду недавньої гарячки, що пожирала та гризла його без упину. Сидів на лаві, спершись обома ліктями об стіл і стискаючи в обіймах свої справджені мрії, свій мільйон, що лежав ось тут в запечатанім мішку. Всміхався і показував якісь слова без звязку. Силувався пригадати собі щось, але довго не міг. Вкінці пригадав таки, що треба-б за гістьми двері позамикати, але не чув у собі на-стільки сили, щоб устати.

— Е, що там мені двері! — подумав. — Маю мільйон, мільйон, мільйон!...

І шепочучи ті слова, схилив голову на мішок з грішми й заснув. Олійний каганець стояв насупроти нього на столі й своїм михкоп'ячим огником надармо силувався заглянути йому в очі...

По хвилі тихо-тихесеньки відчинилися хатні двері, й обережно ступаючи на босих пальцях, увійшов Мендель.

Присупив просто до Яця, оглянув його, а потім спокійно підняв у гору його лікті, виняв з-під них мішок і підложив кругле поліно, що лежало під лавою. Далі взяв мішок під паху й попрямував до дверей. Але швидко вернувся, взяв із спола каганець і поставив на землю, де ще від учора розспелений лежав околот соломи. Велика купа соломи лежала й під лавою, на якій сидів Яць.

— Так ліпше буде, — прошепотів Мендель. — Сліду не лишиться...

І поквапно вийшов з хати, замкнув із сіней передні двері, вийшов задніми й засунув їх з надвору шнурком, прив'язаним до засува і протягненим на двір крізь дірку, проверчену в стіні. Засунувши засув, він шарпнув міцно й відірвав шнурок, так що кожному мусило здаватися, що ті двері засунені були з середини. А потім щез у пітьмі.

— Обережно з огнем! — кричав протяжним голосом вартовий громадський, проходячи вздовж вулиці. Нараз скинув поглядом на хату Зелепуги, що стояла з прибока, на яких сто кроків од вулиці.

— Що до біса той старий хрін там виробляє? — подумав вартовий. — Чи ще в печі топить в таку пізню ніч?

Але в тій хвилі думки його нараз перервалися. Могуче світло, що наповнювало хату Зелепуги, нараз величезними, кровавими язиками вискочило на стріху крізь вікна, крізь двері, обхопило всю хату, що

відразу запалахкотіла, як свічка ярого воску.

— Горить! Горить!—заверещав вартовий щò мав сили й полетів до дзвіниці, щоб на гвалт ударити в дзвони.

На другий день рано знов писк народу стояв коло Яцевої хапи, тільки, що замість хапи було тепер чорне згарище: лиш глиняна, четверогранна піч спірчала серед сумовитої руїни. З-під печі відгрибли люди й на пів перепаленого трупа Яця Зелепуги. Очевидно небіжчик, прокинувшись серед огню, хотів сховатися під піч, але не встиг це зробити. Запхався тільки половиною тіла; ноги й нижня частина толуба спірчали з-під печи й стали жертвою вогню. За те лице, приплене до землі, й руки були зовсім цілі. В руках замість мішка з грішми держав—грубе поліно...

— Нещасний!—міркували люди,—певно здрімався над грішми й зіпхнув каганець із стола в солому. А коли прокинувся, то в неспямі замість рятувати гроші вхопив поліно. А гроші всі згоріли. Так то вже видно, сам бог не щастив йому з тим скарбом!

А труп Зелепуги лежав перед хапою, спискаючи ще й по смерті поліно в обіймах так міцно, що годі було його вийняти. Його посиніле, перелякане лице звернене було до неба, немов з-по-за тих судорожно записнених зубів оп-оп вирветься пипання:

— Боже, невже ти все те бачиш? Невже це все твоя свята воля?...

ЗА-ДЛЯ ПРАЗНИКА.

I.

Було це в серпні 1880 р., в часі подорожі цісаря по Галичині.

В великій фабриці парафіни та церазіни (земного воску) біля Дрогобича шум як в улію. Тільки що продзвонили „фаєрант“¹⁾, і робітники висипали з різних павільонів на просторе фабричне подвір'я, на яким у живописнім безладді валялися: туп розбита бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілий відламок залізної машини, туп бляшані киблі зі смердючим нафтовим фузлем²⁾, там якісь над усякий вираз брудні, вонючі шмапи, знаряддя, подорожній візок зі зломаним дишлем і інші подібні прикраси. Лиця та вбрання робітників, що виходили з робітень, як найповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з пинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав всю фабрику,

1) З нім. Feierabend,—вечірня година, коли кінчається робота. (Ів. Фр.).

2) Фузель—решітки нафти.

а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби покриті стернями та золотистими пасмугами доспиглого збіжжя. На захід від фабрики за мілкою хоч досить широкою річкою Тисьменицею та розложеним над нею невеличким селом Млинки підіймався на недуже високім узгір'ю могутній дубовий ліс Теплюж, до якого з Дрогобича попри фабрику, через річку без моста, та через Млинки тяглася проста, мов за шнуром викроєна мурована цісарська дорога¹⁾. Долина Тисьмениці закручується біля фабрики вушком на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід по-над цією долиною як фантастична, темно-синя, легко схвилювана стіна спотіп поважний, часто млою мов мріями покритий Діл, у якого стіп куриться множеством фабрик та їжиться множеством гострих веж над нафтовими криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу зі своїми 10.000 криниць.

Доспроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але тільки до свого найближчого брудного та вонючого оточення. Ті, що йшли від кіпла, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них душилися від кашлю наслідком отроєних випарів, що мусіли вдихати при дестилуванні та чищенню земного воску. Ті, що йшли від „гайцу“ (огнищ), були також тільки в сорочках і виглядали, як виняті з окропу, з набіглими кров'ю очима

¹⁾ Цісарська дорога—шосе.

і осмаленими та червоними лицями від горючого вугілля. Інші йшли від „сирівця“, який носили до кіпла, і виглядали немов облипі смердючою смолою. Інші йшли з бондарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втомлені, всі очевидно бажали тільки одного—перекусити щось як найшвидше і як найшвидше впасти десь у купі на соломі, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекаєш, чекаєш! Не розходитися!—кликав директор фабрики, що саме поді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загорожуючи вихід.

— А там що таке? Що сталося?—питали найближчі робітники.

— Пускайте! Чого стовпилися? Нам їсти хочеться!—кричали далші, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте!—закричали гомовими голосами дозорці.—Спокій! Спокій!

— Що там за чорт? Чого нам чекаєш?—кричали робітники.

— Пан принципал приїхав. Має вам щось сказати,—гукнув директор до юрби.

— Пан принципал! Пан принципал!—загомонила юрба, яка пана принципала, відомого дрогобицького капіталіста, видала тільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого-ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба помалу почала відсуватися від брами і товпитися перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався

принципал. І справді, по кількох мінутах, коли гамір утих, показалося в дверях канцелярії повне, в чорнім зарості зі сприженою бородою лице пана Гаммершляга з невідступним, напів чемним та напів згідним усміхом на устах і з хитро прижмуреними очима. Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючися в нього з виразом пасивної очікування, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ну, як ся маєте?—запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо,—мов від нехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала. — Кепсько ся маємо. Кривдять нас дозорці, дають нам паскудну справу, а сьогодні одному з кіпла цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен!—гукнув з боку один дозорець.

— Мовчати! Мовчати!—загукали згідно директор і інші дозорці. — Не про це тепер мова. Будете мати час при виплаті.

— Як то мовчати?—огризнувся робітник,—коли пан принципал питає, як ся маємо.

— Але не тебе питає, дурню один!—відрубав йому дозорець.

— Не будеш ти тихо, ти хазяйський Іванку! Мовчи, мудю!—закричали обурені робітники під адресом услужного дозорця.

Пан принципал з божественним супокоем прислухався тим окрикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ну, бачите, які то ви,—промовив на решті з легким насміхом. — Усе вам кривда,

все вам недогода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що придивившись ближче всім вашим наріканням, то ні одне не оправдане. І одного ви не пам'ятаєте, моє панство, панове робітники, одної дуже вже важної речі. Як-би не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було-би з вас? Ну, скажіть, що було-би з вас поді?

Робітники збули мовчанням це несподіване для них питання.

— А бачите, позатикало вам роти,— говорив уже ласкавіше пан принципал.— Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали-би з голоду один з другим. Дякували-б богу, як-би мали раз на день бульбу ¹⁾ в лупині і крихту соли. А туди маєте і хліб, і сир, і м'ясо що-неділі, і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам недогода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну, ну,— додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних поспатях,— небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас дерете. Шпіком нашим тучитеся!— озвався окрик одного з юрби.

Пан принципал спрілив громовим поглядом у той бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в наповні того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі де-кільки підозрілих постатей для пізнішого слідства, а на разі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі.

¹⁾ Бульба—картопля.

— Ну, бачите, ви все так! Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуєте всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде мені, тим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а де-які може навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ну, слухайте, моє панство, панове робітники,—говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердешним голосом пан принципал.—За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарх, наш цісар, буде переїздити через наше місто. Я доложив усяких старань на те, щоби він переїздом вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монарха.

Робітники мовчали, неначе їх затверділі серця не відчували ані честі ані ласки нашого найяснішого монарха.

— Ну, але знаєте, на прийняття такого гостя треба приготувитися дуже добре. Адже-ж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій паскудній подобі, як оце тепер бачу. Треба шукати зробити порядок.

— Це пана принципала річ, а не наша — промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша?—живо підхопив пан принципал.—Не бійтеся, я добре знаю, що моя річ. За мене будьте спокійні. За себе я не постидуюся. Але

ви також повинні подбати кожний за себе. Розуміється, я не маю права силувати вас, але ви повинні зробити це не для мене, а для найяснішого монарха. Бачите, туп на подвір'ю треба зробити порядок, повикидати тє сміття, повигоріти болото, повиносити що непотрібне. Адже всього того свинства не наробив я, тільки ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром¹⁾, це невелика робота, ріка з шутром ось туп під носом, часу маємо ще досить. Ну, стіни дам обтінкувати і вибілити, а в ваших шопах, де ночуєте, треба також зробити порядок, бо ну-ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте, який він добрий монарх, як дбає про добро своїх підданих, ліпше як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ну, вважаєте, все тє треба буде зробити вам, бо-ж окремих робітників не буду наймати. Що-дня по фаєранті покрутитесь годину, дві, і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповіддю на цю промову.

— Ну, не думайте, що я жадаю всього того від вас задармо. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Адже-ж так жаден з вас не схоче показатися своєму цісареві. Треба вас усіх поодягати якось прилично. Одже слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кількох кравців, покрають вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиратися. А за тє ви зробите туп усе тє, що буде треба.

¹⁾ Шутер—дрібненьке каміння.

— Т-та, як так, то инша річ, — відізвався де-хто з робітників.

Пан принципал прийняв цей нерішучий відзив за знак згоди і промовив зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що буде треба. Прийдесться прикрасити фабрику. Ліс недалеко, зелених гияляк там багато, можна наробити дубових вінців та феспонів. Браму треба буде обвішати флагами. Зрештою то вже пан директор обдумає все докладно. Тільки жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що всі будемо задоволені, все буде добре.

„Хлопці“, між якими було не мало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши цю промову свого принципала, не виявили особливої радості, де-які зіпхали якось шудливо, а инші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселий настрій. Їм усміхалася надія парадувати перед цісарем у нових мундурах. Тож коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, де-які з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали:

— Віват! Най жеє наш найясніший монарх!

II.

— Віват! Най жеє наш найясніший монарх! Віват! Віват!

Так кричали незлічені юрби святочно повбираних людей, що товпилися і залягали

весь гостинець перед великою фабрикою парафіни та церазини в хвилі, коли цісар у супроводі намісника і численної свити над'їхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів стягнувся звільна пісним шпалером розенпузіязмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні одначе це не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла туп на заржавілих залізних завісах, збита зі старих дощок, внизу обрізбкана болопом, а вгорі окрашена неморальними малюнками та написами, скресленими al fresco нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до високости другого поверху оригінальна, майже арпистично в стилі рококо виконана пріємфальна брама з брил різнобарвного земного воску.

На підвалині з зеленкуватого, жовтожилкуваного сирівця і з чорних як смола брил перетопленого воску підіймалися вгору масивні колумни з білої як сніг парафіни з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнуті і тисячними есами флворесами з того-ж самого матеріялу оздоблений лук. Був це помисел директора фабрики, бельгійця Ван-Гехта, виконаний очевидно не ким иншим, як тільки фабричними робітниками при допомозі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фракі із шапокляком під пахою, з золотим ланцюхом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою,

яку закінчив викричаним усею силою свого горла окликом:

— Seine Majestät der Herr Kaiser lebe hoch! ¹⁾.

— Lebe hoch! Niech żyje ²⁾! Многая літа!

— підхопила юрба знадвору і внутрі фабрики. А внутрі на подвір'ю, чистім як нупро коробочки, висипанім шупром і уманім зеленню, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обміті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім прилично, тим більше, що в першій ряді, ближче від брами поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабші, скулені вдвоє або ледве вилічені з ран мусіли стояти з-заду одалік від входу.

— Це мої робітники!—радісно із гордощами промовив пан Гаммершляг, обіймаючи ролю господаря, який мав опровадити достойного гостя по всіх відділах фабрики.

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почулися окрики на його здоров'я. Монарх подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого, як довго працює у фабриці, третього, чи жонатий і скільки має дітей. На цьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що протягом тої мінутки стояв мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід, то червонів, боячися, щоби хто з робітників не ляпнув якого нечемного або бунтівничого слова, монарх промовив добродушно:

1) Його величество пан цісар хай живе!

2) Хай живе! Хай живе!

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind sie mit ihnen zufrieden ¹⁾?

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie ²⁾.

— Es freut mich sehr ³⁾, — відповів цісар і повторяючи звільна: „Sehr gut, sehr gut“ ⁴⁾, пішов далі, щоб оглянути варстапи, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут усе пішло добре. Всі машини і прилади блищали як дзеркало, в поміщеннях та кімнатах пахло живицею та ялівцем, а в шоплах, де спали робітники, було чисто, ясно та опрятно, бо для цього празника умисно прорубано кілька вікон і спроваджено з Дрогобича кільканацять ліжок; аранжери цієї комедії зробили так, немовби для кожного робітника було тут окреме ошальоване поміщення з ліжком, сінником і подушкою напханою гіблівками ⁵⁾, та з грубим коцом для накріплення.

— *Primitiv, primitiv, aber hygienisch* ⁶⁾ — сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Eure Majestät, — скрикнув з глибоким зворушенням пан принципал, — *dies ist ein Paradies im Vergleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten. Sie sagen es selbst* ⁷⁾.

1) Ви маєте славних, здорових і порядних людей. Чи ви ними задоволені?

2) Цілком, ваше величество. Ми є як одна сім'я.

3) Це мене дуже радує.

4) Дуже добре, дуже добре.

5) Гіблівки — стружки.

6) Примітивно, примітивно, але гігієнічно.

7) Ах, ваша величність. Це є рай в порівнянні з тим, що ці люди мали колись в своїх селянських хатах. Вони це самі кажуть.

— Freut mich sehr! Freut mich sehr ¹⁾!—
мовив цісар обертаючися до виходу.

— Vivat! Vivat! Най жие наш найясніший монарх!—загреміли з подвійною силою радісні окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, щоби проїхати ще кільки сот кроків до найближчої залізничної будки, де дожидав уже цісаря двірський поїзд, щоби завезти його до Борислава. Блискучі повози рушили помалу серед ненастанних окриків юрби, а коли віддалилися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III.

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко страпила свою опрятну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кільки день ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довколичних осель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутер, яким висипане було подвір'я, після першого дощу сотнями робітницьких ніг та важких коліс, був утоптанний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повиношено перегородки, дверці, ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов ночували на голій соломі та гіблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до того, що зміна зовсім не дивувала їх. Адже-ж вони знали, що не що-день великдень,

¹⁾ Це мене дуже тішить.

а для цісаря треба було зробити парад. Одне тільки пішило їх і лишилося їм як пам'ятка празничного дня, а власне нові мундури, коприх їм не повідбирав заряд фабрики, і через те вони благословили пам'яті цісарського приїзду.

Втім одного вечера по фаєранті знов покликано їх перед канцелярією з тою увагою, що пан принципал хоче їм щось сказати. Весело гупорячи та жартуючи, робітники зібралися перед канцелярією. Мусіли ждати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

— Ов, щось там мусіло попсуватися, коли помпа не фукає, — жартували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попсувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже промінястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ну, хлопці — промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників — бачите?

— Та бачимо — відповіли зачудовані робітники.

— А знаєте, що це таке?

— Відки маємо знати? Може це тєстамент¹⁾ пана принципала?

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе занімило! Що ти плєнеш? — крикнув пан принципал, який спрах не любив думати про „останні речі“. — Чи ти сказився? Придивися ближче, дурню! Тут стоїть підпис, а тобі привижається тєстамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

¹⁾ Тєстамент — заповіт, завіщання.

Вифукавши своїй гнів пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Це декрет, хлопці! Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що це значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най жие пан барон Гаммершляг!—заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також деякі робітники, що стояли ближче новоспеченого барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, гладячи бороду, набирав концепту до дальшої промови, коли в тім виспупив наперед один робітник і кланяючися низенько випалив, як з фузії ¹⁾, своїм мазурським діалектом.

— A moze by ta pan barun psy takiej urocystosci racyli nam troche podwyssyc rozdienne? ²⁾.

Пан барон вухам своїм віри не няв, почувши такі слова.

— Що, що, що? Прокляті мазури! Чи з'їсти мене хочете з кістками, замордувати живцем? Чи не знаєте, що ця фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я примаю її тільки для гонору, тільки для вас, щоб ви, дармоїди, не поздыхали з голоду? І відки я приходжу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хочете, щоб я ще докладав

¹⁾ Фузія—рушниця.

²⁾ А може-би то пан барон з нагоди такої урочистости підвищили нам трохи платню.

до вас? Ах, це нечувана річ! Це, це... af
thane Munes ¹⁾, світ кінчиться з тими
людьми!

Робітники мовчали засоромлені. Пан
барон як ошалілий бігав по ганку, махав
руками, робив різні гримаси і виливав
цілі потоки окликів, щоб виляти всё своє
обурення на нечувані претензії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам,—
озвався нарешті рішучим і грізним голо-
сом.— Знаєте, дурні, скільки коштує мене
цей папір, цей титул? Але відки вам це
знати? Більше як 10.000 бухнув я в нього,
а ви ще хочете щось від мене? Ну, відки
я вам візьму? Деріть із мене поли, п'яг-
ніть жили, але грошей із мене не виде-
рете. А тут ще й ваші мундури. Ну що
мені з того, що я вас убрав, як порядних
людей, до чого власливо не був обов'яза-
ний? Чи ви почуваетесь за це до вдяч-
ности? Де там, ані крихти! Але чекайте!
Коли ви не почуваетесь до вдячності
для мене, то й я з вами не буду робити
церемоній. Пане касієр! Кошти справлен-
ня мундурів записати кожному на його
рахунок, розложити на пів року і стяга-
ти що-тижня при виплаті!

Робітники спояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотілося—кричав
грізно пан барон, хоч опору не чути було
жадного.— А тепер ідіть собі! А пам'ятай-
те собі ще одне! Відтепер я вже не
простий Ляйб Гаммершляг, але пан барон
Leo von Гаммершляг. Сам найясніший пан
нагородив мене за мої заслуги. Пан

¹⁾ Клянусь своїм народом.

староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумієте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусів ясніше толкувати вам це. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли, немов остовпіли. Отже ті нужденні мундури, справлені для них ніби то в відплату за їх кроваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм почислені для зменшення поденної платні! Отже та нужденна їх плата, яку побирають досі, за цей дар, якого вони не просили, має на цілий квартал бути ущерблена! А в додатку що-ж показується? А те що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвилі зрозумів кожний, навіть найтупіший і найбільше пригноблений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логічний процес звернув їх думки на недавнє празничне привітання цісаря в оцій фабриці. Тодішній блиск, подішня радість, подісні ентузіастичні окрики, все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим в дійсності, що контраст, ніби роззявлена пащека пропасти, потягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетіло вгору і з кількох десятків горл вирвався окрик, який зараз-же підхопили всі робітники цієї фабрики: „Віват! Най жеє наш найясніший монарх! Віват!“

ПОЛУЙКА.

(Оповідання старого ріпника) ¹⁾.

I.

То тепер наш Борислав зовсім на псу зійшов! І жида ²⁾ нарікають, і пани нарікають, і робітники нарікають. Усім недобре. Роблять людиська, як ті коні

¹⁾ Ріпник—копач, що ропу добуває.

²⁾ Іван Франко, як і всі галичани, вживає слово „жид“, не в образливому значінні—це загально-вживаний (в тому числі й серед тамошнього єврейства) термін. Редакція здебільшого, заради сучасного українського читача, замінювала це слово відповідним іншим—іменням власним, то-що. В „Бориславських оповіданнях“ Ів. Франко змальовує соціальну боротьбу між селянами й робітниками—ріпниками з одного боку, й підприємцями—спекулянтами (він часто уживає цей термін), що були майже виключно, спочатку відкриття нафтових джерел у Бориславі, власниками цих джерел—євреями—з другого. Але, змальовуючи негативно постаті цих спекулянтів, водночас він спиняється (як оп в оп. „Яць Зелепуга“) й на позитивних типах єврейства. Трудівник єврей має таке спочуття з боку Франка, як і всякий інший прудівник. Це треба пам'ятати кожному, що йому спочатку може здатися неприхильним відношення Ів. Франка до єврейства взагалі: це—неправдиво й це спростовується цілою творчістю письменника-революціонера.

в кираті¹⁾, довбають святу земельку, черпають кип'ячку²⁾, тягають віск. Ска-
зав-би хто: дар божий! Золото! Маєтки!
А глядіть-но ви, десь усе те так пропа-
дає, що й сліду нема. Так як-би дідько
всім тим давився. Чим більше того „бо-
жого дару“ видобувають із землі, тим
більше всі бідніють. Не розумію, як то
воно так діється, а так є. І заробітків
давніх нема і веселости та гулятики не-
ма, як колись бувало, а йде чоловік до
того Борислава так як пота худобина
у різницю; ану-ж, сьогодні на мене черга
головою наложити! А не пропаду, то
й так не виграю багато, от, аби проди-
хати. Про те, щоби допомогтися бідному
чоловікові з того заробітку, придбати
щось для господарства, або й зовсім на
ноги стапи, з наймиша зробитися гос-
подарем, як то давно бувало, — про те нині
нема що й думати. Жебрацтво та й годі!

А за моїх молодих літ не те було.
Отак трицять літ тому було-б вам за-
зирнути до Борислава, то було на що
подивитися, було чого послухати! Того
теперішнього ніби містечка оплаканого
ще зовсім не було, тільки ями по-над
поток, та й то неглибокі. Тих ниніш-
ніх зломиголов по сто та по півпораста
метрів ніхто поді і в сні не бачив. Про-
коплеш було п'ять, шість сяжнів, а як
десять, дванацять, то вже велике свято,
і вже чуеш: сопух б'є, на дні ями про-
ступають бульки, чути якийсь клекіт,

¹⁾ Кират—привід.

²⁾ Кип'ячка—нафта.

шипіт—ого, то вже знак, що пора забувати яму! Заб'єш, на одну ніч, другого дня відіб'єш, повна яма кип'ячки, лиш бери та черпай!

Там то було надивитися, як промисловці скакали коло такої ями, як цмокали, як припадали коло нас робітників! Мало в руки не цілували, а все частували та припрошували:

— Івануню! Дай вам боже здоровля! Ну, та напийтеся! А як гадаєте, заб'ємо нині яму?

— Ні, ще треба покопати.

— Ну, а може-би ник забити?

— Та забивай, коли хочеш, але я тобі мовлю, що задармо буде!

І так було, як робітник мовив. Е, стояли тоді всі о нашу ласку, поводитися з нами не так як нині, бо самі ще були маленькі, ще, як то кажуть, тільки зачали коштувати шилом папоки!

А подішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Борислава лізе. Тоді йшли що найліпші парубки, нераз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, нераз відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського ¹⁾ при купі, не знав іншого смаку в роті, крім борщу та росянки та горілки. А тут нараз ринський денно! І твое все, нікому не давай рахунку, ніким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не

¹⁾ Ринський—карбованець.

зазирає. Сам собі в компанії таких самих як ти—роби, що хочеш, жий, як знаєш! І жили хлопці! Робота роботою, але по роботі, вечером, як почнеться було гуляння, то було на що надивитися! Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! Крики, співи, п'ятики, бійки, різні збитки і жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника вспид було не пропити в неділю всього, що заробив у тиждні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами він був пан. Горілки, пиво, вино, печені, все йому мусіло бути.

— Напчихати мені на все! Завтра або позавтра може дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!

Неділя, а попри неї й понеділок, то був у Бориславі такий ярмарок, такий клекіт і гармідер, як-би сто жидівських шкіл на одну купу зсипав. П'ємо, гуляємо, а потім, побравшись за руки, лавою сунемо по дорозі поміж бараки—бо то був подішний Борислав: село оддалік, а туп, де нинішній Борислав, то була серединою дорога, а по обох боках бараки, де-де починали будувати хати—опже сунемо по дорозі і ревемо нелюдськими голосами:

Ой не жалуї, моя мила,
Що я п'ю!

Тоді будеш жалувати,
Як я вмру!

А най-но покажеться хазяїн, та заговорить:

— Івануню, час-би до роботи!

Ну, ну! Мав-би-ся він! Зараз його обступлять, ніби добрі приятелі. Цей у бочку з кип'ячкою руку встромить та й на бекешу ззаду приліпить йому здоровенну п'ятку! Другий у бочку руку встромить і наперфумує йому нею всю бороду, третій такою-ж рукою пейси йому підкрутить, четвертий обі долоні положить йому на плечі, ще й приговорює:

— Мошку! Та чого тобі квапитися? Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш багачем. Не бійся, твое не втече! Ходи, напийся з нами! Але-ж бо ти файно виглядаєш! Ай-ай, твоя рідна Сура тебе не пізнає!

Хазяїн ніби всміхається, а сам злий, мало не трісне! Але що має робити? Хлопи як медведі, ще до того п'яні. Поліції ніякої ані жандарів тоді ще в Бориславі не було, не було при кім хазяям брикати.

Але швидко вони навчилися!

II.

Ага, що то я хотів оповісти вам. Про полуйку! Тепер уже про неї мало хто й паміть, а тоді то було для ріпників так, як для дитини колач, що мама привезе з міста.

Бачите, був такий звичай, що в котрій ямі показалася кип'ячка, то перша бочка йшла на робітників, що працювали при ній. Вони могли або взяти її і продати, кому хотіли, або власнись мусів викупити її у них. Не великі то були гроші, десять, пізніше п'ятнацять ринських,

ну, але для тих чопирьох людей, що робили при ямі, то був ладний крейцар. То вже як пішла чутка, що в тій або тій ямі докопуються до кип'ячки, то йшов гамір по всіх кошарах:

— Ого, у Гершка, чи там у Мошка позавтру полуїка буде.

Ну, а того вам не треба й казати, що то значило. То значило—п'ятика така, що всі ті гроші там на місці мусять минутися. То вже ріпники бігли на полуїку, як свахи на весілля.

Не знаю вже, хто то встановив той звичай, та здається, що не хазяї. Вони дуже криво дивилися на нього, але не могли нічого порадити. Вже як раз була така встанова, то ріпники були-б йому кошару рознесли і його самого з головою в ту бочку всадили, як-би він не захотів дати їм полуїки. Зразу хазяї, поки були бідніші, радо давали; потім, як розпаношили прохи, почали кривитися, далі приходило до сварок, а вкінці, після великого вогню 1874 р. то й зовсім скасували цей звичай.

Отже то з тою полуїкою на моїх очах була історія.

Робили ми—я і Гриць Хомик, він тепер є війтом у Запалім, і Іван Карапуз, небіжчик уже—при одній ямі у Йойни. Якось він дивно прозивався, але ми називали його „Йойна з трьома бородами“, бо мав бороду розділену на три косми, та й то середній був чорний, а два крайні сиві. Зовсім так виглядав, як грива гуска. Давно його вже вирвало, таки через ту полуїку зо світа зійшов, що вам хочу

за неї розповісти, а от синище 'му Борух зацпанів ¹⁾ зовсім, фірманиць ²⁾ тепер у Дрогобичі.

Той Йойна недавно прийшов був до Борислава десь відкись з гір. Кажали, що доробився маєтку гендлюючи волами, а тепер хотів розбагатіти в Бориславі. Зараз у одної баби закупив частку поля— не скажу: за півдарма, бо таки би мусів їй щось дати, а так таки за нізачо, за пару кварт солодкої горілки. Баба була сама, стара, мала хату та й той кавалок поля далеко від села, на мокляках ³⁾. Решту її чоловік ще перед смертю пропив. От вона рада була, що позбулася тої решти, а випивши горілку і проспавши пошила собі торби, перехрестилася та пішла по жебранім хлібу. А Йойна зараз зачав копати два закоми на тім куснику.

Якось йому не щастилося. Видно було по нім, що аж трясецься, щоби швидко розбагатіти, бігає, нюхає, підганяє робітників, зазирає до ями. А наші ріпники дуже того не любили. Дурили його. Візьмуть, принесуть відкись кибель ⁴⁾ ропи, вечером вилюють у яму, а рано, коли видобувають глину з ями, наш Йойна аж підскакує:

— Ого, є вже, є! Є кип'ячка у мене! Івануню, а багато там її є?—кричить він у низ до робітника.

1) Зцапаніти—зійти на ніщо.

2) Фірманити—візникувати.

3) Мокляки—мокре місце.

4) Кибель—цеберко.

— Стільки, що аж не видно.

— Як то? Як то? А отже на глині є.

— Та то, Йойно, слиниться земля!—
відповідає той з ями.

— Як то слиниться? Я ще не чув, щоб земля слинилася.

— Та так, що кип'ячка є десь глибоко, а туп тільки така піна на глині випуває.

— Ну, а швидко буде, Івануню, швидко буде?

— Та пересказувала, що буде, тільки почекайте!—нерадо відповідає робітник і що сили гепне дзюбаком у твердий леп.

— Ну, ну, нівроку!—приговорює Йойна сам до себе і відходить, і не йде, а біжить до другої ями, щоб і там довідатися, що в ямі „слиниться, але кип'ячка казала зачекати“.

Кілька разів так дурили хлопці Йойну, а самі сміються, аж рака лазять. Та ба, їм сміх, а Йойні починає вже терпцю не ставати. І не так терпцю, як дрібних. Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями від разу копати і цямрувати, то день у день коштує. Доять його ті ями, так доять, а пожитку нема. Далі одної п'япниці він видно обрахувався з касою, прийшов пополудні до кошари, ходить, зазирає до ям, цмокає і в пальці тріскає та свої при бороди розгортає, а далі каже до мене—я власне одну шахту при млинку робив:

— Слухайте, Івануню, як вам здається, швидко буде у нас кип'ячка?

— А хто-ж її знає?—відповів я.

— А земля слиниться в ямі?

- Щось перестала.
 - Сопух чути?
 - Щось не чути.
 - То може-ми не на добрім місці почали копати?
 - Га, може бути.
 - Може-би зачати в іншій місці?
 - Або я знаю.
 - Я думаю, що он там, у тій долині...
- Як ви думаєте, Івануню, була-би там швидше кип'ячка?
- А хто її знає.
 - А я думаю, що там була-би як не на п'ятім, то на шестім сяжні.
 - А по чім ви міркуєте?
 - Бачите, Нута Грауберг он там за межею в тій самій долині копле.
 - Та що з того, що копле? Ще нічого не докопався.
 - Ропи вже показалася.
 - Га, як показалася ропи, то певно швидко буде й кип'ячка.
 - То що, може зачнемо й ми там одну яму копати?
 - Як міркуєте.
 - Але тут жаль покидати.
 - Та жаль.
 - Як-би знати, що тут швидше буде.
 - Ї, як-би знати!

Так радився зо мною Йойна. Ховай боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на цей або на той бік. Я так само не розумівся на тім, де копати, а де не копати, як і він.

Ще кілька днів Йойна ходив, муркопів, міпикував, радився з іншими, а далі сказав:

— Годі, хлопці! Забивайте ті ями! За-
чнемо нові в іншому місці.

Нам то байдуже. Зачнемо, то зачнемо.
Нам іще й ліпше, бо на верху лекша
робота.

III.

Нута Грауберг, то був найближчий
сусід і найтяжчий ворог нашого Йойни.
Чи напrawdę так було, чи тільки так
здавалося Йойні, що Нута все робив йому
наперекір. Наперекір йому купив частку
зараз обік Йойни і то так само за пів-
дарма, як і цей. Наперекір йому він зачав
так само копати дві ями, тільки що був
осторожніший і один закіп зробив на
горбику, там де були Йойнині оба, а один
на долині, там де тепер збирався копа-
ти Йойна. Оба сусіди ненавиділи один
одного страшенно. Коли Йойна здибав
рано Нуту, то плював у слід за ним,
а коли сам він перейшов Нуті дорогу, то
цей ніколи не занедбав буркнути в слід
йому сердечно:

— A Richn da'n Ta'n agan!¹⁾

Та коли Йойна був захланний, хапчивий,
при тім облесливий і швидкий до гніву,
то Нута був спокійний, любив жарти
і кпини, а з робітниками поводився, як
з добрими сусідами. Часом ставав він
коло своєї кошари і бачучи, як Йойна
нипає коло своїх ям, та знаючи, як ріп-
ники кепкують собі з нього, починав
і собі-ж жартувати.

— Йойно,—мовив він.

1) Чорт твому батькові!

— А що?—відмовляв Йойна.

— А слиниться в пвоїй ямі?

— А фрас ¹⁾ на пвої кишки!—відповідав Йойна і відходив до кошари. Покрупиться там, ніби забув щось, та й іде геть, а по хвилі вже чуємо одалік, як Йойна говорить:

— Нута!

— Ну?

— Накажи своїм людям, щоб не сипали пвій леп на мій ґрунт.

— Обгороди собі свій ґрунт,—відповідає Нута.

— Я тобі насамперед загороджу зуби.

— Biste meschüge ²⁾? Чого чіпаєшся?—кричить Нута.

— Сам ти meschüge! ³⁾ Сам ти чіпаєшся мене.

Свари бували з кожним днем частіші, поки вкінці оба противники не згодилися на одне: спільним коштом розгородити свої частки високим парканом. Але спокою між ними проте не було. Йойна зависливим оком дивився на Нуту, що-дня бажав, щоб його ями позавалювалися, щоби Нута „зламав кишки“ і щоб він ніколи не бачив його на очі. Здається, що й Нута платив Йойні такою самою монетою. Коли-ж у Нупи в тій ямі, що була в долинці, показалася ропа, це-б-то рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але нездалий до фабрикації нафти, хіба тільки на смак для возів, Йойна не міг заснути, не міг знайти собі спокою, поки

¹⁾ Фрас—піввало-б.

²⁾ Чи ти збожеволів.

³⁾ Божевільний.

не забив обох своїх ям на горбику і не почав копати дві нові ями в долині.

— Йойно,—кпив собі з-за паркана Нута,—а слиниться в твоїх ямах?

— Так само, як у твоїх.

— А коли буде полуїка?

— Оба одного дня справимо.

— А маєш уже бочки на кип'ячку?

— Як буде треба, то знайдуться.

— То певно твій бондар пішов сьогодні в ліс по обручі?

— Такий самий мій, як і твій.

— А я тобі мушу за одну річ подякувати, Йойно.

— За що?

— За те, що ти вступився мені з горбика.

— Я, тобі?

— Ну, так. Ти викопав десять сяжень і я десять. Тепер я прокоплю ще два і вся кип'ячка з твого закопу зійде до мого.

— Бери її собі! Дай боже, щоб ти до віку лиш тільки мав, що є в моїм закопі!

Нута жартував, а Йойна в цілого серця бажав йому того, що говорив. А тимчасом доля инакше жартувала собі з них обох. Не минули два дні, коли в Нутовім закопі на горбі показалася кип'ячка. Нута перший справляв полуїку і нас запросив на гостину. Йойна мало не стікся зо злости.

— Ай вай! Що я наробив! По що мені було кидати свої ями!—кричав він, рвучи на собі пейси.—Я був-би тепер мав кип'ячку, а так цей префняк вибере всю! Його яма глибша, то з мого ґрунту вся спече до нього.

— Не бійтеся, Йойно,—мовив я,—коли у Нупи показалася, то й у вас буде. Виколав він дванацять сяжень, то ви викопліть чотирнацять, то поді з його закопу буде текти до вашого.

— Правда ваша, Івануню, правда ваша!—скрикнув Йойна.—Ану, хлопці! Покидайте ті нові заводи, вертаймо до старих.

— Слухайте, Йойно,—мовив я до нього.— Не так ви зробіть. Лишіть одну компанію туп, нехай копають туп один завод, а одні нехай ідуть там.

— Добре мовите, Івануню, добре мовите!—лебедів Йойна.—Лиш ви мені все так файно радьте, то вже як у нас кип'ячка покажеться, то я вам таку полуїку справляю, таку полуїку, що аж!...

— Та вже ми надіємося, що ви не будете такі... кривди нам не робите. Адже ви бачили, яку Нута полуїку справляв.

— Що Нута? До чого Нута? Нута капцан, парх, паскідник! Що він розуміє! Я ще надіюся побачити, як він буде тікати відси з торбами!

А Нута тимчасом черпає із своєї ями кип'ячку та й черпає, денно по дванацять бочок відвозить до дестилярні. А Йойна стоїть перед своєю кошарою, рахує бочки та аж душисться, аж зубами скрегоче зі злості та з зазвисті. У Нупи коло кошари гармідер, крик, повно фір з возами і кіньми, а у Йойни пусто та сумно, тільки чути скрип корби, що двигает кибель повний сухого лепу, та писк млинки, що жене до ями свіже повітря.

— Йойно,—кричить із-за паркана Нута.

— Що є?—відгукує Йойна.

— Чи то правда, що ти завтра заби-
ваєш свою яму?

— Дай боже, щоб твое слово було
сказане в щасливий час!

— Бо я хотів тобі щось сказати.

— А що таке?

— Як завтра не заб'єш, то продай її мені.

— Давися своєю.

— Ну, чого гніваєшся? Я тобі зверну
кошт і дам п'яць шісток відчипного.

— Щоб тобі язик відчепився від твого
префного рота!

— А знаєш що, Йойно?

— Не потребую знати.

— Я виджу, що ти добрий чоловік. Як
закоплеш усі свої гроші, то приходи до
мене за касієра.

— А ти як будеш жебраком, то при-
ходи до мене два рази на тиждень, за
кожним разом діспанеш феника ¹⁾.

— Добре, Йойно! Запам'ятаю собі те,
а ти запам'ятай собі те, що я сказав.
І пам'ятай, як будеш продавати закопи,
то вже по сусідству вдайся до мене пер-
шого. Добре заплачу.

— Щоб ти не дочекав платити, 'а я
брати від тебе! — кричав розлючений
Йойна і пікав до своєї кошари.

IV.

І цим разом Нутові жарти мали справ-
дитися. Оця пересварка була в четвер,
а в п'ятницю по-полудні роблю я шахту
в ямі, чую—сопук підходить, робитьс

¹⁾ Феник—гріш.

чимраз густіший, сильніший, починає мені памороки забивати. Дзвоню я до того, що при млинку, щоби дув що-сили.

— А що там, Івануню! — кричить з гори Йойна, — є сопух?

— Та є.

— А слиницься яма?

— Ні, не видно.

— А не булькоче нічого?

— Ні, не чути.

Тут йому говорю, а тут дивись! Що вдарю дзюбаком у глину, а з-під дзюбака: пшш! Сопух іде, мов із ковальського міха дує. А далі починає проступати таке, мов піна, мов бульки.

Е, — думаю собі, — буде завтра полуїка! Або ні, ще сьогодні буде. Але не Йойна дасть нам її. Добре, що у нього швидко шабас заходить! Зробимо ми собі полуїку самі, та таку, що буде що споминати.

Тут собі міркую, а тут прислухуюся. А підо мною немов щось живе в землі рушається, булькоче, клекоче, здається: ось-ось бухне і залле мене. А сопух душить мене, хоч той при млинку працює з усеї сили.

Став я, міркую, що тут діяти, а Йойна вже кричить з гори:

— Ну, Івануню, чого ти стоїш?

— Бо змучився і сопух душить.

— Може слиницься?

— Та де там слиницься.

— А може булькоче?

— Та булькоче, булькоче.

— Ой, чи на правду? Ну, Івануню, кажи!

— Та булькоче, але мені в животі, бо пізно обідав сьогодні.

— А бодай ти жартував, а не хорував. Ну, ну, дзюбай, дзюбай, нехай кибель не чекає.

Щоб ти пам'ятав! — подумав я собі. А тут чую, що коли дзюбну ще раз порядно у дно ями, то готова відразу кип'ячка бухнути. Розуміється, хазяїн побачить це, наробить гомону, поставить варту і наша полуйка пропала, дістанемо те, що з носа капне. А мені дуже цього не хотілося. От я взявся дзюбати землю, але не з дна, тільки з боків ями. Ба, та бо й тут усюди з під дзюбака: пшш! та пшш! Що за диво! Відразу немов десь пудами пригнало ту кип'ячку, так і чупи, що з усіх боків преться і тиснеться до ями. То вже я то с'як, то так нипаю та шолопаю, щоб дотягти до вечора, а все подаю до ведра саму суху глину, без сліду кип'ячки. Далі почала й моя лампа пчихати. Сопуху в ямі занадто багато. У мене голова хоч і яка міцна, а також почала нестаткувати. Світ крушиться, поперед очима починають бігати колеса зразу зелені, далі червоні, в горлі нудить, мов би там заспромляв хто суху ложку — ні, довше не видержу! Дзвоню я, щоб тягли мене догори.

— Ну, Івануню, — кричить Йойна з гори, — а що там?

— Тягніть до гори, мені недобре! — кричу я. І вхопивши обіруч дзюбак, я що-сили затяв його в ослизлу вже від кип'ячки глину на дні ями, а до кінця ручки прив'язав п'юнкий, а міцний шнур, що був у мене за поясом про всяку пригоду.

— Тягніть! — кричу ще раз.

Потягли мене догори. Коли тягли, я по-маленьку розпускав той шнур із-за пояса, а кінець його прив'язав до сучка цямрини вже при самім краю ями. В ямі темно, їм з гори цього не видно, а я собі своє знаю.

Витягли мене, і я відразу повалився на землю, мов неживий.

— Ой, ой,—скрикнув Йойна,—він заморочений! Івануню! Івануню! Що тобі є? Чи чуєш мене?

Я чую добре, але вдаю зовсім небіжчика. Надувся, посинів. Хазяїн аж руками об поли вдарився.

— Ай, ай! Рятуйте! Відтирайте! Води!

— Горілки!—крикнув той, що був при млинку.

Йойна кинувся видобувати зі своєї торби горілку. Поки мене терли та оживлювали та покріпляли, то вже почало смеркатися. Мені тільки того й треба.

— Ну, що, Івануню,—допитує мене Йойна, клячучи надо мною з горілкою,—є там що в ямі?

— А дідько є лабаший! Заморока та й годі.

— А кип'ячки нема?

— А най вона тобі вся скипить і ти сам із нею!

— Ну, ну, пощо то таке говорити? То преці дар божий.

— Дідьчий, не божий! Ще нічого нема, а я ледве душі не загубив.

— Ну, але як гадаєш, буде що?

— Та певно, що буде, але ще не знапи, коли. Сопух є, але кип'ячки не чупи.

— Вона підійде, Івануню, вона підійде,—радісно говорить хазяїн.

— Сама не підійде. Треба прокопати ще зо сяжень, то може буде.

— Йой!—скрикнув Йойна, мов ужалений.—Ще зо сяжень? А я гадав сьогодні на ніч забивати.

— Та можеш собі забивати, коли хочеш. Але з того такий буде пожиток, що в ямі набереться стільки сопуху, що завтра треба буде до полудня двома млинками добре працювати, поки там чоловік зможе показати носа в долину.

Йойна стояв ні в сих, ні в тих. Ним аж теліпало щось, аж біла лихорадка з великої неперплячки, але з другого боку він знав добре, що я також не привик говорити на вітер. Ще хвильку він пробував змагатися.

— Ей, Івануню, а не дуриш ти мене?

— Ну, то лізь сам у яму та переконайся!

— Ну, ну, та я нічого! Хіба я що? Нехай буде так, як ви мовите! То по вашому ще нині нема що забивати її?

— Власне треба лишити отворену, щоби виходив сопух. До кип'ячки ще не близько.

— Але ви тут ночуйте! Ану-ж би вночі кип'ячка вибухла? А як-би щось до чогось, чуєте, Івануню, дайте мені знати!

— Та вже ви, Йойно, не бійтеся, — мовлять ріпники. — Іван хоч-би хотів піти, то не піде нікуди, бо слабій.

— Але ви не лишайте його самого.

— Що, і ми всі мали-би тут ночувати коло вашої ями? А нехай вона западеться вам! А де-ж то хто бачив таке, щоби ріпник, маючи гроші в кишені, не пішов погуляти собі? Чуєте, он у Мендльовім бараці вже грає музика. Давайте гроші!

— Ні, — мовить Йойна. — Знаєте що, любі мої, ночуйте ви тут нині! Я вам завтра виплачу, не буду питати, що шабас. А нині я вам не дам нічого, щоб вас не кортіло на гуляння. Принесіть собі тут хліба, горілки, ковбаси, я зараз накажу Мендлеві, щоби прислав вам усього досить, а самі не ходіть нікуди. Прошу вас, уже цю ніч не відходіть нікуди. Припильнуйте мені цієї ями! Мені все здається, що цієї ночі тут буде щось. А як-би, нівроку, що до чого, то прошу вас, хоч-би о півночі, зараз дайте мені знати.

Він говорив, дроботів, гладив нас по-під бороди, відходив і знов вертав, і просив, і підлещувався. Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Що-хвили спавав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами, а все прислухувався, чи не булькоче що в її нутрі. Аж трясся, щоб узяти лямпу і при її світлі заглянути в нутро ями, але це була небезпечна забава, міг зробитися вибух. Я все ще лежав ніби-то недужий на околоті соломи, що розпростертий у купі кошари служив за постіль для того, хто ночував коло ями. Лежу і потерпаю: ану-ж дідьча кип'ячка бухне в тій хвилі, засичить, заклекотить і забулькоче. Кілька разів мені навіть причувався пої клекіт, але все це була мана. Врешті якось не якось Йойна пішов. На небі замиготіла перша зірниця, йому пора була засідати на шабас. Я встав із свого околата і проводив його очима аж геть долі вулицею.

Він жив із жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями.

Ну, пішов! Щез! Тепер уже певно не верне...

V.

— Гей, хлопці!—скрикнув я до своїх ріпників.—Сюди! До мене!

— А що там?

— Буде полуїка.

— Коли?

— Зараз.

— Як то зараз? Хіба є кип'ячка?

— Нема ще, але як я захочу, то зараз буде. Біжіть котрий до Нупи. Здається, він ще є в кошарі.

— Я чув його, ще там щось гаркопить із своїм касієром,—попвердив один ріпник.

— Біжіть до нього, кличте його сюди, а так, щоби ніхто не знав, по що.

Поки там один скочив, перекинувся мов собака через паркан і побіг шукапи Нупи, я на-впомацки поліз до ями.

— Хлопці! Два вас до мене! Держіть мене за ноги! А міцно!

Вони, не говорячи ані слова, вхопили мене за ноги. Тоді я, звисившись головою вниз у яму, а за головою поповзши й цілим животом, налапав на сучку цямрини кінець того шнура, що почепив там, коли мене випягали наверх. Сопух із ями душив мене, але мені це байдуже. Обвинивши собі той шнурок міцно довкола руки, я шепнув своїм хлопцям:

— Тягніть мене!

Потягли. Я міцно торгнув шнуром, підняв дзюбак, що був заспромлений у землю.

на дні ями, його вістря—я чув це—від-
валило там добрий кусень глини. І в тій
хвилі в ямі засвисало, засичало, заши-
піло, мов пів копи лютих гадюк, а далі
забулькопіло, заклекопіло, мов окріп у
великій казані. Мої товариші зрозуміли:

— Кип'ячка!

В тій хвилі вбіг Нупа до кошари.

— Ну, що тут чувати?

— Слухайте, Нупо!

Він недовго й надслухував.

— Ну, нівроку, нівроку! — сказав він
якось так, мов раптом дістав велику
оскомину.

— А чого ви мене кликали?

— Не знаєте чого? Адже це наша по-
луйка. Купіть собі її.

— А!

Він скрикнув це так радісно, немов
знайшов на дорозі цілу сотку.

— Добре.

— По чому даєте?

— Як звичайно: десятка за бочку.

— Скільки маєте бочок порожніх?

— Ті, що на возах, усі двацять поро-
жні. Моя яма нині вичерпалася; я забив її.

— Добре. Ладьте гроші. А ми, хлопці,
до роботи!

Зараз мої хлопці кинулися, розібрали
одно перило паркана, прикопили віз з
бочкою, вложили в відро тяжкий камінь
і спустили його в яму. Недалеко й ішло
вниз! За хвилю вернуло назад повне. За-
раз ми від Нупи принесли ще три ведра,
почепили всі чопирі на один вал на дві
линви і давай черпати. За пів години
бочка повна—назад з нею на Нупів

грунт! Свіжу сюди! За пів години і ця повна—назад з нею! Свіжу сюди!...

Попрацювали ми опак до самого рана. Нута не сидів при нас, але його касієр, відправивши свого сторожа, сам сидів цілу ніч у своїй кошарі. Ще не світ, не зоря, а всі двацять бочок Нутових були повні. Тоді ми паркан назад поставили, сліди позагрібали, в своїй кошарі зробили порядок, а діставши кожний, як нас було вісім, по двацять і п'ять ринських на руку, а надто ще десятку на почесне, полягали спати, мов і ніде нічого.

Ледве ми хвилечку полежали, не встигли й задрімати, аж біжить наш Йойна.

— Що тут чувати?—то були перші його слова. І не чекаючи відповіді, він просто біжить до ями. Не потребував і заглядати до неї: корби, линви, всі цямрини, все було чорне, все так і капало від кип'ячки.

— Іване! Іване!—крикнув він не своїм голосом, торкаючи мене за плече.

— А що там?—буркнув я, мов з про- соня, хоч я не спав і чув усе добре.

— Ну, що тут сталося?

— Та самі бачите.

— Є кип'ячка?

— А є.

— А чого корба мокра? Чого цямрина мокра?

— Бо вибухла і все забризкала.

— Ой, ой! Вибухла! Так міцно вибухла!

— Адить, нас усіх обляпала.

— Вас усіх? А то як?

— То як зачало в ямі щось шипіти та свистати, аж ми побудилися і скочили

всі до ями. А в тій хвилі як не бухне кип'ячка, так нас усіх і обляпала.

— Ну, Івануню, то не може бути! Ви мене дуристе!

— Та подивіться на мене, як я виглядаю!

Справді, я виглядав як дідько, весь обмазаний кип'ячкою. Ми вночі про це й не подумали, а тепер мусів чоловік вибріхуватися. Але хазяїн як учора був розгорячкований та сам не свій, так тепер, коли вже був певний свого, був холодний, немов-би обілляв його холодною водою.

— Їй, Івануню, якось то мені не віриться! Я ще не чув, щоби кип'ячка так бухала.

— А я чув і сам на свої очі бачив.

Тимчасом у кошарі робилося чимраз видніше і видно було сліди свіжо розриптої землі, перемішаної з кип'ячкою, і сліди коліс, що вели аж до Нупового паркану. Йойна мало не пожирав очима ті сліди.

— Івануню, а то що за сліди?

— Які сліди?

— Та от, так як-би вози заїздили і виїздили з кошари.

— Ще може й кінські копита побачите? Певно дідько чвіркою заїздив і вам маєток у яму кинув.

— Ні, Йвануню, не жартуй! Що то за сліди?

— Та то від наших тачок сліди. Ми ще вчора вечір вивозили леп із кошари.

— Ага! Ну але-ж бо туп усюди кип'ячки накапано!

— Та що вам, Йойно, привиджується? Чого ви чіпаєтеся? Накапано, бо з ями

бухло та накапало. Адже-ж ми вашу нафту не закрали. Візьміть її собі! Он там вам її певно повна яма.

— А може ви й закрали, Івануню, га? Знаєте, я не хочу вам сказати злого слова, але мені здається, що ви вже трохи черпали її.

— Ага!—скрикнули ріпники, що лежачи в кошарі і досі мовчки прислухувалися тій розмові.—Тепер ми вас розуміємо, Йойно! Ви заговорюєте так, щоби не дати нам полуїки.

— Певно, що не дам!—скрикнув нараз Йойна, аж підскачивши з пересердя.—За що маю дати? Ви самі взяли собі, ви не дали мені знати! Ви обікрали мене! Ви цілу ніч черпали мою кип'ячку! Гвалт! Злодії! Гвалт! Розбійники! Що я маю робити?

— Йойна зачав кричати і скакати по кошарі, мов божевільний.

— Будьте тихо, Йойно,—промовили ми до нього помалу, але з приписком.—Будьте тихо, бо вам буде гірше. Де маєте хоч одного свідка на те, що говорите?

— Я знайду!

— Як знайдете, тоді говоріть. Скаржте нас до суду. А тепер будьте тихо! І заплатіть нам за роботу.

— Заплатити? За що я вам буду платити? Ви обікрали, пограбували мене, а я ще маю вам платити?

Цього було для нас забагато. Бачу, що мої хлопці зуби закусують, а це злий знак. Коли чоловік напще, а зуби закусує, то стережись його.

— Хлопці—мовлю до них.—Будьте спокійні. Йойна жартує.

Але Йойні не до жартів. Його очі, мов миші, раз-у-раз бігають за слідами коліс із кошари до паркана і назад. Далі він не витримав, скочив з кошари, мов кіт видрапався на паркан і зирнув на той бік.

— Ай, ай! А туп що! А туп що!— скрикнув він і вхопив себе за пейси і в тій хвилі як довгий гримнув із паркана.

— Та що там Йойно?

— Я зараз біжу до Дрогобича! Даю знапи до криміналу. Пішлю по жандарів. Це крадіж! Це розбій на гладкій дорозі. Та-ж там як на долоні видно цілий гостинець, куди мою кип'ячку возили. Цілі калюжі накапано.

— Не робіть із себе дурня, Йойно! Адже при вас учора Нута возив кип'ячку, свою, не вашу. Ще як раз під парканом одна бочка трісла. Ви самі бачили, самі сміялися!—Так говорили Йойні ріпники. Але Йойна не переставав йойкати і вайкати.

— Слухайте, Йойно,—мовив я до нього, коли він увійшов до кошари,—не шукайте собі напасті на нас. Заплатіть нам за роботу, дайте нам за полуїку, що нам належиться і розстанемося по-доброму.

— Розстанемося?

— Ну, та певно!—скрикнули ріпники.— Коли ви ні за що, ні про що позлодіяли нас, то ми у вас довше не будемо робити! Шукайте собі інших робітників.

— Овва! І знайду!—скрикнув Йойна.

З тяжким болем серця він виплатив нам наш заробіток, ще з пів години ми мусіли торгуватися з ним за полуїку і ледве видерли її у нього, мов собаці з зубів, і тоді попрощалися з ним.

— Бувайте здорові, Йойно! Дай вам боже, щоб та яма була така щедра для вас, як ви для нас!—крикнув йому один на відхіднім.

— І щоб ви не дочекали більше нікому полуїки давати!—поправив другий.

А Йойна все ще стояв у кошарі, вайкотів потиху і з острахом та цікавістю вдивлявся в недобре затерті сліди, що вели з його кошари до Нупового паркана.

VI.

Чи не сміхà? Як йому заклали ріпники, так усе до разу з ним сталося!

Цілий той шабас нипав Йойна, муркотів, цмокав, йойкав, а далі зібрався і рушив до рабіна. Заскаржив Нупу. А я у Нупи став на роботу, то все знаю від нього самого. Заскаржив Нупу у рабіна, що цей обікрав його, а Нупа собі байдуже. Смієтьсся. Що йому рабін зробить? Він за нашу полуїку взяв чистих п'ять соток і що йому біда зробить!

Почав Йойна на вулиці чіпатися Нупи, почав кидатися на нього зовсім без пам'яті. Видно було, що чоловік помалу з глузду зсуваєтьсся. А все одне торочить: обікрали мене, пограбували мене!

Та бо й яма, в котрій показалася кип'ячка, зробила йому збитка. Йойна наняв нових робітників, почали черпати, начерпали щось п'ять бочок кип'ячки, та й годі. Забив Йойна яму, переждав день—пусто, переждав другий—пусто. А у Нупи, хоч яма плитша, кип'ячка йде та йде. Я роблячи

у Нупи, бачу бувало, як Йойна ходитъ коло своєї кошари, розводить руками, муркоче щось, стає і знов бігає і заглядає до ями і сам не знає, що з собою діяти. Нераз аж язик мене свербитъ, щобъ запити собі з нього, але знов і жалъ мені його стане. Ми справді прохи скривдили його. Але хто-ж знав, що яма так живо вичерпається?

— Йойно,—мовлю раз до нього з-за паркана.

Він аж звергся, почувши мій голос, немов-би хто наглим виспрілом пробудив його зо сну.

— Не бійтеся! Це я, Іван.

— Ну, чого тобі треба?

— Послухайте ви мене, Йойно,—мовлю йому щиро,—покиньте ви тепер цю яму, копліть он там у долинці.

Він не відповів нічого, але справді послухав мене. Другого дня його робітники забили цю нещасну яму і взялися до тої, що була розпочата в долинці. Працювали коло неї кілька днів. Здавалося, що Йойна заспокоївся трохи, тільки очі його блищали якимсь несамовитим огнем, а на вулиці, коли йшов, то не пізнавав нікого.

Аж одного дня чуємо: крик коло Йойнової ями. Ріпники покинули роботу і кличуть Йойну. А він як раз поді сидів чи може дрімав у тій самій кошарі, де ми зробили собі полуїку.

— Господару! Господару!—кричать ріпники з долини.—А ходіть-но сюди!

Було саме полудне. Ми спочивали, в ямі не було нікого, то ми почувши крик, повибігали з кошари.

— Ого, — мовлю я, — у Йойни сьогодні полуїка буде!

Саме в тій хвилі вибіг Йойна з кошари і мабуть почув мої слова, бо, біжучи, крикнув у наш бік:

— Ага, чорта з'їсте, не полуїку!

Ми зареготалися, повилазили на паркан і дивимось, що буде. А Йойна ще не добіг до ями і кричить здалека:

— А що, є кип'ячка?

— Є.

— А не бухає?

— Ні.

— А багато?

— Та вже пів ями.

І напів жартом, напів радісно один додав:

— Але то полуїка буде!

В тій хвилі Йойна зовсім сказився. Він кинувся на бідного ріпника та й лусь його в лице!

— Ось тобі полуїка! А драби! А розбійники! І ви хочете мене обікрасити? Не дам! Не дам! Нічого не дам!

І він у якійсь шаленій нестямі кинувся до ями і розхрестивши руки припав ниць, щоб закрити собою те джерело свого багатства. Гирло ями було досить вузьке. Він опершися колінами на одній цямрині і вхопивши розхрещеними руками обі сумежні, заслонював собою яму, немов хтось хотів відібрати її у нього, і все кричав:

— Не дам! Нічого не дам! Гвалт! Рятуйте! Розбійники!

Почали збігатися люди з усіх боків, а побачивши Йойну над ямою і не розуміючи,

чого він хоче, думали, що сталося якесь нещастя, що хтось упав до ями або задусився. А в мені аж серце застигло.

— Хлопці!—скрикнув я до ріпників, що стояли довкола ями. — Він здурів! Відтягніть його від ями! Живо!

— А нехай його дідько візьме!—буркнув не рушаючись з місця той, що дістав невинно ляпаса.

І в тій хвилі Йойна опуманілий від замороки, що валила з ями, захопився обома руками за груди, бо йому не спавало духу, а спрапивши підпору тільки мигнув, замахав папінками і, мов галушка, булькнув у яму. Кип'ячка, що мала дати йому багатство, дала йому смерть. А полуйки своїм ріпникам таки вже не дав.

Його витягли аж за три дні, бо до ями через замороку не можна було досягнути.

1899 р.

В І В Ч А Р.

Сто метрів під землею, в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз-за-разом гашить він дзюбаком у іловату опоку ¹⁾ і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свого тіла. Вона глухо гуде і спогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої таємні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злилися.

— Г-ге!—приговорює він, гепавши що-сили в ямку, в котру гепав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу.—А, мати твоя скалічена! Та доки ти будеш стояти? Пускай!

І він що-сили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити груду. Груда врешті подалася і він узяв її обіруч і кинув у кибель.

— От там до пса! Йди на світ! Покоштуй сонця!—приговорював він.—Го-го

¹⁾ Іловата опока—м'який камінь.

небоже! Я не жартую. Зо мною не нагваряйся¹⁾, бо я вмію дати раду й не такому як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду.

І він бере за вухо кибель повен лепу, несе його до шахти, привішує до линви і дзвонить, щоб тягли, а сам з порожнім киблем вертає назад до шпальні і береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за вівцями по полонині і він, щоб розбити самоту і темноту, любується тими думками, гупорить про них і з глиною і з дзюбаком і з порожнім киблем, і з сокирою,—бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні.

— Ти гадаєш, небоже, що то мала робота сімсот овець! Адже то живе, адже то кожне свій розум має. Невеликий розумець, звичайно німина, а все-таки такий, як бог йому дав. Ади, в ліс зайде, чи в полонину, то вже держиться купи. Не розбігається одне туди, друге сюди, так як рога та худоба. А все купкою. Г-ге!

— А медвідь злодій тільки й чекає на те. О, він також має розум! Ще й який! Не даром вуйко, пан Кулаковський! Сидить за колодою і чекає, аж цілий гурт овець увійде між виверти, а тоді тільки скік, і має їх усі, як у стайні. І всі видушить до одної. А вони, біднятка, вже навіть не бегечуть, тільки зіб'ються в купку і чекають тихо своєї смерті. Г-ге!

— Палиця в руці, цівка через плече, пищавка за поясом, так я, небоже, що-

1) Не нагваряйся—не жартую.

рана вирушав за вівцями. Три пси, цу-цу! На перед турми ¹⁾ один, а два по боках а я ззаду. Іду та й постоюю. Овечки, як рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна купка, біла купка, чорна купка, біла купка. Тут ущипне правку, там ущипне та й далі, та й далі. Не пасе так як худобина, тільки щипле як дитина, ніби бавиться, ніби поспішає десь кудись. А передом барани, коменданти. Турми не треба завертати, тільки їх. А бирь-бирь! А дря-у!

Вівчарські окрики лунають по темній штольні, перемішуючися з глухим гепанням дзюбака.

— А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой, гарно! Делікатно! Не те, що тут у вас, бодай ви — —

Він хотів закласти, але вдарив себе долонею по роті. Його душа була тепер в атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої і він боявся образити її, бо був у її власті.

— Гарно там у нас! Ой, господи! Досить чоловік наймитував, гірко бідив, на чужих робив, а пропе не жаль згадати. Вийдеш у полонину, зелено довкола, тільки головапні ²⁾ тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очі визирають зпоміж трави та моху. Холодно. Вітер тягне. Дихаєш широко повними грудьми. Все довкола пахне, все так і дихає на тебе здоровлям і силою. Внизу ліс оперізує полонину чорною стіною, а над тобою

¹⁾ Турма—отара.

²⁾ Гірський бодяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки як кулак, стирчить при самій землі. (Ів. Фр.).

піднімається круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папороти, десь колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку з-за ременя, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує, або сльози на очі навертаються! Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кибель. Робітник бере свій повний кибель, виносить до шахти і виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в войовничім настрою, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лупає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

— Го, го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але нині ти зарізав одну, завтра заріжеш дві, а позавтра передушиш мені пів турми. Ні, небоже! Такої згоди у нас нема! Ти гадаєш, що я цівку¹⁾ тільки на поспрах ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все мені одно, смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держальні дзюбака.

— Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть занюхав письмо носом, не приходив. Але не мене здурити! Вже як я завзявся, то не попусти. На чепверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне в верхів'ях смерек. Потік

¹⁾ Цівка—рушниця.

шумить унизу, а я, скулившись серед коріння величезного виверту, цівку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде, знаю, що мусить надійти по-при мене і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь, уже близько. Випріщаю очі, суну мій вуйко, мов копиця сіна в темноті. Морду підняв до гори, віприть, суне звільна, обережно. У мене очі мало з голови не вискочать, так призираюся, щоб вицілити йому просто під ліву лопатку. Нараз він спав, голову на бік, фукнув. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла, і в тій хвилі бух-бух! З обох люф¹⁾ по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому гепнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рикнув, звівся на задні ноги та й просто до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сиджу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. „Ну, думаю собі, коли я кепсько трафив, тільки задряпнув його, то буде по мені. А в тім, божя воля. Раз мами родила“. Та поки що буде, маю ще сокиру за ременем. Сплюнував у жменю, захопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперті на двох коренях, плечима оперся о сплетене коріння виверта, що, мов стіна, спирчало до гори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. А він уже ось-ось. Хапається лабами за коріння, нюхає і ричить, так ричить, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати

¹⁾ Люфа—з німецьк., дуло.

слова розумного, тільки чує, що лютий і ричить і пхається наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лабою. Так немов-би опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося в вуйкову голову, розчерпило її до пла. Він ще раз за-стогнав, так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках, і повалився до-долу, щез у непрозорій пітьмі, в ямі під вивертом. Я й сокири не встиг виймати, таки з ним покопилася вниз. А поді як не скочу з виверта, та хащами, та на плаї¹⁾, та лісом, та на поляну, та по-над яр, ялівцями, одним духом опинився на полонині коло кошари. Ступаю. „То ти, Паньку?“—питає бац²⁾ із середини. „Та я, отворіть“. Устав він, засвітив ліхтарню, отворив.—„Ну, що?“ „Та нічого“—кажу. „Був вуйко?“ „Та був.“ „І пішов?“ „Ні, не пішов.“ „А де-ж?“ „Лежить“. „Що ти“...—Бац не договорив. „Ой, любойки, а тобі що в нозі?“—скрикнув. „У нозі?“ Я й сам не знав, що мені в нозі, і тільки тепер, поглянувши, я побачив, що весь ходак і вся онуча і вся волока кровава і кров заливає сліди. Раз, однісінький раз мацнув мене вуйко пазуром по нозі і від разу продер і ходак і онучу і ногу аж до самої кістки. Коли розвинули ногу, то я зомлів, крові багато витекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь маси і за тиждень я був уже здоров. А вуйка на другий день

1) Плаї—гірська стежка.

2) Бац—старший пастух.

знайшли неживого, з моєю сокирою в головищу.

Знов дзвінок, знов робітник двигав повний кибель лепу до шахти і приносить новий, і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком свого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голодніє і слабне від втоми і задухи, його думки робляться сумніші. Він згадує про вівсяний ошипок¹⁾, бульбу і пісний чир²⁾, що бувають в зимі всею його справою, про нудну молотьбу і ще нуднішу бездіяльність у великій поспі, про важкі переднівки, хвороби та сварки із-за кусника хліба або недопеченої бульбиці. Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакупували купці, а тим більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, туптяжка, погана служба! Тут уже не покушаєш ані жєнпиці³⁾, ані будза⁴⁾, ані бриндзі, ані бануша⁵⁾, Жий як пес і варпуй як пес! І він швидко покинув цю службу, послухав одного товариша, що нарав йому йти до Борислава, заробити грошей, пристати на ґрунт⁶⁾ (з грішми тепер усюди приймуть!) і господарювати. І він

1) Ошипок—корж із некислої вівсяної муки.

2) Чир—рідка лемішка з вівсяної муки.

3) Жєнпиця—овеча сироватка.

4) Будз—овечий свіжий сир.

5) Бануш—кукурузяний куліш на овечім маслі.

6) Пристати на ґрунт—оженитися і взяти жінку, що в неї є земля і хазяйство.

пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш.

Ой піду я в Буриславку
Грошей заробляти,—
Повернуся з Буриславки,
Буду газдувати.

Він попробував вивести цю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, якось не йшло. Що як що, а співанка у штолвні, сто метрів під землею, не йшла.

І він з якимсь пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосерно тверду землю, що так уперто не дається його дзюбакові.

— Та й пверда-ж бо ти, святенька!— говорить він.— І бог тебе знає, чи святенька ти, чи ні?

Він зупиняється, випростовується і починає міркувати над цим питанням, немов воно не знати яке важне.

— Та й справді, чи свята вона туп? Там на верху, то вже певна річ. І воду святять і кроплять і боже слово на ній читають. Але туп? Адже-ж відколи світ настав, сюди певно ані краплина свяченої води не доходила, ані голос божого слова. Недаром туп такий сопух. Певно, що це не від святого, а від проклятого. Адже-ж із цього воску невільно робити свічок до церкви, видно, що то нечисть, погань! Відпусти, господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхається, забирає нечисте добро. І це має вийти йому на добре? Ой ні, любойки, ні! Не на добро воно

виходить! А той товариш, що мене справив сюди, хіба не згиб у такій самій штольні? Засипало його, задушило, навіть тіла не видобули. Вдавився ним нечистий! Ой, господи!

І він хреститься і починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко мусить бути полудне і жде потрійного дзвінка, хвили, коли йому звелять вилізати на верх. А тимчасом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадініше чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув в інший бік, що він із давнього папріярського життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із нього лишилося ще спілки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пільму і самоту нового життя. Так нераз сонце зайде за хмару, і з усеї пишноти ліпнього дня, з усього багатства світла і колірив лишилось лише спілки, щоби золотим сяєвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом.

1899 р.

У В А Г И.

Копальні нафти і земного воску знаходяться в Галичині і головним шереном їхнього добування є галицьке Підкарпаття з головними центрами Борислав і Тустановичі. Добича галицької нафти займає в світовій продукції нафти третє місце. (В 1911 році добуто 17,5 мільйонів сотнарів). Земний віск лише в Галичині добувається в великій кількості. Головним центром був до недавня Борислав, де вже в 1885 р. добуто 123.000 сотнарів земного воску, цього досить рідкого, а цінного мінералу. Але грабіжницьке добування воску довело до того, що в 1911 р. Борислав разом з другими меншими підкарпатськими копальнями (як Дзвиняч, Старуня, Трускавець) дав лише 19.400 сотнарів земного воску. Добича нафти і земного воску почалася при кінці 60-их і на початку 70-их років прошлого століття. Першим, і до тепер ні з ким незрівняним, співцем того періоду, що майстерно малює цю епоху хижацької господарки, є Іван Франко.

1) На роботі,—друкувалося в „Друзі“ 1877 р. Під вспільним заголовком „Борислав, картини з життя підгірського народу“, що друкувалися в чч. 1—6 „Друга“, поміщені такі оповідання: „Ріпник“ „На роботі“, „Навернений грішник“. Цього-ж року вийшли ці оповідання і окремими книжечками під заг. „Іван Франко: Письма П. Борислав. Картини з життя підгірського народу“.

Передрук з „Друга“ (зміст: Вступне слово. І. Ріпник. ІІ. На роботі). „На роботі“—не передрукував Франко ні в одній зі своїх пізніших збірок, через те оповідання це майже невідоме. Передруковується зі збірки: „Іван Франко: Письма ІІ. Борислав“.

2) „Ріпник“—друкувалося в „Друзі“ 1877 року. Оповідання це входило в такі збірки оповідань Франка: „Письма ІІ. Борислав“, вид. 1877 р.; значно перероблене друкувалося в збірці „Полуйка і інші бориславські оповідання“, Львів 1899 (зміст: Полуйка, Ріпник, Вівчар) і Іван Франко: Бориславські оповідання, Київ 1905 вид. „Віку“ (зміст: Ріпник, Навернений грішник, Яць Зелепуга, Полуйка, Вівчар). Передруковується зі збірки „Полуйка і інші бориславські оповідання“.

3) Навернений грішник, — оповідання це належить також до перших бориславських оповідань Франка. Друкувалося в „Друзі“ 1877 р., звідки передруком вийшло окремою книжечкою 1877 р. як „Письма т. ІІІ“, але без заголовної картки. Увійшло в збірку: „Бориславські оповідання“ Київ 1905, звідки й передруковується.

4) Яць Зелепуга, — друкувалося в „Зорі“ 1887 року під заг. „Яць Зелепуга. Образок з бориславського життя“. Цього-ж року друкувалося „Яць Зелепуга“ по польськи в „Kurjeri Lwowskiemu“ під заг: „Jas Zeleruha“ (powiesc). 1890 року в „Київській Старині“ під псевдонімом „Мирон“ друкувався переклад на російську мову під заг: „Миллионер. (Картинка из галицкой жизни)“. Увійшло це оповідання і в збірку „Бориславські оповідання“ (Київ 1905 вид. „Вік“), звідки й передруковується.

5) За-для-празника, — вперше було друковане по польськи під заг.: „Uroczystosc“. Nowela. Kalendarz Robotniczy na rok 1892. По українськи друкувалося в збірці оповідань „Батьківщина і інші оповідання“ (Київ 1911 р.), звідки й передруковується

6) *Полуйка*,—під псевдонімом „Мирон“ друкувалося в „Київській Старині“ 1899 року („Полуйка“ оповідання старого ріпника). Цього-ж року вийшла окрема збірка під заг. „Полуйка і інші бориславські оповідання“ (Львів 1899. Зміст: Полуйка, Ріпник Вівчар). Увійшло це оповідання в збірку „Бориславські оповідання“ (Київ 1905). Передруковується із „Полуйка і ин. бориславські оповідання“ (Львів 1899).

7) *Вівчар*,—друкувалося в збірці „Полуйка і інші бориславські оповідання“ 1899 року, звідки й передруковується. Було поміщене також в збірці „Бориславські оповідання“ (Київ 1905).

Іван Лизанівський.

24	-	155	+	72
25		105		
26		105		
27		105		
28		105		
29		105		
30		155		72

835	144
144	
979	

23.357/
5

$\Phi \frac{I}{T-281_p^s}$

~~Φ-836~~

10253